

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Azərbaycan
onomalogiyasının
əsasları*

I cild

Afad Qurbanov

(1929–2009)

*Beynəlxalq və milli akademiyaların akademiki,
Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, türkoloq və
ictimai xadim, müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi və
Azərbaycan Onomastika Elmi Məktəbinin banisi*

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Azərbaycan
onomalogiyasının əsasları*

I cild

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidentinin
121 sayılı 07 mart 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə çap olunur.

Afad Qurbanovun "Seçilmiş əsərləri" toplusunun
hazırlanması üzrə məsul şəxslər:

Akademik İsa Həbibbəyli
Akademik Kamal Abdullayev
Akademik Nizami Cəfərov
Akademik Möhsün Nağısoylu
Akademik Yaqub Mahmudov

Afad Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları.
I cild (2 cilddə). Bakı, 2019. 280 səh.

İlk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin onomastik sistemi
bu monoqrafiyada fundamental şəkildə şərh edilmişdir.

Monoqrafiyanın bu cildində onomalogiyanın, əsasən,
ümumnəzəri məsələlərindən bəhs olunur, onun elmi əsas-
ları izah edilir. Onomastik mənbələr göstərilir, onomastik
tədqiqatın xarakteri aydınlaşdırılır. Əsərdə Azərbaycan
onomastikasının öyrənilməsi tarixinin izahına da xüsusi
yer ayrılmışdır.

Kitabdan universitet tələbələri, müəllim, aspirant,
magistr və elmi işçilər istifadə edə bilərlər.

Onomalogiyanın bütün sahələrini əhatə edən bu əsər
rus, türk və ingilis dillərində nəşr olunmuşdur.

ISBN 9 789952 835847

© Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019

www.afadqurbanov.az

GİRİŞ

Ömrünü elmə sərf edən insan heç vaxt ölmür!
Məhəmməd Peyğəmbər

Adlar, onların əlamət və xüsusiyyətlərinin tədqiqi müasir Azərbaycan dilçiliyində diqqəti ən çox cəlb edən vacib elmi-tədqiqat sahələrindəndir. Dildəki hər bir **xüsusi ad – onomastik vahid** ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Xüsusi adlar keçmişin izlərini özündə mühafizə edib müasir zamana kimi gətirən real faktlardır, tarixin canlı şahidləridir.

Dilçiliyin üföqlərini genişləndirmək, onun inkişafını hərtərəfli təmin etmək üçün onomastik tədqiqatın əhəmiyyəti hazırda olduqca böyükdür. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik leksikanın dərinədən araşdırılması, diqqətlə təhlili, elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi xalqımızın dilinin və tarixinin bir çox mürəkkəb və zəruri məsələlərinin açılmasına kömək edir. Buna görə də onomastik materiala elmi mövqedən yanaşmaq, onun dəqiq və əsaslı təhlilini vermək aktual və zəruri məsələlərdəndir.

Onomastik material xeyli vaxtdır ki, dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Ümumdünya dilçilik elmində onomalogiyanın nəzəri məsələlərinə dair bir sıra müddəalar, fikirlər irəli sürülmüş, bu sahədə müxtəlif **konsepsiyalar** meydana gəlmişdir. Dil haqqında Azərbaycan elminə daha yaxın olan **ümumtürkoloji dilçilikdə** də elmi-nəzəri baxışlar az deyildir.

Azərbaycan dilçiliyində onomastika məsələləri, əsasən, XX əsrin II yarısından öyrənilməyə başlanmışdır. Dilçiliyimizdə onomastik kateqoriyalardan ilk növbədə və daha

çox tədqiq olunanı toponimlər və antroponimlərdir. Hazırda onomaloji tədqiqatın cəbhəsi genişlənmiş və tədqiqat işi onomastik vahidlərin bütün kateqoriya və sistemlərini əhatə etmək mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Artıq dilçilik elminin bu şöbəsinə dair xeyli elmi ədəbiyyat meydana çıxmışdır. Lakin **hələlik kəmiyyət keyfiyyətə üstün gəlir**, bəzi tədqiqatlar elmin indiki tələblərinə tam cavab verə bilmir. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri indiyə kimi onomastik materialın sistemli şəkildə toplanılmamasıdır.

Oxuculara təqdim olunan bu əsərin yaranmasının müəyyən tarixi vardır. Müəllif hələ XX əsrin 60-cı illərindən xüsusi adlarla maraqlanaraq axtarışlar aparmış və bununla yanaşı, 20 ildən artıq bir dövr ərzində – 1981-ci ilə qədər filologiya fakültəsində toponimikadan xüsusi kurs mühazirələri oxumuş¹, həmin mühazirələr toplanaraq əsərin meydana çıxmasına müəyyən dərəcədə səbəb olmuşdur.

Şübhəsiz, əsərin yazılması müəyyən məqsəd və vəzifələrlə bağlıdır. Əsas məqsəd xüsusi ad nəzəriyyəsini, onomastik qanunauyğunluqları aydınlaşdırmaq, onomalogiya təliminin müasir vəziyyəti ilə oxucuları tanış etmək, onomastik tədqiqata daha güclü maraq və həvəs oyatmaq, onomastik tədqiqat sahəsində dilçiliyimizin vəzifələrini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Əsər iki cilddən ibarətdir. Birinci cild, əsasən, onomastik leksikanın öyrənilməsinə dair zəruri ümumnəzəri məsələlərə həsr edilmişdir. Burada xüsusi adların əlamətlərindən, apelyativ leksika və onomastik leksikanın sərhədlərindən, onomastik mənbələrdən, materialın toplanması

---

¹ Həmin kurs əvvəlcə "Ümumi toponimika", sonra isə konkretləşdirilərək "Azərbaycan toponimikası" adlandırılmışdır. Gələcəkdə onomastik vahidlərin bütün növlərini əhatə edən "Azərbaycan dilinin onomalogiyası" mövzusunda xüsusi kursun tədris olunması nəzərdə tutulur. Şübhəsiz, həmin kursun tədrisində bu kitab müəyyən rol oynayacaqdır.

---

metodikasından, tədqiqat metodlarından bəhs olunur. Təcrübə göstərir ki, bu məsələlərə toxunulmadan heç bir xüsusi onomastikanı, o cümlədən Azərbaycan dili onomastikasını lazımi elmi səviyyədə araşdırıb öyrənmək və mənimsəmək mümkün deyildir.

İkinci cildə Azərbaycan onomastikasının tədqiqi tarixinə nəzər salınmış, müasir onomastikamızın tərkibi şərh edilmiş və onomastik kateqoriyaların təsnifi verilmişdir. Bu hissənin əsasını antroponimlərin, etnonimlərin, toponimlərin, hidronimlərin, zoonimlərin, kosmonimlərin və ktematonimlərin tədqiqi təşkil edir.

Toponimlərin bir hissəsini təşkil edən oykonimlər öz əksini rəsmi şəkildə "Azərbaycan SSR inzibati ərazi bölgüsü"ndə (Bakı, 1978) tapmışdır. Yer adlarının bir qismi isə bu sahədə müdafiə olunmuş dissertasiyalarda şərh edilmişdir. Hazırda, demək olar ki, Azərbaycan toponimikasını tam şəkildə əhatə edən bitkin toponimik lüğət hazırlanmamışdır. İndiyə qədər tərtib olunmuş antroponimik lüğətlərdə də müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur. Bu lüğətlərdə, əvvəla, Azərbaycan şəxs adları tam əks olunmur. İkincisi, Azərbaycan familiyaları, ləqəbləri, təxəllüsləri, titulları bu lüğətlərin heç birində göstərilməmişdir. Onomastik materialın digər qruplarından olan etnonimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər və ktematonimlər lüğəti də hazırlanmamışdır. Əsərdə həmin çatışmazlıqlar fonunda hər bir onomastik kateqoriyanın müəyyən dil qanunauyğunluqları əsasında yaranması şərh olunur, onların təkcə dilçilik baxımından deyil, həm də iqtisadi, siyasi, ictimai əhəmiyyəti konkret faktlar əsasında izah edilir.

Azərbaycan dilçiliyində onomastik vahidlərin yaranması və dəyişilməsi, onların üslubi xüsusiyyətləri, orfoqrafik və orfoepik problemləri də elmi və sistemli şəkildə özünün tədqiqini gözləyir. Bu cəhətdən müəllif oxucuların

diqqətini leksik, semantik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranan onomastik dil vahidlərinə yönəldir, onların üslubi imkanlarını bədii ədəbiyyatdan gətirilmiş misallar əsasında şərh edir.

Əsərin II cildində ilk dəfə olaraq onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfoepik problemlərinin bəzi məsələləri də qısa şəkildə oxuculara təqdim olunur. Əsərin sonunda Azərbaycan dilçiliyinin onomalogiyaya aid şöbəsinə bibliografiya verilir. Onomastikanın ümumi və nəzəri problemlərinin öyrənilməsi və mənimsənilməsində həmin bibliografiya oxucuya müəyyən kömək göstərə bilər.

Onomastik hadisə və faktların linqvistik təhlili prosesində müasir dünya dilçiliyinin nailiyyətlərindən geniş istifadə edilmişdir. Onomaloji problemlərin aydınlaşdırılmasında türkoloji dilçiliyin materialları da bizə kömək etmişdir.

I FƏSİL

ONOMALOGİYANIN ÜMUMNƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİNDƏN

Dildə hər şeyin adı vardır. Ad olmasa insanları, bütün canlı varlıqları, əşya və hadisələri, habelə müxtəlif coğrafi obyektləri seçmək, onları bir-birindən fərqləndirmək qeyri-mümkün olardı. Buna görə də maddi varlığı öyrənmək, onu dərk etmək üçün duyulan, düşünülmən hər şeyin tarixən adlandırılması başlıca şərt olmuşdur.

Bəs ad nədir? Dildə əşya və hadisələri bir-birindən fərqləndirən sözə ad deyilir. V.İ.Lenin ad haqqında demişdir: "Ad fərqləndirici nişandır, gözə çarpan hər hansı bir əlamətdir ki, predmeti öz totallığı halında təsəvvür etmək üçün həmin əlaməti mən predmetin nümayəndəsi, predmeti səciyyələndirən bir əlamət hesab edirəm"¹.

Ad insanların əldə etdiyi ictimai-mədəni və sosial nailiyyətlərindəndir. O, tarixi inkişaf prosesində kollektivdə ictimai ehtiyacları ödəmək məqsədilə meydana çıxmışdır. Buna görə də hər bir adda tarixin əlamətləri, nişanə və izləri yaşayır. Məlum faktdır ki, qədimdə, ibtidai icma dövründə xüsusi adlar çox az olmuşdur. Bunlar get-gedə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı artmış və zənginləşmişdir. Bu proses müasir dövrə doğru hərəkət etmiş, indi də davam etməkdədir.

Adın ifadə etdiyi anlayış çox geniş və olduqca ümumdür. Ad dedikdə əşya və varlıqların adları: *daş, ağac, meşə,*

---

¹ V.İ.Lenin. Əsərlərinin tam külliyyatı. 29-cu cild. Bakı, 1981, səh. 76-77.

ev, bina, su, Araz, torpaq, ot, quş, heyvan, şəhər, Bakı, Sumqayıt, adam, Vaqif, Arif; hal-hərəkət adları: *getmək, gəlmək, gülmək, danışmaq, baxmaq, görmək, dayanmaq, gözləmək*; əlamət və keyfiyyət adları: *ağ, qara, qırmızı, yaşıl, pis, yaxşı, gözəl, göy-çək, çirkin* və s. nəzərdə tutulur.

Bir sözlə, insan təfəkkürünün məhsulu olan hər nə varsa, onun hamısı adla – sözlə işarə olunur, adlandırılır. Buradan da aydın olur ki, adlar – sözlər dilin varlığını təşkil edir. Buna görə də deyilir ki, sözsüz dil, dilsiz də söz yoxdur və ola da bilməz.

Adın vacibliyi, onun təbiəti və digər xüsusiyyətləri haqqında dünya elminin formalaşmasında təməl daşı rolunu oynamış antik mütəfəkkirlərin görüşləri çox əhəmiyyətlidir. Yunan alimi **Heraklit** (eramızdan əvvəl 540-480) söz – ad haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Bununla bərabər, o, adla əşya arasında əlaqə olduğunu da söyləmişdir. **Demokrit** isə (eramızdan əvvəl 460-370) bu fikrin əksinə olaraq, adla əşya arasında heç bir əlaqə olmadığını bildirmişdir. Ümumiyyətlə, elm tarixində bu məsələlərlə bağlı uzun illər müxtəlif xarakterli mübahisələrə yer verilmiş və müzakirələr aparılmışdır.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər “ümumi” və “xüsusi” meyara görə iki yerə ayrılır. Bunu aydın görmək üçün bədii parçalara nəzər yetirək:

“Bu qorxulu hadisənin qabağını almaq üçün *Salyan* alayının bir taboru ilə bərabər bir eskadron kazak götürüb *Bayıl-Bibiheybət* rayonu ilə şəhərin əlaqəsini kəsmək lazım idi. *Gülbalanın* sözü ona çox ağır gəldi. İrəli keçib, *Əsgərlə Gülbala* və *Qurbanın* arasında durdu” (M.S.Ordubadi). “*Xəzər* dənizinə yeni çay qarışmayacaq, amma *Abşeron* neft yataqlarına *Azərbaycanın* bir sıra yeni neft çeşmələri qarışır. *Naftalan, Neftçala* – bunların hamısı yeni çeşmələrdir. Olsa da, olmasa da, mənə lazım deyil. *Ramazanın* səsini ucalt-

dı: – *Lalə xanıma* mən özüm zəng elərəm. *Qüdrət* xörəyini yeməyə hazırlaşanda *Şirmayı* atasının dizləri arasından çıxdı və stulunu nənəsinə yaxın çəkib oturdu” (M.Hüseyn).

Bu nümunələrdəki *Salyan*, *Bayıl-Bibiheybət*, *Gülləbə*, *Əsgər*, *Qurban*, *Xəzər*, *Abşeron*, *Azərbaycan*, *Naftalan*, *Ramazan*, *Lalə*, *Qüdrət*, *Şirmayı* sözləri xüsusi adlardır.

Dildəki sözlərin ümumi və xüsusi cəhətdən fərqlənməsi qədim dövrdə alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Hələ eramızdan əvvəl stoiklər isimləri iki yerə (ümumi və xüsusi) bölmüşlər və bunların hər birini müstəqil nitq hissəsi hesab etmişlər¹. Bu səhv cəhətinə baxmayaraq, isimləri belə fərqləndirmək lingvistik təlimdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

1.01. ONOMASTİKA VƏ ONOMALOGİYA ANLAYIŞLARI

Dildə mövcud olan xüsusi adların cəmi onomastikanı təşkil edir. Deməli, onomastika hər hansı bir dildəki xüsusi adların məcmusudur. Məsələn, Azərbaycan dilinin onomastikası, özbək dilinin onomastikası, türkmən dilinin onomastikası və s.

Onomastika dar və geniş mənələrdə işlənə bilər. Geniş mənədə, məsələn, qitələrin onomastikası – Avropanın onomastikası, Amerikanın onomastikası, Asiyanın onomastikası; ölkələrin onomastikası – Çinin onomastikası, İraqın onomastikası, Hindistanın onomastikası, İranın onomastikası; müəyyən ölkə sahəsinin onomastikası – *Qafqazın onomastikası*, *Krımın onomastikası*, *Sibirin onomastikası* və s. Geniş mənədə nəzərdə tutulan onomastik sistem makroonomastika adlanır.

---

¹ A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977, səh.22.

Onomastika sözü dar mənada bu və ya digər rayonda (Bərdə rayonunun onomastikası) və ya kənddə (Xalac kəndinin onomastikası) işlənən xüsusi adların cəmi kimi təsəvvür olunur. Daha dar mənada bir yazıçının onomastikası – Mehdi Hüseynin əsərlərinin onomastikası, yaxud da bir əsərin – “Abşeron” romanının onomastikası kimi işlənir. Bu həcmdə götürülən onomastik sistemə mikro-onomastika da demək olar.

1.02. ONOMASTİK LEKSİKANIN DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ MÖVQEYİ

Dildə onomastik leksikanın yerini düzgün müəyyən-ləşdirmək üçün bir neçə anlayışı aydınlaşdırmağa ehtiyac duyulur.

Dilin lüğət tərkibi nədir? Bu haqda müxtəlif müla-hizələrin olmasına baxmayaraq, elmi istiqamət üçün dilin lüğət tərkibi dedikdə dildə mövcud olan sözlərin (ev, daş, su, torpaq, ağac...) və sabit birləşmələrin (baş çəkmək, qu-laq asmaq, əl eləmək...) cəmi nəzərdə tutulur. Bəs ümumi leksika nəyə deyilir?

1-ci sxem

Ümumi leksikaya dildəki konkret, müstəqil sözlərin cəmi daxildir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dildəki sözlərin bəzisi ümumi və bəzisi xüsusi xarakterlidir. Bu cəhət nəzərə alınaraq bütün sözləri əhatə edən dilin ümumi leksikası iki yerə bölünür: apelyativ leksika (ümumi sözlər), onomastik leksika (xüsusi sözlər).

Deməli, dildəki xüsusi adların cəmi onomastik leksikadır. Onomastik leksika öz daxilində xırdaşana bilir. Məsələn, antroponimik leksika – yəni şəxs adlarının cəmi, toponimik leksika – coğrafi adların cəmi və s.

2-ci sxem

Dilin onomastik leksikası çox zəngin olub, geniş rəngarənglik təşkil edir. Buraya xüsusi şəxs adları (*Səlim, Cavad, İsa*), fəsiləyalar (*Həsənov, Kərəmov, Qafarov*), təxəllüslər (*Sabir, Müşfiq*), ləqəblər (*Qoç Əli, Dəvə Həsən, Dəli Səməd*), ulduz adları (*Dan ulduzu, Ülkər, Karvanqıran*), coğrafi adlar (*Nardaran, Mərdəkan, İlməzli*), xüsusi əşya adları (*Misri qılınc, Aynalı*), bədii əsər, musiqi və musiqi kollektivlərinin adları ("*Leyli və Məcnun*", "*İldırımly yollarla*", "*Karvan*") və s. daxildir.

Onomastikaya daxil olan hər bir vahid dilin lüğət tərkibinin üzvüdür. Bu sözlər də, başqa vahidlər kimi, mənsub olduğu dilin ümumi qanunauyğunluqlarına tabedir və öz qidasını həmin dildən alır.

Dilin ümumi leksik sistemində xüsusi adlar apelyativ leksik vahidlərə nisbətən azlıq təşkil edir. Bunu, təxminən, qrafik formada 2-ci sxemdəki kimi təsəvvür etmək olar.

Müasir Azərbaycan onomastik leksikası uzun illərin inkişafı nəticəsində formalaşmışdır. Müxtəlif növ onomastik vahidlərə qədim ərəb və digər dillərə məxsus yazılı mənbələrdə də təsadüf olunur. Bu gün istifadə etdiyimiz yüzlərcə xüsusi ad qədimdən başlamış XII əsrə qədərki ərəbdilli tarixi əsərlərdə mövcuddur. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də onomastik leksika dinamikdir. Bu dinamiklik onomastik leksikanın istər sinxronik, istərsə də diaxronik istiqamətdə aparılan tədqiqatda özünü aydın göstərir.

1.03. ONOMASTİK LEKSİKANIN SİSTEM XARAKTERİ

Dildə “sistem” termininin istifadə etdiyi anlayış olduqca genişdir. Buna görə də elmi ədəbiyyatda sistemin müxtəlif şəkildə təsəvvür edildiyinə rast gəlmək olur. Bundan əlavə, bir çox hallarda dil sistemi ilə başqa elm sahələrindəki sistem anlayışları da qarışdırılır. Halbuki dil sistemi təbiət elmlərindəki sistemlə tamamilə uyğun deyildir. İctimai hadisələrin, o cümlədən dil sisteminin özünəməxsus xarakterik cəhətləri mövcuddur.

İnsanların əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil müxtəlif və külli miqdarda hadisələrin, qayda və qanunların məcmusudur. İlk və sadə baxışda insana elə gəlir ki, burada “hərc-mərc-

lik" hökm sürür, heç bir "intizam", sistem yoxdur. Lakin linqvistik müşahidələr aydın göstərir ki, dilin hər vahidinin öz yeri və rolu olduğu kimi, həm də onlar müəyyən sistem təşkil edir. Dil sistemləri dilin bölünməz hissəsidir. Bunlar aid olduğu dildən kənarında mövcud deyildir.

Dil sistemi haqqında müxtəlif mülahizələr söylənilmişdir. Bunlardan görkəmli İsveçrə alimi Ferdinand de Sössürün (1857–1913) təlimi dilçilikdə yeni bir dönüş yaratmışdır. Dil sisteminin elmi-nəzəri əsasını təşkil edən müəyyən məsələlərin həlli bu alimin adı ilə bağlıdır.

Dilin onomastikası, onu təşkil edən vahidlər, hadisə və qanunlar da dilin ümumi leksik tərkibində xüsusi sistem təşkil edir. Onomastikanın sistem xarakterini aydınlaşdırmaq xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qabaqcadan qeyd etməliyik ki, "Onomastikanın sistem xarakteri" anlayışını aydınlaşdırmaq olduqca mürəkkəb məsələdir. Bu terminin məzmununu açmaq üçün onomastik tərkibin müxtəlif aspektlərinin nəzərdən keçirilməsinə fikir verilməlidir. Onomastik leksikanın sistem xarakterli olması inkaredilməzdir.

Heç bir dil hadisəsi sistemdən kənarında mövcud ola bilməz. "Sistem" anlayışını onomastikaya tətbiq etmək tədqiq olunan dil vahidlərini daha da dəqiqləşdirməyə kömək edir.

Onomastikada sistem onomastik dil hadisələri, cərgə və ifadə vasitələrinin cəmi kimi götürülür. Onomastik dil hadisələrinə xüsusi adların əmələ gəlməsi, dəyişməsi, inkişafı; onomastik cərgəyə eyni və ya oxşar tipli onomastik vahidlərin cəmi; onomastik ifadə vasitələrinə isə xüsusi adların əmələ gəlməsində iştirak edən apelyativ ünsürlərin cəmi daxildir. Ümumiyyətlə, onomastik sistem anlayışı bütün onomastik kateqoriyalardakı dil qanunauyğunluqlarını əhatə edir. Bu mənada onomastik sistem onomastik tədqiqatın açarı rolunu oynayır. Bütün tədqiqatların əsa-

sında makro və ya mikrosistem əlamətləri özünü göstərir. Bunsuz heç bir tədqiqat elmi xarakter daşıya bilməz.

Onomastik leksikada başlıca məsələlərdən biri sistem əlaqələridir. Məlumdur ki, dilçilik elmində hələ sistem əlaqələrinin tipologiyası yaradılmamışdır. Bunun üçün dildə, o cümlədən onomastikada sistem əlaqələrinin səciyyəsinə, əlamətlərini ətraflı müqayisə və təhlilə cəlb etmək lazımdır. Dilin ümumi leksik sistemində xüsusi mövqeyi olan onomastik sistemin vahidləri müxtəlif cəhətlərinə görə ayrı-ayrı yarım sistemlər və mikrosistemlər təşkil edir. Məsələn, antroponimləri götürək. Bunlar onomastik sistemdə aşağıdakı kimi təsəvvür olunur. Onomastik sistem (onomastik vahidlər) – onomastik yarım sistem (antroponimik sistem) – onomastik mikrosistem (təxəllüslər sistemi)... Deməli, onomastik yarım sistemlər dedikdə antroponimik sistem (antroponimik sözlər sistemi), toponimik sistem (toponimik sözlər sistemi), etnonimik sistem (etnonimik sözlər sistemi)..., mikrosistem dedikdə isə antroponimlər üzrə – şəxs adları mikrosistemi, fəmiyyə mikrosistemi, ləqəb mikrosistemi və s. başa düşülür.

Bu sistemlər arasında qırılmaz əlaqə mövcuddur. Belə əlaqələr *onomastik sistem əlaqəsi* adlanır. Onomastikanın yarım və mikrosistemlərinin hamısı eynisəviyyəli deyildir. Bununla yanaşı, onomastikada sistem tarazlığını saxlayan və sistem sabitliyini pozan əlamətlər də mövcuddur.

Müşahidələrdən aydın olur ki, onomastik yarım və mikrosistemlər bir-birinə təsir edir, yeni-yeni cəhətlərin yaranmasına səbəb olur.

Ümumiyyətlə, onomastikada sistemlə bağlı əlaqələr, münasibətlər dəyişə də bilər.

Onomastikanın hər bir *yarım sistemi* və ya *mikrosistemi* dilin ümumi leksik sistemi ilə dialektik əlaqədədir, bunların da inkişafı onun qanunauyğunluqlarından asılıdır.

Dilçilikdə bu sahə çox az işlənmişdir. Son illərdə aparılan tədqiqatlarda onomastik sistemin əsasları lazımi formada araşdırılıb ətraflı elmi təhlilini tapmamışdır. Buna görə də hazırda Azərbaycan dili onomastik sisteminin ətraflı tədqiqi zəruri linqvistik problemlərdən biri kimi qarşıda durur.

1.04. ONOMASTİK VAHİDLƏRİN LİŦQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki onomastik vahidlər bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlardan nəzəri daha çox cəlb edən əlamətlərə fikir verək:

1. Onomastik vahidlər dilin inkişafının müəyyən mərhələlərində apelyativ leksika ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində törəyib inkişaf etmişdir. Qədim dövrlərdə mövcud olan dillərin tərkibində xüsusi adlar çox az olmuşdur. Onlar, şübhəsiz ki, *Su qovuşan, Gün batan, Lök batan, Sel döyən, Boz dağ, Şiş dağ* və s. bu kimi söz birləşmələrindən ibarət olmuşdur.

Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı ümumi sözlərdən onomastik vahidlərin yaranması da get-gedə artıb çoxalmışdır. Məsələn:

vaqif → Vaqif	sədaqət → Sədaqət
arif → Arif	mehman → Mehman
məhəbbət → Məhəbbət	iradə → İradə
gözəl → Gözəl	tapdıq → Tapdıq
fərəh → Fərəh	dönməz → Dönməz və s.

Bu misallar apelyativ vahidin (AV) onomastik vahidə (OV) çevrilməsidir: AV → OV.

Lakin bu prosesin əksinə olan cəhəti də vardır. Belə ki, xüsusi ad – onomastik vahid apelyativə çevrilir: OV → AV. Məsələn, Amper - amper, Dizel – dizel, Makintoş – makintoş, Qalife – qalife, Volt – volt, Boston – boston, Şeviot – şeviot, Şal – şal, Panama – panama və s. Bu sözlərin apelyativ rəng almasının müəyyən səbəbləri və tarixi vardır.

Panama – Amerikanın Panama əyalətində kişi papağının müəyyən növü hazırlanmış və geniş şöhrət tapmışdır. Bununla da toponimik addan “*panama*” apelyativ vahidi meydana gəlmişdir.

Şal – Hindistanda şəhər adıdır. Orada yundan baş örtüyü hazırlanmışdır. Dilimizdəki həmin örtüyün adı *Şal* şəhərinin adı ilə əlaqədardır.

Makintoş – Şotlandiya kimyaçı alimi Makintoş suyadavamlı parça kəşf etmiş, bundan xüsusi geyim hazırlamışdır. Həmin geyim forması alimin – Makintoşun adı ilə “*makintoş*” adlandırılmışdır.

Boston – Amerikada şəhər adıdır. Orada buraxılan parça şəhərin adı ilə “*boston*” adlandırılmışdır.

Şeviot – Şotlandiyada şəhər adıdır. Həmin şəhərdə istehsal edilən parçanın bir növü şəhərin adı ilə “*şeviot*” adlandırılmışdır.

Qalife – fransız generallarından birinin adıdır. Onun geyindiyi şalvar forması “*qalife*” adlanmışdır.

Dizel – alman mühəndis R.Dizel 1897-ci ildə yanacaq sıxılmış havanın yüksək temperaturu nəticəsində alışan daxiliyanma mühərriki düzəltmişdir. Həmin mühəndisin şərəfinə mühərrik “*dizel*” adlandırılmışdır.

Volt – elektrik gərginliyi vahididir. Həmin termin 1745–1827-ci illərdə yaşamış italyan fiziki, elektrik haqqındakı təlimin banilərindən biri Aleksandro *Voltanın* adından yaranmışdır.

Amper – elektrik cərəyanı şiddətinin vahidi. Həmin termin 1775-1836-cı illərdə yaşamış fransız fiziki və riyafətçi

ziyyatçısı, müasir elektrodinamikanın banilərindən biri *Amper Andre Marinin* adından əmələ gəlmişdir.

2. Dilimizdəki xüsusi adlar mənşə və quruluşca da diqqəti cəlb edir. Bunlar iki cür olur: əsli və düzəltmə.

- 1) Əsli xüsusi sözlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn: *Quba, Kür, Aydın, Laçın, Zümriüd, Arzu, Əhməd, Səməd, Mehdi, Vəli* və s.
- 2) Düzəltmə xüsusi sözlər mahiyyətcə iki qrupa ayrılır:
  - a) Sadə yolla əmələ gələn düzəltmə xüsusi sözlər. Bunlar söz kökünə müxtəlif şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gəlir. Məsələn, *Kəmər+li, Kötük+lü, Qorx+maz, Rəhim+a, Gül+lük, Polad+lı, Top+çu, Üzüüm+çü, Xıdır+lı* və s.
  - b) Mürəkkəb yolla əmələ gələn düzəltmə xüsusi sözlər. Bunlar iki və ya daha artıq söz kökünün birləşməsindən əmələ gəlir. Məsələn, *Bala+kişi, Uzun+boyad, Zəhmət+kənd, Hacı+qabul, Gəlin+qaya, Göy+təpə, Nənə+qız, Sarı+köynək, Qara+ağac, Qara+bulaq, Qara+dağ, Eyvaz+xan+bəyli, Əli+bəy+qışlaq, Əli+qulu+uşağı, Ərəb+mehdi+bəyli* və s.

Azərbaycan onomastik sistemində düzəltmə xüsusi sözlər çoxluq təşkil edir.

Mürəkkəb yolla düzələn xüsusi sözlərin böyük qismi təyini söz birləşmələri əsasında meydana çıxmışdır. Məsələn, *Daşburun, İlangözü, Maraltəpəsi, Qaraqız, Sarıgül* kimi xüsusi sözlər I, II, III növ təyini söz birləşmələri əsasında yaranmışdır.

3. Onomastik vahidlər komponentlərin miqdarına görə də fərqlənir. Burada bir, iki və üçkomponentli vahidlər diqqəti cəlb edir. Məsələn:

- a) **birkomponentli** – *Basqal, Araz, Rəhim, Zöhrə, Ramin, Fidan, Boyat, Şurud, Eymur, Qorçu, Əylis, Qumlaq, Çatax, Nehrəm, Zəyzid, Təklə, Göylər* və s.
- b) **ikikomponentli** – *Daşkəsən, Üçtəpə, Sarıqamış, Əhməd-ağa, Məmmədəli, Qazıməmməd, Qayabaşı, Qarabağlar,*

Qarayazı, Qoşabulaq, İstibulaq, İstisu, Yeniarx, Həsənqulu, Ağaverdi, Neftçala, Çuxuryurd, Həsənqaya, Çaykənd, Çobankol, Xalatala, Təzəkənd, Mığıdərə, Göytəpə, Əlikənd, Əhmədoba, Qaradağlı, Qaraçinar və s.

- c) **üçkomponentli** – *Məmmədquluzadə, Əbdürrəhimbəy/Əbdülrəhimbəy, Aşağı Uzunoba, Aşağı Qaraməryəm, Bala Şahağac, Birinci Alibəyli, Böyük Qaramurad, İkinci Yeddi-oymaq, İkinci Qaradəmirçi, Azad Qaraqoyunlu, Yuxarı Seyidəhmədli, Yol Pirəhmədli, Bəyəhmədyurd, Eyvazxanbəyli, Ağarəhimoba, Ağaverdioba, Ağakışibəyli, Allahqulubağı* və s.

4. Dildəki onomastik vahid apelyativ sözdən daha çox dəyişikliyə məruz qalır. Belə ki, apelyativ söz bu və ya başqa mənanın ifadəsinə kömək edərək dildə, əsasən, sabitləşir, lakin onomastik vahidlərin müəyyən qrupu müxtəlif səbəbdən tez-tez dəyişə bilər; bu hadisə xüsusilə toponimlərdə baş verir. Məsələn, *Daşkəsən* rayonu 1956-cı ilə qədər *Dəstəfur, Kalininkənd* (Qazax rayonu) 1942-ci ilə qədər *Krünfeld, Sabirabad* şəhəri 1931-ci ilə qədər *Biləsuvar, Füzuli* rayonu 1959-cu ilə qədər Qaryagin adlanmışdır. Sonradan həmin köhnə adlar xüsusi fərmanlar əsasında dəyişdirilmişdir.

Onomastik vahidlərdən istifadə olunmasında da fərqli cəhətlər vardır. Məsələn, *Aygün* qədimdə geniş, orta əsrlərdə nisbətən az, indi isə yenidən çox işlənir.

Lakin apelyativ sözlərdə bu xüsusiyyət, demək olar ki, yoxdur.

5. Xüsusi adları ümumidən fərqləndirən cəhətlərdən biri onların başqa dilə tərcümə edilməməsidir. Məsələn, dilimizdəki *Fidan, Məhəbbət, Arzu, İlham, Etibar* şəxs adları; *Qızılbaş, Daşkəsən, Ceyranbatan* və s. yer adları rus dilində və eləcə də başqa dillərdə mənbə dildə olduğu kimi işlənir. “*Neftçi*” futbol komandası, “*Dən ulduzu*” ansamblı, “*Lalə*” kafesi və s. xüsusi adlardan həmçinin tərcüməsiz

istifadə olunur. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bəzən “*Qız qalası*” – *Девичья Башня*, “*İçəri şəhər*” – *Крепость* kimi tərcümə olunub işlədilir.

6. Onomastik vahidlər daha güclü və aydın milli xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlar təkcə fərqləndirici xarakterli olmayıb, həm də millilik işarəsidir, milli mədəniyyət əlamətlərini özlərində yaşadan vahidlərdir. *Bakı*, *Sumqayıt*, *Mingəçevir* heç bir dildə yoxdur. Buna görə də həmin yer adları eşidilərkən ancaq Azərbaycan təsəvvür olunur. Yaxud hər bir kəsin xarakterik, səciyyəvi adı ilə, əsasən, onun hansı millətin nümayəndəsi olduğunu müəyyənləşdirmək olur. Bütün bunlar onomastik vahidlərin hər bir xalqın milli mənzərəsini əks etdirən başlıca dil vasitələri olduğunu göstərir.

7. Onomastik vahidlərin baş hərfinin böyük yazılması da onun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Məlum olduğu kimi, adların hamısı böyük hərflə yazılır: *Səməd*, *Gülnaz*, *Salyan*, *Kür* və s. Lakin yalnız titulların və tayfa adlarının yazılışında bu prinsipə tam əməl edilmir.

8. Onomastik vahidlər dildə ümumişlək xarakter daşıyır. Onlardan cəmiyyətin bütün üzvləri eyni dərəcədə istifadə edə bilirlər. Lakin bildiyimiz kimi, apelyativ leksikada ümumişlək xarakterə malik olmayan sözlər qrupu da mövcuddur. Məsələn, peşə və sənətlə bağlı sözlər, müxtəlif elmlərə məxsus terminlər, vulqarizmlər və s.

1.05. ONOMASTİKADAN BƏHS EDƏN DİLÇİLİK ŞÖBƏSİ

Onomalogiya anlayışı. Yuxarıda verilən izahatdan aydın olduğu kimi, dilin leksik tərkibindəki xüsusi adların cəmi onomastika, ondan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə onomalogiya¹ adlanır. Bu termin iki sözdən ibarətdir. *Onoma* (onoma) – ad, *logos* (logos) – təlim, nəzəriyyə deməkdir.

Onomalogiya haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bəziləri onu xüsusi elm hesab edir. Məlumdur ki, ümumsovet elmində onomalogiyanın bir sıra mühüm məsələləri həll edilmişdir. Xüsusilə rus alimlərindən B.A.Serebrennikov, A.V.Superanskaya, V.A.Nikonov və başqaları onomastik vahidlərin tədqiqinə dair bir çox nəzəri istiqamətləri müəyyənləşdirmişlər. A.V.Superanskaya öz tədqiqatlarında, o cümlədən “Xüsusi adların ümumi nəzəriyyəsi” adlı əsərində onomastikanı (onomalogiyanı) müstəqil elm adlandırmışdır. Hətta onomastik leksikaya həsr olunmuş bəzi yazılarda onomalogiyanın yarımşöbələrindən biri olan toponimikanın da ayrıca elm hesab edildiyinə rast gəlmək olur. Müstəqil elm anlayışı geniş və çoxcəhətlidir. Bizcə, onomalogiya öz mövzusunə və məqsədinə görə xüsusi elm adlanma bilməz. Hər şeydən əvvəl, onun mövzusu dilçiliyin ümumi obyektindən ayrılmadan və bilavasitə onunla möhkəm bağlı olan dil faktları və hadisələridir. Buna görə də onomalogiyanı ancaq *dilçiliyin müstəqil şöbəsi* adlandırmaq həqiqətə daha uyğundur.

---

¹ *Qeyd:* Bəzən bu termin “onomatologiya” şəklində işlənir (Вах: Словарь иностранных слов. М., 1954, с.494).

II FƏSİL

ONOMALOGİYANIN ƏSASLARI İLƏ BAĞLI BƏZİ PROBLEMLƏR

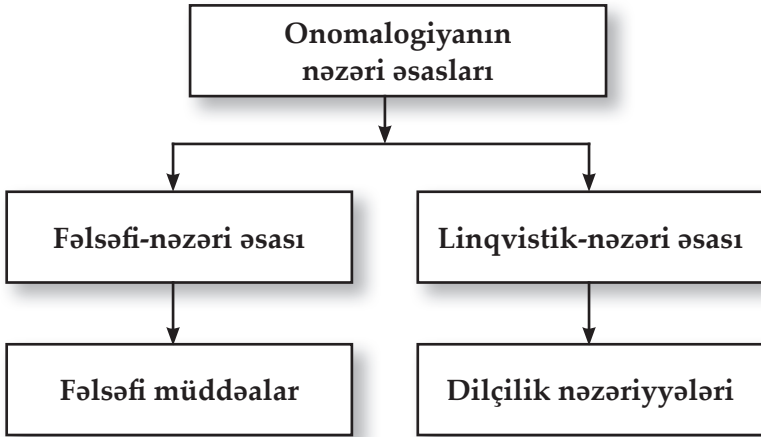
Dilçilik şöbələri sırasında xüsusi mövqeyi olan onomalogiyanın bir çox ümumi və xüsusi problemləri mövcuddur ki, bunların da bir qismi nəzəri, digəri isə tətbiqi sahəyə aiddir. Həmin problemlərə nəzər yetirilməsi onomalogiyanın ətraflı, fundamental tədqiq olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Onlardan bir neçəsinə nəzər salmağı məsləhət bilmişik.

2.01. ONOMALOGİYANIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Hər bir elm və onun şöbələri mövcud nəzəri əsaslar üzərində inkişaf edir. Dilçiliyin başqa sahələrində olduğu kimi, onomalogiya da öz inkişaf istiqamətini fəlsəfi-nəzəri və elmi-nəzəri əsaslardan götürür.

Onomalogiyanın bu əsaslarının hər birinin xüsusi rolu və əhəmiyyəti vardır. Bunlarsız onomalogiyanı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Onomastik tədqiqatın müxtəlif problemlərinin şərh prosesinde dialektik materializmin müddəalarından və ənənəvi linqvistik təlimdən istifadə olunmadan heç bir orijinal elmi əsər yarana bilməz. Bəşəriyyətin yetişdirdiyi bir sıra dahi şəxsiyyətlər, o cümlədən Demokrit, Aristotel, Marks, Engels, Lenin öz əsərlərində

3-cü sxem

xüsusi adların mahiyyəti, yaranması, cəmiyyətdə rolu və s. barədə qiymətli fikirlər söyləmişlər. Dünya dilçiliyinin və xüsusilə sovet dilçiliyinin korifeyləri xüsusi adlar haqqında onomaloji təlim yaratmışlar.

1. Onomalogiyanın fəlsəfi-nəzəri əsasları

Dilçilik humanitar elmdir. Ayrı-ayrı dövrlərdə bu elmin fəlsəfi-nəzəri əsasını müxtəlif istiqamətli fəlsəfi-siyasi baxışlar təşkil etmişdir. İndi də dünya dilçiliyinin əsasında materialist görüşlər durur. Dilə münasibətə görə materialist dilçilik burjua dilçiliyindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, materialist dilçilikdə dilə ictimai hadisə kimi yanaşılmaqla onun yaranmasında təsadüflə zərurətin vəhdəti nəticəsində təkrarlanan daxili və üzvi əlaqələr öyrənilir, bununla da qanunauyğunluqlar müəyyən edilir.

Materialist dilçilik öz fəlsəfi-nəzəri əsasını dialektik materializm, marksist-leninçi müddəalar üzərində qur-

muşdur. Marksizm-leninizmdə dilçiliyin başlıca fəlsəfi məsələləri öz həllini tapmışdır. Bunlardan onomalogiyaya aid olanların bəzisini xatırlayaq.

1. Xüsusi ad və onun mahiyyəti. Dil, onu təşkil edən bütün vahidlər insanlar arasında ünsiyyətə xidmət edir. Ünsiyyət vasitələri çoxdur. Lakin dil bunlardan əsaslı formada fərqlənir. V.İ.Lenin demişdir: “Dil insanların ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir”.¹

Ünsiyyət vasitəsi olan dilin əsasını sözlər təşkil edir. Sözlər ümumi və ya xüsusi adlardan ibarətdir. Ad nədir? V.İ.Lenin təliminə görə, ad “fərqləndirici nişandır”.² Bu əlamət xüsusi adlarda özünü daha bariz şəkildə göstərir. Belə ki, dildə fəaliyyət göstərən xüsusi ad bir adamı başqasından, müəyyən yeri və sairə digərindən fərqləndirmək funksiyasını daşıyır. Məsələn, *Cavid*, *Xalid*, *Rəşad* dedikdə bu adlar ümumən insan anlayışını bildirib, hər üç şəxsin birinin digərindən fərqləndirilməsinə xidmət edir.

F.Engels adın cəmiyyətdə rolu və yerini yüksək qiymətləndirir. O, keçmişdə adın necə rol oynadığı haqqında yazır: “Qəbilədə müəyyən adlar və ya bir qrup adlar olur və bütün tayfada bu adlardan yalnız həmin qəbilə istifadə edə bilər, belə ki, ayrıca bir adamın adı da onun hansı qəbiləyə mənsub olduğunu göstərir”.³ Göründüyü kimi, F.Engels hələ uzaq keçmişdə, qədim dövrlərdə belə adın nə dərəcədə vacib olduğunu göstərmiş və eyni zamanda hər bir tayfa üçün “öz adı olmasını” əsas şərt hesab etmişdir.

Dilin lüğət tərkibindəki hər bir söz – ad cəmiyyətin tələblərini ödəmək zərurətinin nəticəsi kimi meydana çıxır və istifadə olunur. Xüsusi adlar da bu cür qanunauyğunluq əsasında yaranmışdır. Dilimizdə fəal şəkildə işlənən

¹ V.İ.Lenin. Əsərləri. 20-ci cild, Bakı, 1951, səh.408.

² V.İ.Lenin. Fəlsəfə dəftərləri. Əsərlərinin tam külliyyatı. 29-cu cild, Bakı, 1981, səh.76.

³ F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. Bakı, 1971, səh.94.

Dönməz, Sönməz, Aygün, Bakı, Şəki, Ləki, Şamaxı və s. yüzlər-cə belə xüsusi ad xalqımızın tələbi, ehtiyacı əsasında yararıb formalaşmışdır.

Məlumdur ki, adlar çox müxtəlif yollarla əmələ gəlir. F.Engels adların yaranma formalarına, qaydalarına dair də bir sıra qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. O deyir: "Tayfaların adları əksər hallarda, *şüurlu olaraq seçilməkdən* daha çox *təsadüfi meydana gəlirdi*, zaman keçdikcə çox vaxt elə olurdu ki, qonşu tayfalar həmin tayfaya onun *özünün özünə verdiyi addan fərqli bir ad verirdilər* (kursiv bizimdir – A.Q.), necə ki, almanlara onların birinci ümumi tarixi adı olan "germanlar" adını keltlər vermişdi"¹. F.Engelsin müşahidə etdiyi bu cəhət müasir dillərdə də mövcuddur. Məsələn, qonşuluqda olan gürcülər özlərini xüsusi adla – "kartuli" adlandırmışlar. Lakin azərbaycanlılar isə, fərqli olaraq, onlara "gürcü" deyirlər. F.Engelsin adlar haqqında "təsadüfi meydana gələn" və "şüurlu seçilən adlar" meyarı ilə dilin lüğət tərkibinə yanaşdıqda onun materialist elmi təhlilini hərtərəfli vermək olur.

2. Adların xüsusiyyətləri. Adlar müəyyən cəhətlərə, əlamətlərə malikdir. Bunların ən başlıca xüsusiyyəti Karl Marks tərəfindən belə şərh edilir: "Heç bir şeyin adı onun təbiəti ilə əsla əlaqədar deyildir"². Doğrudan da, *dəftər, qələm, kitab* və s. dedikdə bu adlarla onların ifadə etdiyi, bildirdiyi əşya arasında heç bir bağlılıq, yaxınlıq müşahidə olunmur. K.Marksın bu müddəası ad təliminin elmi-fəlsəfi əsasını təşkil edir.

K.Marks antroponimlər haqqında deyir: "Əgər mən bir adamın ancaq adının Yakov olduğunu bilirəmsə, deməli, onun haqqında heç bir şey bilmirəm"³.

¹ F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. Bakı, 1971, səh. 98.

² Karl Marks. Kapital. I kitab, Bakı, 1949, səh.59.

³ Yəni orada.

3. Xüsusi adların inkişafı və öyrənilməsi. Dildəki xüsusi adlar ümumi qanunauyğunluq əsasında yarandığı kimi də inkişaf edir. Bu prosesdə bir çox adlar dəyişir, onlardan bəziləri arxaıkləşir və s. Adların düzgün öyrənilməsi elm üçün olduqca zəruridir. Onomalogiya ictimai elm şöbəsi olduğundan xüsusi adların öyrənilməsi V.İ.Leninin aşağıdakı təliminə əsaslanmalıdır:

“İctimai elm məsələsində ən etibarlı cəhət və bu məsələyə, doğrudan da, düzgün yanaşa bilmək vərdişi əldə etmək üçün və çoxlu xırda məsələlər içində, yaxud mübarizə edən çox müxtəlif rəylər içində batıb qalmamaq üçün lazım olan şey, – bu məsələyə elmi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq üçün ən mühüm olan cəhət, – əsas tarixi rabitəni unutmamaqdır, hər bir məsələyə, tarixdə məlum bir hadisənin nə cür əmələ gəldiyi, həmin hadisənin öz inkişafında nə kimi əsas mərhələlərdən keçdiyi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaqdır və onun bu inkişafı nöqtəyi-nəzərinə əsaslanıb həmin şeyin indi nə hala düşdüyünə nəzər salmaqdır”¹.

Xüsusi adların öyrənilməsi üçün qədim dil materialları son dərəcə qiymətlidir. F.Engels dil problemlərinin hərtərəfli aydınlaşdırılması üçün qədim dillərin materiallarının araşdırılmasını olduqca zəruri hesab edirdi. Bu məqsədlə F.Engels alman burjua ideoloqu Yevgeni Dürinqi tənqid edərək deyirdi: “O, qədim dillərin öyrənilməsini aradan qaldırmaq istəyir, halbuki bu dillərin öyrənilməsi müxtəlif millətlərdən olub məhz klassik təhsil almış adamlarda onların hamısına məxsus daha geniş bir görüş dairəsi yaradır. Bununla birlikdə o, yeni dillərin öyrənilməsini də aradan qaldırmaq istəyir, halbuki müxtəlif millətlərə mənsub olan adamlar bu dillər vasitəsilə öz fikirlə-

---

¹ V.İ.Lenin. Əsərlərinin tam külliyyatı. 39-cu cild. Bakı. 1983, səh. 73.

rini bir-birinə başa sala bilir və öz sərhədləri xaricində baş verən hadisələrlə tanış olurlar”¹.

Onomastik materialın tarixi və müqayisəli aspektdə öyrənilməsi üçün də F.Engelsin fəlsəfi-nəzəri müddəaları vardır. O deyir: “Lakin ana dilinin materiyası və forması yalnız o zaman başa düşülə bilər ki, onun doğuluşu və tədricən inkişafı izlənilsin, bu isə, əvvələn, onun aradan qalxmış olan öz formalarına, ikincisi də, qohum canlı və ölü dillərə diqqət verilmədən mümkün deyildir”².

Müasir elmdə “qohum canlı dillərə” və “qohum ölü dillərə” müraciət etmək müqayisəli və tarixi onomalogiyaların əsasını təşkil edir. Bu qaydada aparılan tədqiqatlar paleoantroponim və paleotoponimlərin obyektivliyi haqqında həqiqi onomastik nəticələr söyləməyə imkan verir.

Onomalogiyanın fəlsəfi-nəzəri əsasını təşkil edən sahəni həm də *fəlsəfi onomalogiya* adlandırmaq olar.

2. Onomalogiyanın linqvistik-nəzəri əsasları

Dilçiliyin onomalogiya şöbəsinin digər nəzəri əsasını bir çox əsrlər ərzində yaranıb ümumməqbul xarakter alan linqvistik baxışlar, nəzəriyyələr təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, dilçilik elminin tarixi bizim eradan əvvəlki əsrlərə bağlıdır. Zaman-zaman meydana çıxan müxtəlif sahələrə dair dilçilik müddəaları onomalogiyanın da təşəkkülünə səbəb olmuşdur. Qədim dilçilik fənləri içərisində, xüsusilə leksikologiya təlimi arasında bəzən ara-sıra birbaşa onomalogiya məsələlərinə də toxunulmuşdur.

Qədim hind, çin, yunan dilçiliyində xüsusi sözlər kateqoriyası alimlərin diqqətini cəlb etmiş, bu barədə müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Orta əsrlərdə ərəb dilçiliyin-

---

¹ F.Engels. Anti-Dürinq. Bakı, 1967, səh. 325.

² Yəni orada, səh.325.

də xüsusi adların bəzi məsələləri, az da olsa, təhlilə cəlb edilmişdir. XVIII əsrdə tərtib olunan lüğətlərin əksəriyyətində xüsusi adlar da müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır.

XIX əsrdə onomastik vahidlər alimləri daha çox maraqlandırmışdır. Bu əsrdən xüsusi adların toplanılmasına, təhlilinə daha çox fikir verilməyə başlanılmışdır.

XX əsrdə onomalogiyanın nəzəri məsələlərinin işlənilməsi müstəqil zəruri problem kimi qarşıya çıxmışdır. Bu yüzillikdə istər sovet dilçiliyində, istərsə də xarici ölkə elmində xüsusi adlar nəzəriyyəsinin müəyyən məsələləri işıqlandırılmışdır¹.

Deməli, onomalogiya tarixən mövcud ümumnəzərlinqvistik baxışlara əsaslanmaqla bərabər, həm də get-gedə öz xüsusi nəzəriyyəsini yaratmağa və inkişaf etdirməyə nail olmuşdur.

Son illərdə onomalogiya özünün nəzəri əsaslarını xeyli dərinləşdirmiş və yeni-yeni istiqamətlər müəyyənləşdirmişdir. Onomalogiyanın elmi əsaslarının belə bu qədər möhkəmləndirilməsi o demək deyildir ki, hər şey həll olunmuşdur. Əksinə, indiyə kimi açılmamış sirlər, yazılmamış səhifələr çoxdur. Obrazlı desək, onomalogiya hələ qanad açıq. Onun tam qanadlanması üçün ciddi axtarışlar və tədqiqatlar aparılmasına, daha əsaslı işlər görülməsinə böyük ehtiyac vardır.

2.02. ONOMALOGİYANIN YARIMŞÖBƏLƏRİ

Onomalogiyada öyrənilən xüsusi adlar tam həmcins və eyni xarakterli deyildir. Bu qrup adlar funksional və dil xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən müəyyən cəhətdən fərqlə-

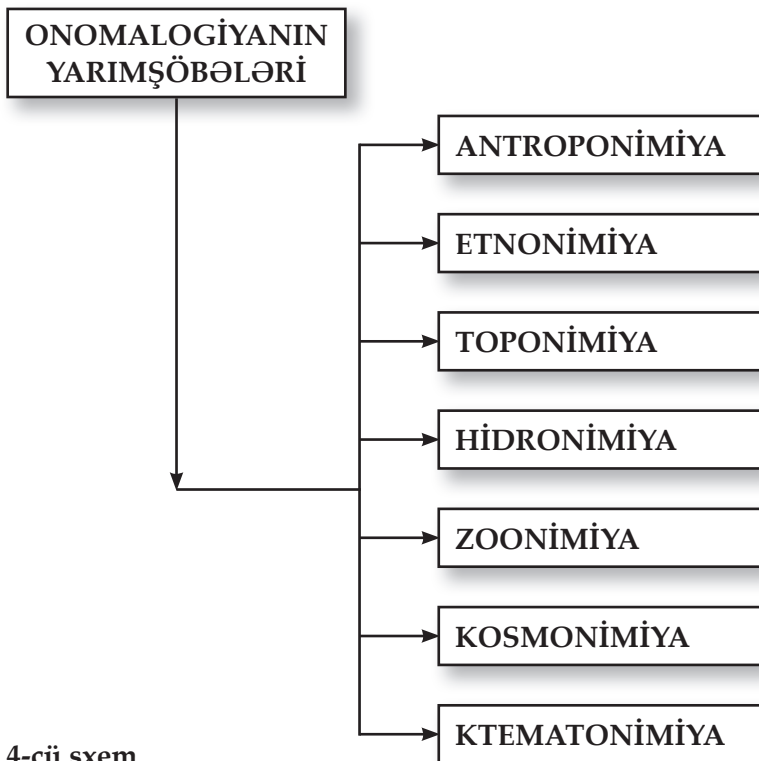
---

¹ A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977, səh.37-38.

nir. Buna görə də onomalogiyanın bir neçə yarımşöbəsi meydana çıxmışdır. Elmi ədəbiyyatda bu məsələyə müxtəlif cəhətdən yanaşıldığına rast gəlmək olur. Bəzi tədqiqatçılar toponimikani onomalogiyaya qarşı qoyur və onu hətta müstəqil elm hesab edirlər. Bəzi alimlər isə onomalogiyanın iki yarımşöbəsi (antroponimika və toponimika) olduğunu bildirirlər. Bütün şəxs adları antroponimlərə, yer, göy, su obyektlərinin adı isə toponimlərə aid edilir. Bu bölgülərdə bəzi həqiqətlər olsa da, bunlar xüsusi adları tam əhatə etmir.

Mövcud onomastik materiallar və elmi axtarışlar nəticəsində hələlik onomalogiyanın aşağıdakı yarımşöbələrini müəyyənləşdirmək olur:

4-cü sxem

1. Antroponimiya yarımşöbəsi. Dilçilikdə antroponimləri öyrənən onomalogiya yarımşöbəsi antroponimiya adlanır. *Antroponim* – yunan mənşəli *anthropos* (insan) və *onoma* (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu terminin mənası şəxs adı deməkdir. Tədqiqatlarda antroponim termini müxtəlif mənalarda işlənir. Bəzən antroponim dar mənada götürülür, onun ancaq şəxs adı və familiyanı əhatə etdiyi göstərilir. Belə təsəvvür düzgün deyildir. Çünki antroponim termininin semantik tutumu çox geniş və əhatəlidir.

“Aktyorlardan *Əbülüla* rolunda *Abbasmirzə Şərifzadə* yaxşı idi; *Bizcə, Sarabski Sərvər* rolunda nə qədər yersiz laqeydlik və sakitlik göstərirdisə, iki o qədər *Səyyah* rolunda yersiz ciddiyət və coşqunluq göstərirdi; *Məsud* rolunda *Bağdadbəyov* orta bir surətdə oynayırdı; Fəqət bu gecə heç kəs bizi *Bağır Cabbarzadə* qədər razı sala bilməzdi; *Yaqo* rolunda ilk dəfə olaraq *Kazım Ziya* oynayırdı; *Dezdemon*a rolunda *Məğfurə xanım* yaxşı idi; oyun zamanında *Kərbəlayı Fatma* çaşır və “bizim şəhərin də” yerinə ərindən soruşur ki: – *Şeyx Nəsrullah* bizim kəndin də ölülərini dirildəcəkdimi? *Palçıqçı Bəşir* donluğunu almış, borcları ilə tutuşduraraq evə qaayırdı” (C.Cabbarlı). Bu misallardakı adların hamısı antroponimlərə aiddir. Buradakı şəxs adları (*Əbülüla, Abbasmirzə, Səyyah, Məsud, Bağır, Kazım, Dezdemon, Məğfurə, Fatma, Nəsrullah, Bəşir*), familiyalar (*Şərifzadə, Bağdadbəyov, Cabbarzadə*), təxəllüs (*Ziya*), ləqəb (*Palçıqçı*), titullar (*kərbəlayı, şeyx, xanım*) bütün antroponimik kateqoriyaları əhatə edir.

Antroponimiyada antroponimlərin ictimai-sosial problemləri, lingvistik əlamət və xüsusiyyətləri öyrənilir.

Rus dilçiliyində antroponimin növləri kimi şəxs adı, фамилия, ata adı, ləqəb və təxəllüslər öyrənilir¹.

Antroponimlərin cəmi elmi ədəbiyyatda müxtəlif adlandırılır: *antroponimika*, *antroponimikon* və s. Biz bu məqsədlə antroponimik tərkib və ya antroponimik sistem terminlərinin işlənilməsini daha məqsədəuyğun hesab edirik.

2. Etnonimiya yarımşöbəsi. Dilçilikdə tayfa, qəbilə, millət adları etnonim, onu öyrənən onomalogiya yarımşöbəsi isə etnonimiya adlanır. *Etnonim* yunan mənşəli *etnos* (xalq) və *onoma* (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş və “xalq adı” mənasını bildirir.

3. Toponimiya yarımşöbəsi. Dilin lüğət lərkibindəki xüsusi sözlərin bir qrupunu toponimlər (torpaqla bağlı obyektlərin adı) təşkil edir. *Toponim* yunan mənşəli *topos* (yer) və *onoma* (ad) deyilən sözlərin birləşməsidir. Dilçilikdə yer adı mənasında işlənir.

Toponimlər cəmiyyətin həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Toponimsiz inkişaf etmiş xalq, millət təsəvvür etmək mümkün deyildir. Adsız, ünvensiz xalq, dövlət, həmçinin ölkə, vilayət, şəhər, kənd, dağ, dəniz, çay, göl və digər coğrafi obyektlər yoxdur.

*Tərtər, Tutqu, Barıtlı su axandan,
Neçə yaylaq asılıbdı yaxandan.
Bir nəzər eylədim Taxtabaxandan,
Bənzəyirsən başda taca, Dəlidağ.
(Aşıq Alı)*

¹ А.М.Селищев. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ. Seçilmiş əsərləri. М., “Просвещение”, 1968; В.А.Никонов. Имя и общество. М., “Наука”, 1974; Антропонимика. М., “Наука”, 1970; Н.А.Баскаков. Русские фамилии тюркского происхождения. М., “Наука”, 1979; Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., “Наука”, 1970; Е.Н.Полякова. Из истории русских имен и фамилий. М., “Просвещение”, 1975; А.В.Суперанская. Общая теория имени собственного. М., “Наука”, 1973; А.В.Суперанская, А.В.Суслова. Современные русские фамилии. М., “Наука”, 1981.

Mingəçevir birləşdirib dağları,
Dənizi sulayır bağça-bağları.
Cəmi şəhərləri, həm oylaqları,
İşıq verir Ağdaş, Göyçay, Şirvana.
(Aşıq Bəhmən)

Murğuz, Murov, Kəpəz xandı,
Alvız, Ağrı bir sultandı,
Ağ Aşıq hələ cavandı.
Alqış dağlara, dağlara.
(Ağ Aşıq)

Mən aşiqəm *Gəncə* var,
Şəki, Şirvan, Gəncə var.
Yar yardan ayrılsa da,
Məhəbbət ölüncə var.
(Bayatı)

Verilmiş bədii nümunələrdə işlənən yer adları (*Tərtər, Tutqu, Barıtlı, Taxtabaxan, Mingəçevir, Ağdaş, Göyçay, Şirvan, Murğuz, Murov, Kəpəz, Alvız, Ağrı, Gəncə, Şəki*) dilimizdə xüsusi lay təşkil edir.

Dilin onomastik tərkibində toponimlər ən qədim leksik vahidlər hesab olunur. Xüsusilə paleotoponimlərin bir qismi yazı meydana gələndən xeyli əvvəl yaranmışdır. Ayır-ayrı dillərə məxsus toponimlərin bir çoxunun yaranma tarixi həmin dillərin yazılı abidələrinin tarixindən xeyli qədimdir. Qədim insanlar, əsasən, yaşadıkları və ətraf-dakı iri coğrafi obyektlərə (onları heyrətə gətirən dağlara, qayalara, dərələrə, uçurumlara, şlalələrə, çaylara və s.) ad vermişlər. Həmin adların semantikasını, əsasən, dini təsəvvürlər təşkil etmişdir. Belə qədim adların mənası çox zaman başqa xalqlara (hətta xalqın özünə də) naməlum

---

qaldığından onlar haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr yaranır. Məsələn, *Asiya*, *Avropa* qitə adlarının mənası barədə bu günə qədər dəqiq fikir deyilməmişdir.

Toponimlərdə tarixin izləri qalır. Buna görə də bu tarixi izləri¹ axtarmaq ən vacib məsələdir. Toponimlərin xarakterik cəhətlərinə uyğun olaraq müxtəlif terminlər işlədilir. Məsələn, makrotoponim, mikrotoponim. Makrotoponimlərə ölkə, vilayət, rayon, şəhər, qəsəbə, kənd adları, mikrotoponimlərə məhəllə, küçə, dərə, təpə, kalafalıq, uçurum, mağara və s. adları daxildir.

Dilçilik elmində toponimiya onomalogiyanın yarımşöbəsi hesab edildiyinə görə "toponimika" əvəzinə *toponomastika* termini də işlədilmişdir.

4. Hidronimiya yarımşöbəsi. Dilçilik elmində su obyektlərinin, yaxud su mənbələrinin adlarını bildirən xüsusi sözlər hidronim, ondan bəhs edən onomalogiyanın yarımşöbəsi hidronimiya adlanır. Bu termin yunan dilindəki *hudos* (su) və *onoma* (ad) sözlərindən ibarətdir. Hidronimlərə misal aşağıdakı sözləri göstərmək olar: *Xəzər*, *Göy göl*, *Kür*, *Araz*, *Girdmançay*, *Qarqarçay*, *Tərtərçay*, *Bolqarçay*, *Sumqayıtçay*, *İlisu*, *Böyük-Şor*² və s. obyektlərin adlandırılmasında, başqa sözlə, hidronimlərin yaranmasında iştirak edən sözlər *hidrotermin* adlanır. Məsələn, "dəniz", "körfəz", "göl", "çay", "bulaq", "su", "arx", "kanal", "şəlalə" və s. Bu leksik vahidlər, bir qayda olaraq, hidronimlərin ikinci komponenti kimi çıxış edir. Lakin hidronimlərin birinci tərəfini

¹ Bax: A.Həsənov. Coğrafi adlarda tarixin izləri. BDU-nun elmi əsərləri. "Dil və ədəbiyyat" seriyası, №3, 1966: A.Axundov. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983.

² Azərbaycan dili orfoqrafiyasında mürəkkəb quruluşlu xüsusi adların, o cümlədən hidronimlərin ayrı və ya bitişik yazılışında bir qədər müxtəliflik nəzərə çarpır. Fikrimizcə, vahid orfoqrafik qayda belə olmalıdır: ilkin yaranmış su mənbələrinin adları kimi formalaşmış hidronimlərdə bu sözlər bitişik yazılmalıdır: Böyükşor, Göygöl, Tərtərçay, Ağsu, Göyçay və s. Yalnız yaşayış məntəqə adlarından yaranmış yaşayış məntəqələrinin adları ilə adlanmış mürəkkəb hidronimlərin komponentləri ayrı yazılmalıdır: Bum çayı, Tuba çayı, Lənkəran çayı, Gəncə çayı və s.

təşkil edən leksik vahidlər daha müxtəlifdir. Bu onunla əlaqədardır ki, birinci tərəfi təşkil edən sözlər şəxs (antropomim), tayfa, qəbilə, dağ, yaşayış məntəqəsi, bitki, heyvan və s. adlarından, habelə suyun rəng çalarını bildirən sözlərdən ibarət olur. Ona görə də dilin lüğət tərkibində hidronimik leksika mühüm yer tutur. Onomalogiyada hidronimlərin tədqiqinin zəruriliyi də bununla izah olunur.

Qeyd edilməlidir ki, su obyektlərinin təbii xüsusiyyətlərinə görə axarlı (çay, arx, kanal, şlalə) və axarsız (göl, dəniz, bulaq, axmaz, nöhur və s.) olması hidronimlərin toponimlərdən fərqli fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Bu həm də ona görədir ki, hidronimlər dəyişmir, yaxud az dəyişir və başqa sözlərlə əvəz olunmur, uzun bir tarixi dövr ərzində sabit qalır. Bunu suyun rəng çalarını, isti-soyuqluğunu, keyfiyyətini (dadını) bildirən hidronimlərə daha çox aid etmək olar. Həm də qeyd olunmalıdır ki, axarlı və axarsız su obyektlərinin adlandırma səbəbləri və amilləri də müxtəlifdir. Məsələn, çay adlarının bir qisminin tədqiqində ən mühüm məsələ (burada yaşayış məntəqələrinin adlarını əks etdirən kiçik çaylar nəzərə alınmır) hidronimin ilk dəfə hansı komponentinin yaranmasını müəyyən etməkdir. Aydındır ki, on və yüz kilometrərlə uzunluqda olan çayların (*Kür, Araz, Tərtərçay, Samur* və b.) adları həmin çayların ətrafında yaşamış tayfa adlarından və həmin tayfaların dillərinə mənsub leksik vahidlərdən yaranmışdır. Çox zaman bu çay adlarının onların hansı boyunda yaşayan tayfa, qəbilə, xalq adlarından və ya onların dillərinə məxsus sözlərdən alınması çətin meydana çıxır. Məsələn, Kür çayı (uz. 1515 km) Türkiyədə Qızılğadik dağının şimal-şərq yamacından (2740 m) başlanır. Çay 200 km məsafədə Türkiyə, 335 km məsafədə Gürcüstan ərazisindən axıb Azərbaycan ərazisinə keçir və burada şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru 980 km məsafəni keçərək

Xəzər dənizinə tökülür. Şübhəsiz ki, Kür çayının sahillərində və hövzəsində tarix boyu müxtəlif xalqlar və tayfalar yaşamışdır. Burası da özlüyündə aydındır ki, bu çayın adı müxtəlif cür olmalı idi. Lakin çay yalnız bir sahədə, müasir tədqiqatçıların fikrinə görə, məhz Azərbaycan ərazisində Kür adlandırılmış və bu ad çayın ümumi adına çevrilmişdir. Eyni sözü suyunun rəng çalarlarına görə ad almış su mənbələri haqqında da demək olar. Belə ki, *Ağçay*, *Qaraçay*, *Ağsu*, *Göyçay* və b. çaylarda suyun rəngi həmin çayların yalnız müəyyən hissələri üçün xarakterik ola bilər. Yaxud etnonimləri əks etdirən çayları götürək. *Qarqar*, *Tərtər*, *Sumqayıt*, *Cigil*, *Bayandur*, *Qırçaq* və b. bu etnonimləri əks etdirən çayların (*Qarqarçay*, *Tərtərçay*, *Sumqayıtçay*, *Cigilçay*, *Qırçaqçay*, *Bayandurçay* və s.) yalnız bir boyunda yaşamışlar.

Beləliklə, axarlı su obyektlərinin adları əvvəlcə həmin obyektlərin bir hissəsinin adları kimi yaranır, sonra isə bütünlükdə obyektin adına çevrilir. Axarsız su obyektlərinin adları nisbətən lokaldır, başqa sözlə, su obyektini bütövlüklə əhatə edir (*Göygöl*, *Sarısu*, *Qaragöl*, *Qarabulaq*, *Şorca* və s.). Burada, əlbəttə, şəxs adlarını əks etdirən kiçik su mənbələrinin (kanal, arx, bulaq, quyu və s.) adlarına aid oluna bilməz. Çünki bu hidronimlərdə həmin obyektlərdə suyun təbii xüsusiyyətlərilə əlaqədar deyildir, onlar müəyyən şəxslərin və kollektivlərin əmək fəaliyyəti ilə yaranır və deməli, onların adları ilə də adlanır.

Deyənlərdən görünür ki, bu səciyyəvi cəhətlərə, yaranmasını zəruri etmiş amillərin müxtəlifliyinə görə hidronimlər ayrıca onomastik vahid kimi xüsusi tədqiqat obyektinə olmalıdır. Hidronimlərin məhz belə vəziyyətdə öyrənilməsi lüzumu onomastik ədəbiyyatda qeyd olunmuşdur¹.

---

¹ Вах: Сб. "Проблемы ономастики". Вологда, 1974; Ономастика Средней Азии. М., 1978.

5. **Zoonimiya yarımşöbəsi.** Dildə heyvanlara verilmiş xüsusi adlar *zoonim* adlanır.

*Çünki oldun dəyirmançı,
Çağır gəlsin dən, Koroğlu!
Verdin Qırı, aldın Dürü,
Döy başına yan, Koroğlu!
("Koroğlu" dastanı)*

Bu misaldakı Qır (Qırat), Dür (Dürat) adları zoonimlərdir. Zoonim yunanca *zoon* (heyvan) və *onoma* (ad) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Dilçilikdə xüsusi zoonimlərdən bəhs edən onomalogiya şöbəsi *zoonimika* adlanır.

6. **Kosmonimiya yarımşöbəsi.** Dilçilikdə səma cisimlərinin adını bildirən sözlər kosmonim adlanır. Məsələn:

*Ülkər Aydan ucadır,
Nə aydınlıq gecədir.
(Bayatı)*

Bu bədii nümunədəki *Ülkər, Ay* kosmonimləri, şəbhəsiz, xüsusi dil vahidləridir. Bunların dilə gəlməsi də öz növbəsində müəyyən ictimai-tarixi proses keçirmişdir.

Kosmonimlərin xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə onomalogiyanın yarımşöbəsi olan *kosmonimika* məşğul olur. Bu sahədə çox az iş görülmüşdür.

7. **Ktematonimiya yarımşöbəsi.** Dildəki mənəvi mədəniyyətlə bağlı əsərlərin, xüsusi əşya və predmetlərin, mətbuat, nəşriyyat və sairin adlarına dilçilikdə *ktematonim* deyilir. Məsələn, "Onların ifasında M.F.Axundovun "*Hacı Qara*", "*Lənkəran xanının vəziri*" komediyalarından səhnəciklər, S.Vurğunun "*Komsomol*" poeməsindən səhnələşdirilmiş parçalar, M.Dilbazinin "*Göyçək Fatma*", A.Şaiqin

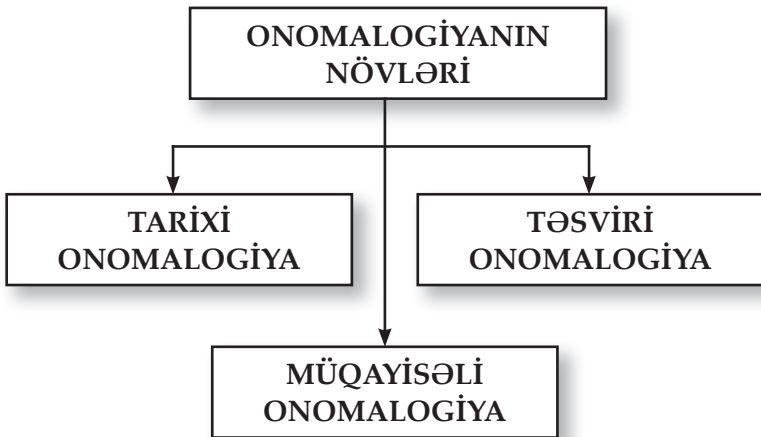
“*Danışan kukla*” pyesləri və başqa əsərlər tamaşaçıların xoşuna gəlmişdir. “*Vüqar*” ansamblının üzvlərini bir məqsəd, bir amal birləşdirir” (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti).

Bu cümlələrdə işlənən bədii əsər adları və musiqi kollektivi adı xüsusi ad kimi *ktematonimlər* başlığı altında öyrənilir.

Ktematonimlərlə onomalogiyanın ktematonimiya yarımşöbəsi məşğul olur. Ktematonim termini yunan mənşəli *ktematos* (əmlak) və *onoma* (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

2.03. ONOMALOGİYANIN NÖVLƏRİ

Hər bir elmi tədqiqatın öz məqsədi və vəzifəsi olur. Bu baxımdan onomastik materialın araşdırılması müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Bir qisim tədqiqatlarda onomastik vahidlərin müasir işlənmə və istifadə yolları şərh olunur, digərində əmələ gəlməsi, qohum dillərlə müqayisəsi və s. öyrənilir.

5-ci sxem

Bütün bu axtarış istiqamətlərinə görə onomalogiya-nın ənənəvi növləri formalaşmışdır. Dilçilikdə bütün tədqiqatların üç prinsip əsasında (tarixi, təsviri, müqayisəli) aparılması ümumməqbul hesab olunur. Lakin indiyədək bu tədqiqat növlərinin hər sahəyə dair başlıca əlamətləri müəyyənləşdirilməmişdir.

1. Təsviri onomalogiya

Təsviri onomalogiya nədir? Təsviri onomalogiya müasir onomastik vahidlərin tədqiqi və təhlili ilə məşğul olan müəyyən dilçilik şöbəsinin bir növüdür. Bu növ onomaloji tədqiqatlar, əsasən, müasir onomastik sistemin mənzərəsini əks etdirdiyinə görə təsviri xarakter daşıyır.

Təsviri onomalogiyanın əsas əlaməti ümumiləşdirmədir. Elmi dərketmədə başlıca meyar olan ümumiləşdirmə təsviri onomalogiya üçün daha vacibdir. Lakin burada hər cür ümumiləşdirmə yox, dəqiq elmi ümumiləşdirmə aparmaq həlledici rola malikdir. Burada ümumiləşdirmə bir-iki dil faktında deyil, daha çox nümunəyə əsaslanmalıdır. Əks təqdirdə ümumiləşdirmə havadan asılı vəziyyətdə qalır.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, burada da onomastik faktlara formal mövqedən yanaşmaq müsbət nəticə verə bilməz. Çünki bu ölçü ilə onomastik hadisələrin linqvistik təbiətini açmaq mümkün olmur.

Təsviri onomalogiyanın problemləri. Bu növ onomalogiyanın başlıca problemi onomastik leksikanı qeydə almaq, onu sistemləşdirmək və təsvir etməkdən ibarətdir. Burada onomastik leksikanın müasir inkişaf prosesləri, semantik-üslubi, qrammatik xüsusiyyətləri, qrupları, onların əlamətləri təsvir olunur.

Təsviri onomalogiyanı, hər şeydən əvvəl, onomastik leksikanı təşkil edən vahidləri sistem kimi öyrənmək maraqlandırır. Məlumdur ki, onomastik leksikada sistem ya-

radan faktorlar da insanın düşüncəsi ilə, onu əhatə edən mühitlə, ətraf varlıqla bağlıdır. Deməli, mövcud sistemlər və onların ünsürləri ictimaiyyətin tarixi təcrübəsi və tələbatı əsasında meydana çıxıb formalaşmışdır.

Son illərdə təsviri onomalogiya sahəsində xeyli nailiyyət əldə edilmişdir. Müasir antroponimlər, obyekt adları və sair geniş öyrənilməyə başlanılmışdır. Lakin bununla belə, hazırda onomastik leksikanın sistemli və ətraflı elmi təsvirinin sinxronik planda verilməsi təsviri onomalogiyanın qarşısında təxirəsalınmaz vəzifə kimi durmaqdadır.

2. Tarixi onomalogiya

Onomastik vahidlərin müasir təsviri bu və ya başqa xüsusi ad sisteminin necə, nə vaxt yaranmasına əsas vermir. Çünki sinxroniya yalnız bir xronoloji parçanı əhatə edir. Buna görə də "Müasir materialın (onomastik materialın – A.Q.) tarixi aspektdə izahı lazım gəlir"¹. Onomalogiyaya dair problemlərin tarixi aspektdə araşdırılması ilə tarixi onomalogiya məşğul olur. Məlumdur ki, müxtəlif dövrlərdə yaranıb Azərbaycan dilinin tarixinə daxil olmuş xüsusi adlar – onomastik vahidlər o dövr cəmiyyətinin vəziyyəti, ictimai quruluşu haqqında müəyyən informasiyanı özündə əks etdirib yaşatmış olur. Məsələn, dilimizin tarixinin XI əsrinə aid olan "Dədə Qorqud" dastanındakı yer adlarına nəzər yetirək:

Abxaz, Ağcaqala, Ağlağan, Ağ meydan, Ağ hasar, Ağ qaya, Ağ saz, Akıska, Aladağ, Arqıç qır, Ayğır gölü, Aslan yatağı, Bayat, Bayburt hasarı, Bambam təpə, Başıaçıq, Bərdə, Qazılıq dağı, Qaradağ, Qara Dərbənd, Qara dəniz, Qara dərə, Qaraçuq, Qarun eli, Daş oğuz, Dəmirqapı Dərbənd, Dərəşam, Dərəşam suyu, Doqquz tümən, Gürcüstan, Düz mürd qalası, İstanbul, İç oğuz,

---

¹ Историческая ономастика. М., 1977, с.3.

Kərbəla, Kərbəla yazısı, Gəncə, Göycə, Günortac, Mardin qalası, Mədinə, Məkkə, Oğuz elləri, Pasin, Rum, Rum eli, Sallaxana qayası, Sancudan, Sürməli, Tatyan qalası, Trabzon, Tumanin qalası, Türkiстан, Ümman dəniz, Həmid, Çeşmə, Şam.

Buradakı *Bərdə, Gəncə, Göycə, Ağlağan, Qaradağ* və s. yer adlarının işlənilməsi ilə xalqımızın tarixinə dair müəyyən fikir söyləmək olur. Belə ki, bu yerlər indi də azərbaycanlıların yaşadıkları ərazidədir.

Antroponimlər də tarixi hadisələr haqqında müəyyən məlumat verir. Məsələn, XIX əsrdə yazıb-yaratmış, görkəmli dramaturq və ictimai xadim M.F.Axundovun pyeslərində işlənmiş adlara fikir verək: *Molla İbrahimxəlil, Molla Həmid, Dərviş Abbas, Hacı Kərim, Ağa Zaman, Molla Salman, Məşədi Cabbar, Səfər bəy, Şeyx Saleh, Hacı Nuru* ("Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər"); *Hətəmxan ağa, Şərəfnisə xanım, Şəhrəbanu xanım, Şahbaz bəy, Dərviş Məstəli şah* ("Hekayəti-müsyö Jordan"); *Divanbəyi, Məşədi Qurban* ("Hekayəti-xırs quldurbasan"); *Mirzə Həbib, Ziba xanım, Şölə xanım, Nisə xanım, Pəri xanım, Teymur ağa, Hacı Saleh, Ağa Bəşir, Xacə Məsud, Qara Səlim bəy, Qədir bəy, Səməd bəy, Əziz ağa, Heydər bəy, Əsgər bəy, Səfər bəy, Sona xanım, Teyyibə xanım, Hacı Qara* ("Sərgüzəşti-mərdi xəsis" – "Hacı Qara"); *Səkinə xanım, Əziz bəy, Ağa Abbas, Ağa Həsən, Ağa Mərdan, Ağa Səliman, Ağa Kərim, Hacı Rəcəbli, Ağa Rəhim, Ağa Cabbar, Ağa Bəşir, Ağa Səttar* ("Mürəfiə vəkillərinin hekayəti"). Burada "şah", "bəy", "xan", "ağa", "xanım", "hacı", "məşədi", "molla", "dərviş", "mirzə" sözləri ilə işlənən adlar sinifli cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini əks etdirən sosial işarələrdir.

Tarixi onomalogiya xüsusi adın mənşəyini xalqın tarixinin müxtəlif mərhələlərində axtarır. Deməli, tarixizm onomalogiyanın bu növünün əsas əlamətidir. Məlumdur ki, tarixilik anlayışı çox müxtəlifdir. Tarixi onomalogiya ancaq ayrı-ayrı xronoloji vəziyyətləri göstərməklə kifayət

lənəməməli, bu vəziyyətləri doğuran əlaqə və səbəbləri də aşkar etməlidir.

Tarixi onomalogiyada elmi axtarışlar qədim dövrə doğru istiqamətləndirilir, keçmişdə hər bir xüsusi adın necə səsləndiyini, hansı məqsədlə yarandığını aşkar etmək qarşıya məqsəd qoyulur. Bununla *etnogene*z problemi meydana çıxır¹. Onomalogiyanın bu növünün tədqiqi əsasında Azərbaycan xalqının mənşəyinə dair tarixi həqiqətləri aşkara çıxarmaq sahəsində tutarlı fikirlər söyləmək olur.

Tarixi onomalogiya həm də etnolinqvistikanın bir növü kimi *etnogenetik* problemlərlə bərabər dilçilikdə daha bir çox vacib məsələlərin açılmasına kömək edir. Tarixi onomalogiya başqa sahələrə nisbətən dil tarixi ilə daha çox bağlıdır. Eyni zamanda, bu şöbə mədəni-tarixi xarakterə malikdir. Hazırda tarixi onomalogiyanın ümumi və xüsusi problemləri çoxdur: onomastik vahidlərin yaranması və formalaşması, bunların genezisi, onomastik leksikanın inkişaf prosesləri və mərhələləri və s. Bu problemlər bizim dilçilikdə, əsasən, 50-ci illərdən daha ciddi şəkildə irəli sürülmüşdür. Dilçiliyin müasir inkişaf mərhələsində onomastik leksikanın tarixi istiqamətdə araşdırılmasına olan tələb daha da artırılmalıdır.

3. Müqayisəli onomalogiya

Elə onomastik problemlər vardır ki, onları ancaq müqayisə ilə aydınlaşdırmaq olur. Belə faktorlar hər bir dildə, həm də müxtəlif qohum və yad dillərdə mövcuddur. Dil hadisəsi və qanunlarının bu istiqamətdə tədqiqi ilə müqayisəli onomalogiya məşğul olur. Onomalogiyanın bu növü üçün müqayisə daha vacib əlamətdir.

Müqayisəli onomalogiyanın problemləri. Bu növ onomalogiyanın zəruri problemlərini, əsas vəzifələrini müəy-

---

¹ Etnogenez hadisəsi etnik inteqrasiya (birləşmə) və etnik diferensiasiyanın (ayırma) qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan dialektik ictimai prosesdir.

yən etmək üçün ilk növbədə onun təsviri və tarixi onomalogiyadan fərqli cəhətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Müqayisəli onomalogiyanın qarşısında bir sıra problemlərin müxtəlif istiqamətdə tədqiqi vəzifələri durur. Bunlardan bəzilərini xatırlayaq:

1. *Dilin ümumi leksikasındakı ədəbi və qeyri-ədəbi onomastik vahidlərin öyrənilməsi.* Bu məsələ dilçilik baxımından çox maraqlıdır. Məlumdur ki, istər şəxs və istərsə də yer adlarının ümumxalq danışığında, dialekt və şivələrdə müxtəlif variantlarda işləndiyinə rast gəlirik. Müqayisə əsasında belə adların ədəbi dil meyarına uyğun gəlmədiyini müəyyənləşdirmək olur. Burada onomastik vahidlərin ədəbi dil normasına uyğunlaşdırılması, onların düzgün tələffüzü, yazılışı və s. məsələlər diqqət mərkəzində durur.

2. *Türkdilli xalqların adlar sisteminin ümumi motivlərinin müqayisəli öyrənilməsi.* Məlumdur ki, müasir türkdilli xalqların adlar sistemində bir sıra ümumi cəhətlər vardır. Məsələn, türk dillərində Qıztamam, Daşdəmir, Ayışə, Balaəhməd şəxs adlarının müxtəlif fonetik variantlarını müqayisə tərzində nəzərdən keçirək:

Dillər	Şəxs adları
Azərbaycan	<i>Qıztamam</i>
Qumuq	<i>Kıstamam</i>
Qazax	<i>Kıstumas</i>

Yaxud:

Dillər	Şəxs adları
Azərbaycan	<i>Daşdəmir, Ayışə, Balaəhməd</i>
Başqırd	<i>Taştimer, Qeyşg, Balaxmgt</i>
Qazax	<i>Tastemir, Aişa, Balaxmet</i>

Göründüyü kimi, burada ancaq bəzi fonetik fərqlər mövcuddur. Lakin bu adlardakı onomastik məna göstərilən dillərin hamısında eynilə ifadə olunmuşdur.

Dillərdəki bu ümumi cəhətlərlə yanaşı, hər birinin özünə aid xüsusiyyətləri də vardır. Məsələn, türk dillərinin antroponimik sistemində “ay” sözü vasitəsilə yaranan müxtəlif komponentli şəxs adlarına rast gəlmək olur. Bu sözlə türkmən dilində *Aybibi*, *Aycamal*, *Aygül*, *Aybolek* (*Ay-parçası*) və s. adlar yaradılmışdır ki, bizim dildəki adyaratma qaydalarından fərqlidir. Bizim dildə *Aycamal* əvəzi *Aybəniz* xüsusi qız adı yaradılmışdır.

Mövcud ümumtürkoloji dilçilik ədəbiyyatı nəzərdən keçirildikdə aydın olur ki, bu məsələlər hələ lazımi səviyədə öyrənilməmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin müqayisəli onomalogiyasının da bir sıra problemləri hələ açılmamış qalmaqdadır.

Onomalogiyanın hər üç növü arasında möhkəm əlaqə mövcuddur. Bunlardan biri digərinin tərəqqisi üçün imkan yaradır və qarşılıqlı təsir nəticəsində inkişaf edir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, onomastikaya dair aparılan hər bir tədqiqat işində onomalogiyanın bu növlərinin müəyyən ünsürlərinə rast gəlmək olur. Lakin bu tədqiqatlarda həmişə həmin növlərdən biri mütləq aparıcı olur.

2.06. ONOMALOGİYANIN KONKRET PROBLEMLƏRİ

Dilçiliyin onomalogiya şöbəsinin obyektı dildə fəaliyyət göstərən bütün xüsusi adlardır. Burada onların yaranma qanunauyğunluqları, dildə işlənmə məqamları, inkişaf prosesləri aydınlaşdırılır, hər cür onomastik vahidin elmi təsnifi və təsviri verilir.

Onomastik vahidlərin hər biri sosial işarədir. Ona görə də bəzi mühüm məsələlərin açılmasında bunların xüsusi rolu vardır. Ümumiyyətlə, onomastik vahidlərin tədqiqi problemləri bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir:

- a) Dilin lüğət tərkibinin bütövlükdə xarakteristikasını vermək üçün onomastik vahidlərin tədqiqi son dərəcə vacibdir;
- b) Onomastik vahidlərin çoxunda indi dildə olmayan forma və anlayışların izi qala bildiyinə görə bunların tədqiqi dilçiliyin ən mürəkkəb və mühüm sahələri hesab edilən dil tarixi, dialektologiya və üslubiyyat üçün zəruri faktlar verə bilər;
- c) Onomastik materialın öyrənilməsi dilçiliklə yanaşı, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya və başqa elmlərin bir sıra problemlərinin açılmasına kömək edir;
- ç) Onomastik vahidləri düzgün bilmək və yazmaq insanın ümumi mədəniyyətinə təsir edən vasitələrdəndir.

Onomalogiya Azərbaycan dilçiliyinin nisbətən gənc sahəsidir. XX əsrin II yarısına qədər dilçiliyin bu vacib sahəsi diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır. Dilçilər bu məsələlərlə az hallarda məşğul olmuşlar. İndi dünya dilçiliyində onomastik tədqiqata meylin güclənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan dilinin onomastik vahidlərinə dair də sistemlik geniş elmi-tədqiqat işləri meydana çıxmaqdadır.

Bütün bunlarla bərabər deməliyik ki, Azərbaycan dilçiliyinin onomastikasının həll olunmamış konkret problemləri hələ də az deyildir. Onomastikanın bu və ya digər cəhətləri lazımi səviyyədə işıqlandırılmamış qalmış, elmə aydın olmayan, dilçilik üçün maraqlı və gərəkli çox şey vardır. Buna görə də onomalogiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında bir sıra vacib problemlər durur.

1. Onomalogiyaya dair terminlərin yaradılması və dəqiqləşdirilməsi. Məlumdur ki, hər bir elmin və ya onun

sahələrinin yaranması və inkişafında terminlərin rolu əvəzsizdir. Belə bir zərurət onomalogiyaya da aiddir. Hazırda onomalogiyaya dair terminlər probleminə iki cəhətdən yanaşılmalıdır. Birincisi, elmi tədqiqatlar genişlənilib dərinləşdikcə tələbat əsasında yeni-yeni terminlərin yaradılması diqqət mərkəzində olmalıdır. Termin yaradılmasında elmi prinsiplər gözlənilmədikdə bu vahidlər ancaq tərəqqiyə maneçilik törədən leksik ünsürlərə çevrilə bilər. İkincisi mövcud onomastik terminlərin dəqiqləşdirilməsidir. Müşahidə və təcrübələr göstərir ki, hər bir elmdə terminoloji qarışıqlıq elmin ləng inkişaf etməsinə səbəb olur. Məsələn, dilçilikdəki “onomastika” termininə nəzər salaq. Bu termin dörd mənada işlənir:

- a) insan adlarının cəmi;
- b) xüsusi adların məcmusu;
- c) müstəqil elm adı;
- ç) elm şöbəsi kimi.

Belə paralellik başqa bir sıra onomastik terminlərdə də müşahidə olunur. Məsələn, toponimika//toponimiya, hidronimika//hidronimiya, etnonimika//etnonimiya, zoonimika//zoonimiya və s. Bundan əlavə, elmi ədəbiyyatda leksik vahidlərin cəmi kimi *onomastikon*, dilçilik şöbəsinin adı olan onomalogiya əvəzi *onomasiologiya*, *onomatologiya* və s. terminlərin də işləndiyinə rast gəlmək olur. Bunların dəqiq və düzgün mənada işlədilməsinə xüsusi ehtiyac vardır.

2. Onomastik vahidlərin sistemli və ətraflı toplanılması. Onomalogiyanın düzgün elmi əsasda inkişafı üçün faktın bolluğu, dəqiqliyi əsas şərtlərdəndir. Onomastik vahidlər müxtəlif yollarla onomastik mənbələrdən (qədim abidələr, salnamələr, tarixi sənədlər, arxiv materialları, qədim və müasir xəritələr, yaşayış məntəqələrinin siyahıları, yazılı ədəbiyyat və s.) toplanılır. Materialı orijinalda, ilk mənbədə axtarmaq elmi-tədqiqat üçün başlıca cəhətlərdəndir.

3. Onomastik izahlı lüğətlərin hazırlanması. Bu problem onomalogiyada çox zəruridir. Buraya antroponimlər lüğəti, toponimlər lüğəti, etnonimlər lüğəti, hidronimlər lüğəti, kosmonimlər lüğəti, zoonimlər lüğəti, ktematonimlər lüğəti daxildir. Bu lüğətlərin yüksək elmi-nəzəri və linqvistik əsasda tərtibi həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Əks təqdirdə lüğət ancaq bir yığın söz toplusu rolunu oynayır.

4. Onomastik atlasların tərtib edilməsi. Atlaslar problemi onomalogiyada çox zəruridir. Onomastik atlasların köməyi ilə tarixi fonetika, söz yaradıcılığı və leksikologiya məsələlərinə dair faydalı nəticələr əldə etmək olar. Bu sahədə german, roman və slavyan dilçiliyinin müəyyən təcrübəsi vardır¹. Onomastik kateqoriyaların hər birinə dair müxtəlif tipli atlaslar tərtib etmək mümkündür. Məsələn, paleotoponimlər atlası, areal toponimlər atlası, toponimlərin morfologiyasını əks etdirən atlas, toponimlərin sintaktik quruluşunu əks etdirən atlas, Azərbaycanda fəmiliaların mənzərəsini əks etdirən atlas, etnonimlər atlası və s.

5. Fundamental onomastik nəzəriyyənin yaranması. Dilçilikdə onomastik vahidlərə dair əsaslı nəzəriyyənin yaradılması da təxirəsalınmaz problemdir. Bunun üçün onomastik leksikanı diqqətlə araşdırmaq, hər bir faktı linqvistik təhlilə cəlb edib elmi nəticələrin ümumiləşdirilməsinə nail olmaq lazımdır.

6. Azərbaycan onomastikasının tətbiqi məsələləri sahəsində də görülməsi işlər çoxdur. Hər şeydən əvvəl, onomastik vahidlərin tələffüzü və yazılışında müəyyən sabitlik və vahidlik yaratmaq vacibdir. Bunun nəticəsidir ki, müxtəlif sənədlərdə, xüsusilə VVAQ sənədlərində Azərbaycan şəxs adlarının yazılışında çoxlu təhriflər və müxtə-

---

¹ Вах: Э.Эйхлер. Древнелужицкая языковая область по данным топонимики (к вопросу о славянском ономастическом атласе). "Вопросы языкознания" журнал. 1962, № 6.

---

lifliklərə yol verilir. İdarə və təşkilat adlarının, reklam və afişalarda xüsusi adların yazılışı da bu vəziyyətdədir. Elə idarə və təşkilat adları vardır ki, onlar addan çox geniş bir cümləni xatırladır. Halbuki adyaratmada qısa və konkretlik prinsipi əsas götürülməlidir. Adlarda çoxkomponentliyə qarşı qəti mübarizə aparmaq lazımdır. Çünki bu cəhət həm adların tələffüzü və yazılışını çətinləşdirir, həm də onları asanlıqla yadda saxlamaq olmur.

7. Onomoloq kadrların yetişdirilməsi. Bu problem olduqca vacibdir. Onomalogiya məsələləri ilə məşğul olan ixtisasçı alim hazırlamaq elmin bu sahəsinin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada onomastik təhsilli, onomastik hadisələri, prosesləri düzgün müşahidə edə bilən tədqiqatçıları müəyyənləşdirmək, onları tədqiqata istiqamətləndirmək gərəkdir. Belə kadrları tələbələr içərisindən seçib yetişdirmək məqsədəuyğun olar.

Onomalogiyanın irili-xırdalı daha bir sıra problemləri də vardır. Bunlar əsaslı şəkildə öz həllini gözləyir.

III FƏSİL

ONOMALOGİYANIN ELMİ ƏLAQƏLƏRİ

Dialektikaya görə, hadisələrin əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı, qarşılıqlı təsiri anlayışları olmadan inkişaf anlayışını başa düşmək olmaz. F.Engels təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dialektikasının əsasını ümumi əlaqədə götürürdü¹. V.İ.Lenin bu əlaqədən bəhs edərkən göstərir ki, dialektika üçün "hər bir hadisənin bütün cəhətləri (həm də tarix daim yeni-yeni cəhətlər meydana çıxarır) arasındakı qarşılıqlı asılılıq və olduqca sıx, möhkəm bir əlaqə, həm də vahid və qanunauyğun bir dünya hərəkəti prosesini yaradan əlaqə"² səciyyəvidir. Buna görə də hər hansı bir hadisəni düzgün dərk etmək üçün onu digər hadisələrlə əlaqədə nəzərdən keçirmək vacibdir. Bu cəhət elmi axtarış və tədqiqatlarda da nəzərə alınmağı tələb edir. Buradan da elmlərarası, şöbələrarası əlaqələrin zəruriliyi meydana çıxır. Bu cəhətdən dilçiliyin xüsusi şöbəsi olan onomalogiyanın həm başqa dilçilik şöbələri ilə, həm də bir sıra başqa elmlərlə əlaqəsi mövcuddur.

---

¹ F.Engels. Təbiətin dialektikası. Bakı, 1966, səh.1.

² V.İ.Lenin. Əsərləri. 21-ci cild, səh.43.

3.01. DİLÇİLİYİN DİGƏR MÜSTƏQİL ŞÖBƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏSİ

Onomalogiya problemləri təbii olaraq dilçiliyin bütün şöbələri ilə qırılmaz şəkildə əlaqələnidir. Buna görə də onomastik vahidin hər hansı məsələsinin izahında mütləq dilçiliyin müəyyən şöbəsinə dair bilik və məlumatlar xatırlanmalı və bu əsasda tədqiqat işi aparılmalıdır. Əks təqdirdə aparılan tədqiqat linqvistik istiqamətdən uzaqlaşar və ya qeyri-elmi xarakter daşıya bilər.

Onomalogiya dilçiliyin semasiologiya, fonetika, morfolojiya, sintaksis, derivatologiya və digər şöbələri ilə də əlaqədardır.

Onomastik vahidlərin mənasının açılmasında semasioloji, səs tərkibinin öyrənilməsində fonetik, quruluşunun araşdırılmasında morfoloji və sintaktik dil qanunauyğunluqlarına istinad edilir. Məsələn, hər hansı onomastik vahidin morfoloji quruluşundan bəhs edilərkən burada mütləq kök və şəkilçi kateqoriyaları izah olunmalı və həmin xüsusi adın hansı morfoloji vasitə ilə əmələ gəlməsi aydınlaşdırılmalıdır. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında həm ümumi leksika ilə ortaq, həm də özünəməxsus morfoloji ünsürlər mövcuddur¹. Yaxud dildəki qədim onomastik vahidlərin mənşəyi və ya etimologiyası araşdırılarkən, istər-istəməz, birinci növbədə həmin xüsusi sözün səs tərkibi müəyyənləşdirilməli və dəqiqləşdirilməlidir.

Ola bilər ki, xüsusi adın tərkibində səs düşüümü və ya səs əvəzlənməsi, yerdəyişmə və s. kimi fonetik hadisələr baş versin. Bu zaman mütləq Azərbaycan dili tarixində mövcud olan qanunauyğun fonetik hadisələrə istinad edilir. Dilimizə yad olan hər hansı səs düşüümü, səs əvəzlənməsi və

---

¹ Morfoloji yolla əmələ gələn onomastik vahidlərdən XIV fəsildə bəhs olunur.

ya yerdəyişməsi “kəşf etmək”, xüsusi adın fonetik tərkibini necə gəldi izah etmək qeyri-elmi nəticələrə aparıb çıxarır.

3.02. BAŞQA ELM SAHƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏSİ

Elmlərarası əlaqə müasir elmin inkişafında ən zəruri cəhətlərdən biridir. Bunsuz müasir elmi təsəvvür etmək olmaz. Bir elm sahəsinin nəticələri başqa elm sahəsində müəyyən problemin, ideyanın meydana gəlməsinə səbəb olur. Belə qarşılıqlı əlaqə və təsir dilçiliyin və xüsusilə onun onomalogiya şöbəsinin başqa elmlərlə münasibətində də özünü göstərir. Onomalogiyanın başqa elmlərlə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi bu sahədə bəzi məsələlərin daha obyektiv şəkildə araşdırılmasına zəmin yaradır. Bu cəhətdən onomalogiyanın ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya, astronomiya, epiqrafika, estetika elmləri ilə əlaqəsini nəzərdən keçirək.

3.03. ONOMALOGİYA VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Heç bir bədii əsərin varlığı onomastik vahidsiz mümkün deyildir. Buna görə də onomastik leksikanın əsas mənbələrindən biri bədii ədəbiyyatdır. Buraya şifahi xalq ədəbiyyatı – folklor və yazılı ədəbiyyat nümunələri daxildir. Bədii əsərin birinci növbədə adı, orada iştirak edən surət adları, hadisələrin baş verdiyi yer adları və başqa varlıqlara verilmiş xüsusi adlar onomastik tədqiqatı ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyatşünaslıqla bağlayır. Ədəbiyyatşünaslıqda onomastik leksika ilə əlaqədar bir sıra problemlər mövcuddur¹. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərdən istifadənin

---

¹ Вах: А.В.Суперанская. Общая теория имени собственного. М., 1973, с.30-35.

yolları, səbəbləri, vasitələri poetik onomastikanın tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Onomalogiya ilə ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyatşünaslıq arasında elə sıx əlaqə yaranmışdır ki, bunları bir-birindən ayrı təsəvvür etmək olmur. Bunun nəticəsidir ki, xüsusi adların mənşəyi və etimoloji təhlilində ədəbiyyatşünasla dilçi-onomoloqlar çox zaman bir-birinə istinad edir, ya bir-birinin dəlil və sübutlarını təsdiq, ya da inkar edir. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mərhum professorlar H.Araslı, M.Təhmasibin tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında prof.M.Seyidov öz tədqiqatlarında bir sıra Azərbaycan etnonimləri, antroponimləri və toponimlərinin etimologiyası və mənşəyinə dair sanballı fikirlər söyləmişdir. Həmin tədqiqatların nəticələrindən dilçi alimlər yeri gəldikcə məqsədəuyğun şəkildə istifadə edirlər. Alimin Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimləri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı qəhrəmanların adları barədəki fikirləri elmi istinad mənbəyinə çevrilmişdir¹.

Lakin ədəbiyyatçılarımız xüsusi adlarla bağlı daha ətraflı fikir söyləyə bilərlər. Bu sahədə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müəyyən boşluq hiss olunur. İndiyədək Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında işlənən surət

¹ Bax: M.Ə.Seyidov. “Varsaq” sözü haqqında. Azərb.SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. 7-ci cild, 1954, səh. 175-183; M.Ə.Seyidov. “Uğur” sözü haqqında bəzi qeydlər. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. 1962, №4, səh.147-159; M.Ə.Seyidov. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarındakı bəzi sözlərin etimologiyasına dair. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəb., dil və incəsənət seriyası. 1976, №4, səh.33-47; M.Ə.Seyidov. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin etimoloji araşdırılması. “Qobustan”, 1979, №3, səh.59-66; M.Ə.Seyidov. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimləri haqqında bəzi qeydlər. Azərb. toponimikasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, 1973, səh. 15-16; M.Ə.Seyidov. Yeçişenin və Movsis Qağanqaytuğunun tarix əsərlərindəki etnik “Xaylandurk” istilalı haqqında. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. 1965, №6, səh.84-93; M.Ə.Seyidov. XIII əsr erməni tarixçisinin əsərində türk-monqol sözləri. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. 1962, №1, səh. 91-94. Опыт анализа этнонимов и топонимов Атоюкюлю и Гарагоюкюлю: к проблемам азербайджановедения. ADU-nun elmi əsərləri. 1977, №6, səh. 14-23; M.A.Сейидов. Опыт этимологического анализа слова бунтурк/бунтюрк. ДАН Азерб.ССР. Т.25, №8, с. 91-93 və s.

adlarının ümumi mənzərəsini əks etdirən heç bir lüğət və ya kitabçaya rast gəlinmir. Çox şübhəsiz ki, yazıçı və şair hər hansı bir əsər yazarkən birinci növbədə onun adı barədə düşünür, əsərdəki surətlərə ad vermək çətinlikləri ilə qarşılaşır. Bu, çox çətin və mürəkkəb bir ədəbi prosesdir. Yəqin ki, bu barədə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində maraqlı faktlar və ədəbi hadisələr mövcuddur. Ədəbiyyatşünaslarımız ədəbi prosesin bu sahəsinə çox az maraq göstərir, təsadüfdən-təsadüf yazıcının bədii əsərə, oradakı surətlərə adqoyma adət-ənənəsindən, bu sahədəki çətinliklərdən bəhs edirlər.

3.04. ONOMALOGİYA VƏ TARİX

Bir çox cəhətdən onomalogiya tarix elmi ilə də bağlıdır. Xüsusilə paleonomastik vahidlərin, o cümlədən toponim, antroponim və etnonimlərin öyrənilməsində tarix elminin ayrı-ayrı sahələri, məsələn, etnoqrafiya, etnocöğrafiya, arxeologiya, numizmatika və s. sahələr köməyə çatır. Arxeoloji axtarışlar zamanı bir sıra yazılı abidələr tapılır ki, bunların mətnində çoxlu miqdarda həmin dövrə aid xüsusi adlar da əks olunmuşdur. Tarixçi alim-arxeoloq həmin tapıntıyı elmi tədqiqata cəlb edərkən istər-istəməz orada rast gəlinən xüsusi adlara da toxunmalı olur. Belə olduqda arxeoloqlar linqvistika üçün çox qiymətli faktlar verə bilirlər.

Qədim dövrlərə aid qohum adların öyrənilməsi ayrı-ayrı qəbilə və tayfa birliklərinin əmələ gəlməsi və həyatına dair məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Qədim salnamələr, dövlət sənədləri və fərmanları, yazılı kitabələr və s. həm tarix elmi, həm də onomalogiya üçün əvəzsiz mənbədir. Bunlardan başqa, tarix elminin *genealogiya* (ayrı-ayrı şəxslərin və

ailələrin qohumluğunu öyrənən şöbə), *sfragistika* (mətbuat tarixini öyrənən sahə), *numizmatika* (qədim pulları öyrənən sahə) onomalogiya ilə, xüsusilə antroponimika və toponimika ilə daha sıx əlaqədədir. Lakin bu sahədə Azərbaycan tarixçiləri hələ çox az iş görmüşlər. Rus xalqının tarixində bu sahədə zəngin təcrübə vardır¹. Azərbaycan tarixində bəzi sülaləyə, nəsələ məxsus qohumluq əlaqələri və nəsil başçılarının adları öyrənilmişdir².

Bütün bunlarla yanaşı, tarix elmi birbaşa onomastikanın tərkib hissələrindən biri olan toponimika ilə məşğul olur. Bu sahədə Azərbaycan tarixçiləri müəyyən nəticələr əldə etmişlər³.

3.05. ONOMALOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Etnoqrafik materiallar xüsusi adların bir qrupunu təşkil edən etnonimlərin tarixi aspektdə araşdırılmasına imkan verir. Xalq, tayfa və qəbilə adlarına etnoqrafik mövqedən yanaşılması həm ekstralinqvistik, həm də linqvistik elmi nəticələr alınmasına gətirib çıxarır. Etnonimlərin bu tədqiqat prosesində etnik onomastika problemləri ön plana çəkilir, etnonimlərin tarixi inkişaf dinamikası, bir xalqa məxsus bir neçə ad və ya bir xalqa başqa xalqlar tərəfindən verilmiş adlar tədqiqat obyektinə çevrilir.

Bu sahədə SSRİ EA-nın N.N.Mikluxe-Maklay adına Etnoqrafiya İnstitutunda, xüsusilə V.A.Nikonovun fəaliyyəti və rəhbərliyi ilə xeyli iş görülmüşdür⁴. Həmin elmi-tədqiqat institutu tərəfindən xüsusi adların etnoqrafik

---

¹ Вах: А.В.Суперанская. Общая теория имен собственного. М., 1973, с. 17-20.

² Вах: Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimikanın əsasları. Bakı, 1987, səh.53-63.

³ Вах: Azərbaycan tarixi. Bakı, 1958.

⁴ В.А.Никонов. Введение в топонимику. М., 1965; В.А.Никонов. Имя и общество. М., 1974.

---

problemlərinə həsr olunmuş bir sıra kitab və məcmuə dərc edilmişdir¹.

Azərbaycan etnoqrafları da bu sahədə müəyyən nəticələr əldə etmişlər².

Son illərdə Azərbaycan xalqının etnogenezinin öyrənilməsində çoxlu miqdarda etnonim tarixi-linqvistik təhlilə cəlb edilmişdir. Müasir dövrdə onomalogiya ilə etnoqrafiyanın əlaqəsi daha da möhkəmlənir.

3.06. ONOMALOGİYA VƏ SOSİOLOGİYA

Onomastik vahidlərin bir qrupu, xüsusilə yer və şəxs adlarının öyrənilməsi sosiolinqvistik problemlərdir. Bu vahidlərdə dilin sosial mahiyyəti aydın görünür. Ölkənin ictimai tarixi və siyasi həyatı, hər şeydən əvvəl, yer və şəxs adlarında özünü göstərir.

Burada şəxs adlarının tədqiqi sahəsində diqqəti sosioloji aspektlərin öyrənilməsi cəlb edir. Antroponimlərin sosioloji problemləri tədqiq edilərkən antroponimika və qohumluq sistemi, antroponimika və etnik proseslərə xüsusi diqqət yetirilir. Bu problemlər əlaqəli öyrənilir.

Adlarda cəmiyyətin sosial və mədəni həyatı əks olunur. Bununla bağlı olaraq onomastik tədqiqatlar sosial proseslərin açılmasına kömək göstərir. Buna görə də onomastika sosioloji tədqiqatlarda əsas yer tutmalıdır. İnsan cəmiyyətdə müəyyən adla, фамилия ilə, titulla tanınır və

---

¹ Этнонимы. М., 1970. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970; Этнография имен. М., 1971; Системы личных имен у народов мира. М., 1986 и др.

² Вах; А.А.Гусейнзаде. Параллели огузских этнонимов в современной топонимии Азербайджанской ССР. "Советская тюркология", 1977, №4; А.А.Гусейнзаде. К этимологии двойных тюрко-монгольских этнонимов. АДУ-нун elmi əsərləri, tarix və fəlsəfə seriyası, 1977, №8; З.И.Ямпольский. Древнеазербайджанский этноним "гелы" и этнонимические закономерности. В книге "Материалы научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджана". Баку, 1973 и др.

---

onun üzərinə müəyyən ictimai-sosial vəzifələri yerinə yetirmək məsuliyyəti düşür. Ad və familiyasız, eləcə də müəyyən ata adını daşımadan şəxsiyyət cəmiyyətdə heç bir ictimai mövqe tuta bilməz. Eləcə də yer adı olmasaydı, cəmiyyətdə sosial problemlərin həlli müşkül bir işə çevrilərdi. Buna görə də sosioloji tədqiqatlarda xüsusi adlar, onların miqdarı, forma və quruluşu və s. onomastik problemlər diqqət mərkəzində dayanır.

3.07. ONOMALOGİYA VƏ COĞRAFIYA

Onomastik material fənlərarası xarakter daşıyır. Bu, başqa elmlərlə bərabər coğrafiyanın da obyektinə ola bilər. Onomastik materialdan toponim və hidronimlər coğrafiyaçıların xidmətində olur. V.A.Nikonovun dediyi kimi: "Toponim adlandırılan obyektə mövcud ola bilmir, obyektə coğrafiyaçı öyrənir"¹. Mövcud toponimik tədqiqatların nəticələri aydın göstərir ki, toponimləri hərtərəfli izah etmək üçün yalnız bir elmin tədqiqatına, forma və metoduna əsaslanmaq olmaz. Toponimik leksikanın dərin və düzgün şərhini üçün dilçilik baxışları ilə yanaşı, coğrafiyaya da mütləq müraciət edilməlidir. Coğrafi aspektdə toponimlər, əsasən, adların formasını dəqiqləşdirmək, alınma yollarını müəyyənləşdirmək, transkripsiya qaydalarını vermək və s. məsələlər işlənir. Coğrafi adların filoloji istiqamətdə tədqiqi coğrafiya elmi üçün bu sahənin daha optimal şəkildə öyrənilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Coğrafiyaçıların ən çox tədqiqata cəlb etdiyi onomastik problemlərdən biri də toponimik terminlər və formantlardır. Dilçilər də bu məsələlər üzərində tədqiqat aparırlar.

---

¹ В.А.Никонов. Введение в топонимику. М., 1965, с.164

Lakin onlar söz yaradıcılığı və lüğət tərkibində toponimik terminlər və formantların rolu, bunların hesabına ədəbi dilin zənginləşməsi, dialekt formaları və s. məsələlər ətrafında düşünürlər. Coğrafiyaçılar isə toponimik terminlər və formantlarla maraqlanarkən ən çox adların düzgün yazılışını dəqiqləşdirmək məqsədini güdürlər. Azərbaycan coğrafiyaçıları bu istiqamətdə xeyli iş görmüşlər. B.Budaqov, R.Yüzbaşov, N.Nəbiyev, N.Məmmədov və başqalarının tədqiqatlarında Azərbaycan toponimləri və hidronimlərinin müxtəlif məsələlərinə dair faydalı araşdırmalar öz əksini tapmışdır¹.

3.08. ONOMALOGİYA VƏ ASTRONOMİYA

Onomalogiyada göy cisimlərinin adı *kosmonimlər* adı altında öyrənilir. Səma cisimlərinin tədqiqi ilə astronomiya elmi məşğul olur. Obyektin adı onunla tanışlıqda daha yaxşı öyrənilir. Astronomlar səma obyektlərinin mahiyyətini öyrənərkən riyazi metodlarla yanaşı, linqvistik təhlil metodlarından da istifadə edirlər. Belə ki, onlar ulduz bürcələrinin və başqa planetlərin qədim adlarını öyrənmək-

¹ H.M.Mamayev. Azərbaycan SSR-in rayonları, şəhərləri, şəhər tipli yaşayış məntəqələri, kənd sovetləri və başqa yaşayış məntəqələrinin adlarının düzgün yazılışı. Bakı, 1950; B.A.Жучкевич. Общая топонимика. Минск, 1980; B.Ə.Budaqov. Şərqi Zaqafqaziya palçıq vulkanlarının bəzi adları haqqında. Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, 1973; B.Ə.Budaqov, Ə.İ.Əliyev. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və toponimlərimiz. “Elm və həyat”, 1977, №6; R.M. Yüzbaşov. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin toponimikası. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası, 1969, №2; R.M. Yüzbaşov. Müəllimin toponimik lüğəti. Şəhər adları və qəsəbə adları. “Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi” məcmuəsi. 1969, №6, 1970, №5; N.G.Məmmədov. Muğan və Salyan düzənlikləri regionunun toponimik lüğəti. “Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi”, 1970, №1; N.G.Məmmədov. Balakən rayonunun bəzi oymonimlərinin mənşəyi haqqında. Azərb.SSR EA Məruzələri. 34-cü cild, 1978, №6; N.G.Məmmədov. Muğan hidronimiyası haqqında. Azərb.SSR EA Coğrafiya İnstitutunun IX elmi konfransının materialları. Bakı, “Elm”, 1971, səh.114-116; N.Ə.Nəbiyev. Coğrafi adların mənşəyi. Bakı, 1965; N.Ə.Nəbiyev. Azərbaycan toponimiyasının bəzi məsələləri. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, 1973, səh.115-116 və s.

lə onların mənşəyinə, yaranma tarixinə dair müəyyən mülahizə yürüdü, müqayisələr edirlər. Şübhəsiz, bu prosesdə astronomiya linqvistika ilə kəşişir.

Səma cisimlərinə advermənin çox qədim tarixi vardır. Eramızdan əvvəl II əsrdə yunan və ərəb astronomları müxtəlif əfsanələr, bənzətmələr, əmək alətləri və s. əsasında səma cisimlərinə adlar vermişlər. 1922-ci ildə Beynəlxalq Astronomiya Cəmiyyətinin I konqresində 88 ulduz bürcü müəyyənləşdirilmişdir. Astronomlar arasında səma cisimlərinə advermə ənənəsi barədə çoxlu mübahisələr olmuşdur. Astronomların bəziləri (X əsrin ərəb astronomu əl-Sufi) güman edir ki, ulduzlara ad onların fiquruna oxşarlığına əsasən verilmişdir. Bəzi astronomların (N.A.Morozov) fikrincə isə, ulduzlara verilən adlar Yer kürəsindəki vaxtla bağlıdır. Yəni müəyyən ulduzun Yerdən gözlə göründüyü vaxt hansı xarakterik hadisə baş verirsə, ona uyğun ad verilmişdir. Məsələn, *Qoç bürcü* görünən zaman sürülərin otlaplara çıxarılması heç bir qorxu törətmir. *Tərəzi bürcü* görünəndə gecəylə gündüzün uzunluğu bərabər olur. *Dolça bürcünün* görünməsi Nil çayının daşma vaxtını müəyyənləşdirir və s. Şübhəsiz, səma cisimlərinə advermədəki ikinci fikir daha ağılabatandır.

Kosmonimlərin tədqiqində astronom heç vaxt dilçi-onomoloqun tədqiqatına, yaxud onomoloq astronomun fikirlərinə biganə qala bilməz. Bunlar mütləq bir-biri ilə bağlı olmalıdır.

3.09. ONOMALOGİYA VƏ EPIQRAFİKA

Qədim tarixi və ədəbi yazılı abidələrin düzgün oxunması müasir elm üçün çox zəruridir. Belə ki, elə məsələlər vardır ki, onun həqiqiliyi abidədəki hər hansı sözün oxunuşundan asılı olur.

Qədim türk abidələrinin çoxu epiqrafistlər tərəfindən aydınlaşdırılmışdır. Epiqrafist dilçiyə dəqiqləşmiş material verir.

Qəbir daşlarında çoxlu onomastik material öz əksini tapır. Bunlar toplanılmalı və aydınlaşdırılmalıdır. Epiqrafistlərin apardığı işlər onomoloqlara çox şey verə bilər.

Eramızın V–X əsrlərinə aid edilən ən qədim türk yazılı abidələrini epiqrafistlər Sibirdə və Monqolustanda müxtəlif qəbir daşları, qayalar, ev əşyaları, dəmir, qızıl, gümüş qablar, alətlər və s. üzərindən çox çətinliklə, gərgin əmək sayəsində aşkar edib elm aləminə gətirmişlər. Maraqlıdır ki, epiqrafistlər müxtəlif ixtisas sahibləri olurlar. Onların içərisində tarixçi, coğrafiyaçı, səyyah, dilçi, mühəndis və s. rast gəlinir.

Qədim türk (Orxon-Yenisey) yazılı abidələrinin öyrənilməsində məşhur epiqrafistlər V.Tomsen, V.Radlov, P.Melioranski, Q.Geygel, Y.Nemet, S.Malov, A.Lenok, F.Müller və başqaları böyük xidmət göstərmişlər¹. Həmin abidələrdə külli miqdarda xüsusi adlar öz əksini tapmışdır. Məsələn, *Ötügen, Bayırku, Kurmarı, İstemi, İlteriş, İlbilgə, Tonyukuk* və s. Müasir xüsusi adların ilk elementlərini axtarıb tapmaq baxımından abidələrdəki sözlərin oxunuşu çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan onomalogiyanın epiqrafika ilə əlaqəsi zəruri və təbiiidir.

3.10. ONOMALOGİYA VƏ ESTETİKA

Onomastik vahidlər xüsusi normalara tabedir. Bəzən bunların pozulması halları olduğu kimi, xoşagəlməz adlara da təsadüf edilir.

---

¹ Bax: Ə.C.Şükürov, A.M.Məhərrəmov. Qədim tiirk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1976, səh. 11-15; Yunis Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, 1979, səh.6.

Ad, xüsusilə şəxs adı insanın inkişafına mane olmamalıdır. Yaxşı ad insanı ruhlandırdığı kimi, pis, qəribə ad da adama öz mənfi təsirini göstərir.

Onomalogiya və estetik adların işləkliyi, dəyişmə səbəblərini, müasirliyini, poetikliyi və s. problemləri öyrənməkdə bir-birinə qarşılıqlı kömək göstərmiş olur.

Dilin gözəlliyini öyrənmək estetikanın tədqiqat obyektinin tərkib hissələrindən biridir. Dilin gözəlliyi dedikdə, hər şeydən əvvəl, ən mükəmməl inkişaf etmiş ədəbi dil nümunəsi nəzərdə tutulur. Tarixən Azərbaycan ədəbi dili uğrunda gedən diskussiyalar, mübahisələr, mübarizələr də bir daha bunu sübut edir ki, xalqın böyük əksəriyyəti həmişə nümunəvi ədəbi dildə danışımağı xoşlamışdır. Xalqın estetik təfəkküründə dilə ideal münasibət həmişə ön planda durmuşdur.

Bəzi istisnaları nəzərə almaq şərtilə qeyd etmək olar ki, heç bir ata-ana öz yenicə dünyaya gəlmiş körpəsinə forma və məzmunca xoşa gəlməyən, eybəcər, dilə yatmayan, köhnə ad qoymaq istəmir. Azərbaycan antroponimik sistemində müasir oğlan və qız adlarının müşahidəsi bir daha bunu sübut edir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan onomastikasının estetik problemləri estetiklərimizin diqqət mərkəzindən uzaqlaşmışdır. Halbuki estetik də öz elmi nəticələri ilə dilçi-onomoloqa müəyyən məsələlərin şərhində istinad nöqtəsi verə bilər.

Onomalogiya şöbəsi elmin daha bir sıra sahələri ilə də bağlıdır. Belə yaxınlıq və əlaqələr elmin inkişafı ilə bağlı get-gedə daha da artıb möhkəmlənməkdədir.

IV FƏSİL

ONOMASTİK MƏNBƏ VƏ MƏXƏZLƏR

Hər bir elm üçün başlıca amil faktdır. Fakt olmadan elmi işdən bəhs etmək mümkün deyil. Faktlar müxtəlif mənbələrdə mövcuddur. Bunları müəyyən etmək, seçmək, toplamaq ən çətin və mürəkkəb işdir. Bu növ işlərin əsas cəhətlərini, xüsusiyətlərini qısa da olsa aydınlaşdırmağa ciddi ehtiyac vardır.

4.01. ONOMASTİK MƏNBƏLƏRİN AYDINLAŞDIRILMASI

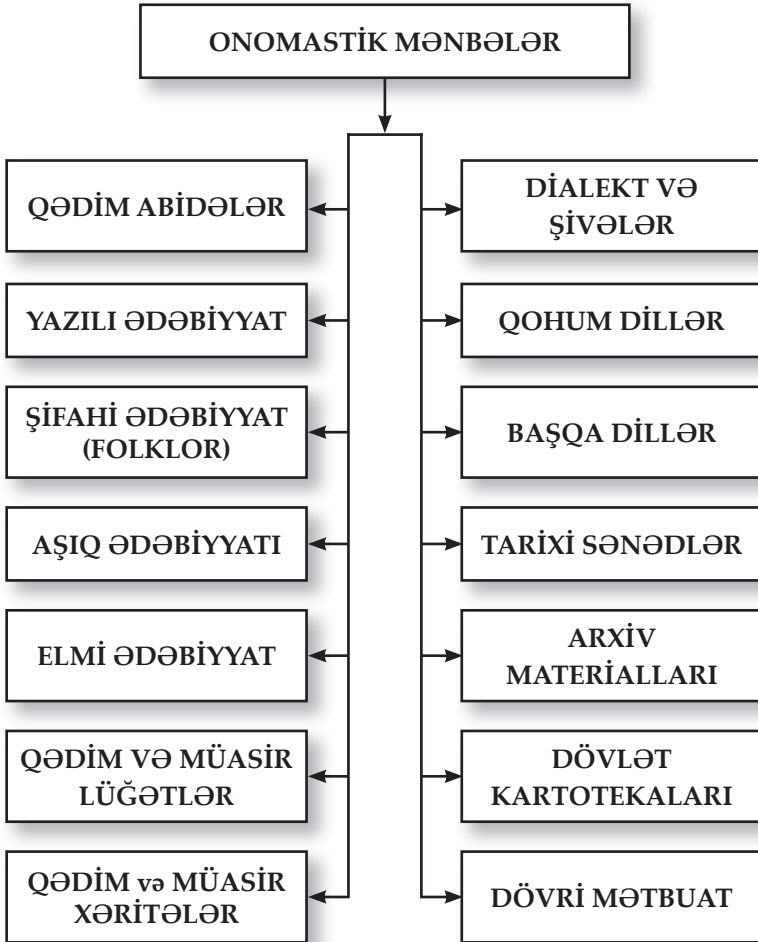
Elmi tədqiqatın ilk və həlledici mərhələsi mənbələrin seçilməsi və müəyyənləşdirilməsidir.

Azərbaycan onomastikasının müasir elmi səviyyədə araşdırılması və tədqiqi üçün əldə istənilən qədər mənbə və məxəz vardır. Lakin hər hansı bir onomastik tədqiqat prosesində bunların hamısından eyni dərəcədə istifadə etmək həm düzgün, həm də mümkün ola bilməz. Buna görə də onomastik kateqoriyaların tədqiqi prosesində birinci növbədə spesifikasi mənbələri dəqiq müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

4.02. ONOMASTİK MƏNBƏ ANLAYIŞI

Onomastik mənbə geniş anlayışdır. Onomastik mənbə dedikdə xüsusi adlar işlənmiş bütün yazılı və şifahi

mənbələr nəzərdə tutulur. Lakin bu meyarla yanaşdıqda onomastik mənbələr kəmiyyət etibarlı ilə həddindən çox görünür. Buna görə də onomastik mənbələri əsas və ikinci dərəcəli qruplara bölmək və əvvəlcə ən başlıcalarına mürciət etmək lazımdır.

6-cı sxem

Başlıca onomastik mənbə kimi, təxminən, 6-cı sxemdəkiləri göstərmək olur.

Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsində bu mənbələrin hər biri mühüm rol oynayır.

4.03. ONOMASTİK MƏNBƏLƏRİN TƏSNİFİ

Onomastik mənbələr xaraktercə çox müxtəlifdir. Bunların təsnifi müasir elm üçün ən vacib məsələlərdəndir. Lakin çox təəssüf ki, buna bir o qədər fikir verilmir. Onomastik mənbələr yaranma tarixinə, məzmununa, həcminə, mövcud olduğu formasına görə müxtəliflik təşkil edir.

1. Yaranma tarixinə görə onomastik mənbələr iki yerə bölünür: *qədim mənbələr*, *müasir mənbələr*.

Məsələn, eramızdan əvvəl və eramızın əvvəlində yaşamış yunan və Roma müəlliflərindən Hekatey Mületin (eramızdan əvvəl VI-V əsrlər), Herodot (eramızdan əvvəl V əsr), Strabon (bizim eranın əvvəli), Böyük Plini (I əsr), Klavdi Ptolomey (II əsr), Plutarx (II əsr), erməni müəlliflərindən Favstoe Buzand Aqafangel, Moisey Xorenasi, Yeqişe Vardanet (V əsr), Ananiya Şirakasi (VII əsr), alban tarixçisi Moisey Kalankatvasi (VII əsr), ərəb və fars müəlliflərindən Hüdud əl-Aləm (X əsr), İbn Xordadbeh (IX əsr), İbn əl-Fəqir əl-Həmədani (IX əsr), əl-İstəxri (X əsr), əl-Məsudi (X əsr), İbn əl-Əsir (XI əsr), Yaqut əl-Həməvi (XIII əsr), Rəşidəddin (XIII əsr), Həmdullah Qəzvini (XIV əsr), Əbdürrəşid Bakuvi (XV əsr), Azərbaycan şairi Bədr Şirvani (XV əsr), türk, Azərbaycan və Avropa səyyahlarından Övliya Çələbi, Adam Oleari, Hacı Zeynalabdin Şirvani, Əhmədbəy Cavanşir, Mirzə Adıgözəlbəy və başqalarının əsərlərini, habelə XI əsrdə yazıya köçürülmüş "Kitabi-Dədə Qorqud"u Azərbaycan onomastikasına dair ən etibarlı

qədim mənbələr hesab etmək olar. Bunlardan başqa, eramızın X yüzilliyindən etibarən Azərbaycan, Orta Asiya, Volqaboyu ərazilərində meydana gələn qədim türk yazılı abidələrindən Orxon-Yenisey və uyğur yazılı abidələrinin dilində həmin dövrün onomastik sisteminə aid maraqlı dil faktlarına rast gəlirik.

Qədim dövrlərdə qələmə alınmış mənbələrə çox ehtiyatla yanaşılmalıdır. Orta əsr mənbələri əski əlifba ilə yazıldığı üçün müasir oxucudan daha çox diqqət tələb edir. Buna görə də ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris olunan qədim türk abidələrinin dilini və əlifbasını, fars dilinin əlifbasını daha mükəmməl şəkildə tədris etmək lazımdır. Həmin əlifbaları mükəmməl şəkildə öyrənən tələbə gələcəkdə öz elmi işində adlarını çəkdiyimiz mənbələrdən səmərəli şəkildə istifadə edə bilər.

Müasir onomastik mənbələrə dövlətin kartotekalarını, onomastik fond materiallarını, VVAQ şöbələrindəki rəsmi sənədləri, dövrü mətbuat səhifələrini aid etmək olar.

Ümumiyyətlə, onomastik tədqiqatı diaxronik istiqamətdə apararkən qədim mənbələrə, sinxronik istiqamətdə isə müasir mənbələrə müraciət etmək lazımdır. Bəzən eyni bir tədqiqat işində diaxronik və sinxronik planda hər iki mənbədən istifadə etmək lazımdır.

2. Mövcudluğuna görə onomastik mənbələrin iki növü vardır: *yazılı və şifahi*.

Qədim dövrdən bu günə qədər mövcud olan onomastik leksikanı yazılı şəkildə özündə əks etdirən mənbələrlə yanaşı, bu leksikanı əsrdən-əsrə şifahi şəkildə keçirən dialekt və şivələr də şifahi mənbə kimi nəzərdən qaçmamalıdır. Hazırda Azərbaycan dili dialekt və şivələrində onomastik tədqiqat üçün maraqlı doquran çoxlu miqdarda dil faktları mövcuddur. Təsədüfi deyildir ki, ləqəblər, zoonimlər, xalq kosmonimləri kimi onomastik vahidlərin ən zəngin nümunəsinə biz dialekt və şivə leksikasında rast gəlirik.

---

3. Nəşrə görə onomastik mənbələrin iki forması mövcuddur: *nəşr olunmuş və əlyazması forması*.

Kitab və bu növ mənbələr redaktə olunur, cilalanır və tamamlandıqdan sonra nəşr edilir.

Əlyazması formasında olan mənbələr, öz növbəsində, qaralama və ağartma kimi də mövcud olur. Bunlardan ağartma variantı daha mötəbər hesab edilir. Belə mənbələr, əsasən, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda da çox toplanılmışdır.

4. Orijiinallığına görə onomastik mənbələr *əslî və köçürmə* (surəti) kimi də təsnif olunur. Tədqiqat zamanı bəzən mənbənin əslindən – orijinaldan, bəzən də onun üzündən çıxarılmış – köçürülmüş surətdən istifadə edilir. Birinci hal daha əsaslıdır və elmi işin düzgün yerinə yetirilməsi üçün faydalıdır. İkinci hal tədqiqatçını çaşdırma bilər. Belə ki, mənbənin üzü köçürülərkən səhvə, təhrifə yol verilmiş hallar olur. Bu da tədqiqatçının öz işində elmi səhvlərə yol verməsinə gətirib çıxarır.

5. Onomastik mənbələr həcm və məzmununa görə də iki qrupa bölünür: *kiçikhəcmli mənbələr və böyükhəcmli mənbələr*. İrihəcmli mənbələrə alim və səyyahların elmi əsərlərini, dastan, nağıl kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini, habelə yazılı ədəbiyyata məxsus roman, povest, pyes, hekayə, poema janrlarında yazılmış bədii ədəbiyyatı misal göstərmək olar.

Kiçikhəcmli mənbələrə bayatı, atalar sözləri və zərbi-məsəlləri, xalq aforizmlərini, tapmacaları, aşıq şeirini, yazılı ədəbiyyata məxsus qəzəl, qəsidə, mürəbbə, müxəmməs, müsəddəs və s. bədii nümunələri misal göstərmək mümkündür.

4.04. ONOMASTİK MƏNBƏLƏRİN XARAKTERİSTİKASI

Onomalogiyaya dair elmi əsərləri, yazılmış məqalələri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, istər bəzi professional tədqiqatçılar, istərsə də onomastika həvəskarları öz araşdırmalarında bir çox mənbələrə, hətta əsas mənbələrə ya əhəmiyyət vermir, ya da sadəcə olaraq onları nəzərdən qaçırlar. Bütün bunlar hər bir onomastik mənbənin xarakteristikasının verilməsi zəruriliyini meydana çıxarır.

1. Qədim abidələr onomastik mənbə kimi

Qədim abidələr forma və məzmunca müxtəlifdir. Bunların bir qismi kağız üzərində, bir qismi isə məscidlərin divarlarında, qəbir daşları üzərində, eləcə də daş-qayalarda əks olunmuş yazılardan ibarətdir. Məsələn, Sibirdə və Şimali Monqolustanda qəbir daşları üzərində əks olunmuş Orxon-Yenisey abidələrinin məzmunu çoxdan alimlərin marağına səbəb olmuşdur. Bu sahədə danimarkalı alim V.Tomsen, rus alimləri V.Radlov, P.M.Melioranski, S.Y.Malov, fin alimi Q.İ.Ramsted və başqaları bugünkü elm üçün əvəzsiz xidmət göstərmişlər. Həmin alimlərin gərgin əməyi sayəsində abidələr oxunmuş və onların məzmunu elm aləminə aydın olmuşdur. Alimlərin tədqiqatında müəyyən miqdarda şəxs adları (məsələn, *Bilgə kağan, Böyük kağan, İltəris kağan, Yamtar, Kutu, Tutuk, Kül tiqin, Tinəş, Tonyukuk* kişi adları, *İlbilgə katun* qadın adı, yer adları (məsələn, *Altun yış, Benliçək, Bəkli yazı, Yarıs, Soğd, Tamağ, Tüpiüt, Çuğay* və s.), tayfa, qəbilə adları (məsələn, *Az, Basmıl, Oğuz, İzqil, Tabğaç, Kirkiz* və s.) öz əksini tapmışdır. Burada bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, həmin abidələri öyrənən ilk alimlər, əsasən, başqadilli xalqlara məxsus olduğundan onlar türk mənşəli sözlərin əksəriyyətini öz dillərinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun transkripsiya etmiş-

lər. Onlardan sonra həmin abidələrdən bəhs edən türkdilli xalqların nümayəndələri, o cümlədən azərbaycanlı alimlər abidələrdəki sözləri olduğu kimi alınma transkripsiyada işlətməmişlər. Buna görə də, bizim fikrimizcə, abidələrdəki xüsusi adların bir qisminin ilk qədim orijinal forması bərpa olunmamışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un leksikasında da bu cür xətlər qalmaqdadır.

Ümumiyyətlə, qədim abidələr üzərində gələcək onomastika tədqiqatçıları bu xüsusiyyətləri nəzərə almalı, həmin abidələrdəki xüsusi adların əsl formasının bərpasına səy göstərməlidirlər.

2. Yazılı ədəbiyyat onomastik mənbə kimi

Onomastik mənbə kimi yazılı ədəbiyyatın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu növ ədəbiyyatda qədim toponimlər, tayfa və qəbilə adları mühafizə olunub saxlanır¹.

Məsələn, XII əsrin dahi Azərbaycan şairi N.Gəncəvi özünün "İsgəndərnamə" poemasında Bərdəni təsvir və tərif edir. Buradan məlum olur ki, Bərdə hələ XII əsrdə ən abad Azərbaycan şəhərlərindən birinin adı olmuşdur. Beləliklə, tədqiqatçı Bərdə toponiminin yaranma tarixindən bəhs edərkən həmin əsərə istinad edərək onun mənşəyini XII əsrdən əvvəlki dövrdə axtarmalıdır.

Demək, hər hansı onomastik vahidin istər etimologiyasının, istərsə də yaranma tarixinin araşdırılmasında yazılı ədəbiyyat ən etibarlı mənbə kimi götürülə bilər.

3. Şifahi ədəbiyyat (folklor) onomastik mənbə kimi

Azərbaycan xalqı zəngin şifahi ədəbiyyata malikdir. Tarix boyu xalqımız müxtəlif janrlarda yüzlərlə dərin mənalı əsərlər yaratmışdır. Azərbaycan dastanlarında, nağıl-

¹ Bax: A.Qurbanov. Poetik onomastika. Bakı, 1988.

larında və digər folklor nümunələrində külli miqdarda müxtəlif xüsusi ad vardır. Hətta burada bəzi adların yaranmasına dair də faktlar az deyildir. Bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud” (XI–XII əsrlər), “Koroğlu” (XVII əsr), “Qaçaq Nəbi” (XIX əsr) və digər dastanlarımız, nağıllarımız və başqa şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri onomastik tədqiqatın diqqət mərkəzindən yayınmamalıdır.

Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un boylarından birində Buğac adının yaranması belə təsvir edilir:

“Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüşdür. Sənin oğlunun adı Buğac (xan) olsun. Adını mən verdim, yaşını Allah versin, – dedi”¹.

Buradan aydın olur ki, Buğac şəxs adının mənşəyi “buğa” ümumi zoonimi ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, Qorqud Dədə buğanı öldürdüyü üçün dastandakı şəxslərdən birini Buğac adlandırmışdır.

Bu mənbə çox zəngindir. Tədqiqatçıların məlumatına görə, 150-yə qədər müstəqil dastanımız vardır. Bundan başqa, yazıya alınmamış folklor nümunələri də az deyildir. Onlardan da istifadə etməklə Azərbaycan onomastikasının bir sıra problemlərini əsaslı və ətraflı öyrənmək olar.

4. Aşiq ədəbiyyatı onomastik mənbə kimi

Onomastik mənbə kimi aşiq ədəbiyyatı da faydalıdır. Bu ədəbiyyatda Azərbaycan onomastik vahidlərinin bir sıra növünə rast gəlmək olur. Bəzən elə aşiq şeir nümunələrinə təsadüf etmək olur ki, orada şəxs, yer, tayfa, qəbilə və s. xüsusi adların ən maraqlı faktları ilə qarşılaşırıq. Məsələn, *Qırxqız, Alaqaya, Çilgiz, Narışlar, Muroy, Uzunyoxuş, Dəlidəğ, Qoşqar* (Aşiq Ələsgər); *Əyricə, Vers daği, Xanket baxarı, Ağ sürülər Sarı yaldan yuxarı* (Aşiq Alı).

¹ “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1977, səh.23.

Göründüyü kimi, dörd misra aşiq şeirində on iki yer adı işlənmişdir. Aşiq Məlikballı Qurbanın “Söylərəm xitab” adlı bir qoşmasında isə 80-dən çox onomastik vahiddən istifadə olunmuşdur.

Aşiq ədəbiyyatında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri budur ki, burada işlənən adların əksəriyyəti xalis Azərbaycan dili mənşəli xüsusi adlardır. Bu mənada onomastik vahidlərin dil tərkibindən bəhs edərkən həmin mənbə tədqiqatçıya daha qiymətli fakt verə bilər. Aşiq ədəbiyyatı həm də antroponimləri aydınlaşdırmaq üçün geniş material verir.

5. Elmi ədəbiyyat onomastik mənbə kimi

Azərbaycan elminin və tarixinin mədəniyyətinə dair hələ uzaq keçmişdə bir çox elmi əsərlərin yazıldığı məlumdur. Həmin əsərlərdə – tarix kitablarında dövrün ictimai-siyasi xarakteristikası ilə yanaşı, çoxlu əlaqədar adların işləndiyinə də təsadüf edilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qədim antik, erməni və ərəb müəlliflərinin əsərlərində *Alban, Aran, Kür, Alazan, Qəbələ, Atropaten, Təbriz, Naxçıvan, Qala, Şəki, Gəncə, Şamaxor* və s. xüsusi adlar haqqında məlumatlar vardır¹.

Müasir dövrdə yazılmış elmi əsərlər də onomastika üçün maraqlıdır. Tarixi hadisələrlə bağlı yüzlərlə yer, şəxs, tayfa və s. adları bu əsərlərdən götürmək mümkündür.

Buna görə də onomastik tədqiqat prosesində yalnız dilçilik əsərlərindən istifadə etmək az nəticə verə bilər. Xalqımızın tarixi, coğrafiyası, ictimai-fəlsəfi fikir tarixi, ədəbiyyatı və s. sahələrə dair yazılmış elmi əsərlər onomastik tədqiqat üçün çox qiymətli faktlar verir.

---

¹ Вах: Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986, с.7-10.

6. Qədim və müasir lüğətlər onomastik mənbə kimi

Onomastika üçün lüğətlər qiymətli mənbədir. Lüğətlər iki yerə bölünür: *ensiklopedik* və *lingvistik*.

Ümumi və sahə ensiklopediyalarında çox vacib onomastik faktlar olur. Məsələn, son illərdə nəşr olunmuş *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında* onomastik leksikanın müxtəlif laylarına dair misallar öz əksini tapmışdır. Tədqiqatda müxtəlif antroponimik modellərin yaranmasına, habelə titul, familiya, ktematonim və s. onomastik kateqoriyalara dair faktlar vermək üçün ASE daha etibarlı mənbə sayıla bilər.

Bunlardan başqa, xüsusi adların mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində müxtəlif sahə lüğətlərinə də müraciət etmək lazım gəlir.

Linqvistik lüğətlərin bir çoxunda da xüsusi adlara, onların yazılışı və deyilişi məsələlərinə rast gəlmək olur.

Hal-hazırda Azərbaycan dilində bir neçə şəxs adları lüğəti nəşr olunmuşdur¹. Lakin bu lüğətlərdə Azərbaycan şəxs adları tam əks olunmamışdır.

Onomastik leksikanın digər sahələrini əhatə edən lüğətlərin yaranmasına ciddi ehtiyac duyulur. Onomastik tədqiqatda bu lüğətlərin əldə olunması ciddi çətinlik törədir. Bəzən tədqiqatçı müəyyən qanunauyğunluğu sübuta yetirmək üçün fakt tapmaqda çətinlik çəkir. Halbuki bu cür lüğətlər tədqiqatçının işinə çox böyük kömək göstərə bilər.

7. Qədim və müasir xəritələr onomastik mənbə kimi

Xəritələr coğrafi obyektin pasportudur. Bunlar müxtəlif növlüdür: *tarixi*, *coğrafi*, *topoqrafik* və *kənd təsərrüfatı xəritələri*.

¹ Bax: Osman Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986; Azərbaycan şəxs adları. Tərtibçilər: M.Şirəliyev, B.Abdullayev, Ş.Sədiyev. Bakı, 1987; Bəhrüz Abdullayev. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985; Afad Qurbanov. Azərbaycan adları. Bakı, 2000.

Qədim Azərbaycana dair xəritələr paleotoponimləri tədqiq etməkdə əvəzsiz mənbədir. Buna görə də dilçi-onomoloq toponimlərin araşdırılmasında, areal toponimlərin müəyyənləşdirilməsində təkcə Azərbaycana dair deyil, habelə başqa xalqların, dünyanın müxtəlif ölkələrinin xəritələrini nəzərdən keçirməkdə müəyyən nəticələr əldə edə bilər. Son zamanlar dilin dialekt və şivələrini, antroponimik sistemini özündə əks etdirən atlaslar, xəritələr meydana gəlir¹.

8. Dialekt və şivələr onomastik mənbə kimi

Azərbaycan onomastikasını öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri dilimizin dialekt və şivələridir. Bu mənbələr müasir Azərbaycan dilinin şifahi-fərqli danışmaq formasıdır.

Burada ləqəblərin, mikrotoponimlərin öyrənilməsi daha əhəmiyyətlidir. Dialekt leksikasının bu vacib sahəsi lazımı şəkildə və bəlkə də heç işlənməyib desək, daha düzgün olar.

Məlumdur ki, hər kəndin məhəllələrinin və eləcə də əkin, səpin, biçin sahələrinin adları vardır. Bunlar rəsmi yazılarda öz əksini tapmamışdır. Belə müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin müasir dialekt və şivələrində külli miqdarda ləqəblər, şəxs adları, patronimlər, mikrotoponimlər, xalq kosmonimləri işlənməkdədir. Təəssüf ki, bu əvəzsiz mənbə müasir dilçiliyimizin diqqətindən kənarda qalmışdır. Bunun nəticəsidir ki, onomastikaya dair tədqiqatlarda fakt çatışmazlığı hiss olunur. Bəzən tədqiqatçının əsaslandırmaq istədiyi onomastik qanunauyğunluq, əlamət və xüsusiyyət, kateqoriya sübutsuz, dəlilsiz olur. Buna görə də yerlərə göndərilən onomastik ekspedisiyalar dilimizin dialekt və şivələrini izləməli, məqsədəuyğun qeydlər götürməlidir.

---

¹ Bax: Şəkinin gülüş çələngi. Bakı, 1987.

9. Qohum dillər onomastik mənbə kimi

Məlumdur ki, bəzi dil faktları, hadisələri qohum dillərlə ortaqlı özünü göstərir. Buna görə də bu məsələdə iki cəhətə fikir verilməlidir:

- a) *qohum dillərdə yazılmış elmi və bədii-publisistik materialları izləmək;*
- b) *müasir qohum dillərin şifahi formasını, dialekt və şivələrini, antroponimik adət-ənənəsini müşahidə etmək.*

Bu cəhətdən özbək, qazax, qırğız, türkmən, türk, qumuq, qaraçay-balkar, noqay, qaraqalpaq, uyğur, tatar, sarı uyğur, başqırd, çuvaş, qaqauz, karaim, yakut, tuva, xakas, altay və başqa qohum dillərin materialları Azərbaycan onomastikasının areal tədqiqi üçün xüsusi mənbə olmalıdır.

10. Başqa sistemli dillər onomastik mənbə kimi

Onomastik mənbə kimi yad sistemli dillər də çox zəruridir. Burada iki cəhət fərqlənir:

1. vasitəçiliklə əlaqəsi olan dillər;
2. qonşu dillər.

1) Birinci halda qədim yunan, latın, ərəb dillərində yazılmış materiallarda Azərbaycan onomastik vahidlərinin işlənməsi axtarılır.

Məsələn, qədim yunan və Roma mənbələrində Strabon, Plini, Ptolomey, Plutarxın, ərəb mənbələrində İbn əl-Əsir, Rəşidəddin, Yaqut əl-Həməvi, Həmdullah Qəzvini və başqalarının əsərləri mənbədir.

2) Qonşu dillər öz-özlüyündə iki qrupa bölünür:

- a) Azərbaycan ərazisində qonşu dillər;
- b) Azərbaycandan kənar qonşu dillər.

Məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində bir sıra xırda xalqlar yaşamış və indi də yaşamaqdadır. Belə xalqların dilində onlarca Azərbaycan adı müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, udi dilinə nəzər yetirək. Bu dildə çoxlu qədim

Azərbaycan şəxs adları saxlanmaqdadır. Bunları A.A.Şifnerin, A.M.Dirrin, V.N.Paңçivadzenin, E.F.Ceyranişvilinin, V.L.Qukasyanın elmi əsərlərində görmək olar. Həmin dildəki Azərbaycan xüsusi adları Azərbaycan antroponimlərinin, Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasının, eləcə də xalqımızın tarixi etnoqrafiyasının öyrənilməsi üçün elmi cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Azərbaycandan kənar qonşu dillər də onomastika üçün elmi maraq doğurur. Əsrlərlə qonşu olduğumuz erməni, gürcü, fars və rus dillərində yazılmış onlarca əsərdə Azərbaycan onomastik vahidlərinin adı çəkilmiş, haqqında bəhs edilmişdir. Məsələn, erməni mənbələrində P.Lazar, Buzand, Aqafangel, Moisey Xorenatsi, Yeqişe Vardapetin, rus mənbələrində N.A.Abelov, S.K.Alifin, V.V.Bartold, Q.F.Qan, V.A.Qordlevski, V.V.Latışev, S.Y.Malov, D.D.Pagirev, V.V.Radlov, A.Y.Samoyloviç, A.M.Semenin, İ.M.Şopen və başqalarının əsərlərini mənbə kimi misal göstərmək olar.

11. Tarixi sənədlər və qeydlər onomastik mənbə kimi

Azərbaycan onomastikası üçün tarixi sənədlər və yol qeydləri qiymətli mənbədir. Tarixi sənədlər insanların müşahidə və ya iştirak etdikləri keçmiş hadisələr haqqında düşüncələrdir. Bu mənbələrdə hadisə baş verən yerlərin, orada iştirak edənlərin adları qeyd olunur.

Bu cəhətdən *Авропа*, *әрəb*, *fars*, *türk*, *rus səyyahlarının* Azərbaycana səyahət zamanı etdikləri yol qeydləri diqqəti cəlb edir.

Bu bərdə Adam Oleari, Aleksandr Düma və başqa səyahətçilərin qeydləri, “Путешественники об Азербайджане”, “Описание Карабахской провинции”, müxtəlif illərdə ayrı-ayrı respublikaların çap etdirdiyi “İnzibati-ərazi bölgüsü” kitablarından müəyyən məlumatlar əldə etmək olur.

12. Arxiv materialları onomastik mənbə kimi

Onomoloq üçün yalnız çap olunmuş, asanlıqla əldə edilən materiallar deyil, həm də ictimaiyyətə geniş məlum olmayan, ancaq arxivlərdə saxlanan materiallar da mötəbər mənbədir. Bu mənbədən fakt axtarmaq ciddi səy tələb edir. Arxiv materialları həm çoxdilli, həm də çoxəlifbəli olur. Bəzən texniki vasitələrin köməyi ilə arxiv yazılarını oxumaq lazım gəlir. Buna görə də arxiv materiallarından istifadə tədqiqatçıdan bir neçə dil bilməyi, həmin dillərin əlifbasını öyrənməyi də tələb edir.

13. Dövlət kartotekaları onomastik mənbə kimi

Bu mənbə onomoloq üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yer, çay, göl, hövzə və s. adları, şəxs adları, fəmilialar və s. xüsusi adlar qrupu rəsmi şəkildə dövlətin kartotekasında öz əksini tapır. Bu sistemli rəsmi material onomoloqun müraciət edəcəyi etibarlı mənbədir. Bunlardan istifadə edərkən mənbənin yerini dəqiq göstərmək vacib şərtidir.

14. Dövri mətbuat onomastik mənbə kimi

Dövri mətbuat müntəzəm informasiya mənbəyidir. Qəzet və jurnalların, demək olar ki, hər səhifəsində xüsusi adlara rast gəlmək olur. Müəyyən onomastik vahidi fərqləndirmək, müasir işlənmə formasını işıqlandırmaq üçün bu mənbələr qiymətlidir. Onomastik leksikanın müasir vəziyyəti tədqiq edilərkən mütləq dövri mətbuata müraciət etmək lazım gəlir. Burada dərc olunan elmi, bədii və publisistik məqalələrdə, oçerklərdə və müxtəlif xarakterli yazılarda əmək kollektivlərində çalışan zəhmətkeşlərin ad və fəmiliaları, idarə və təşkilat, idman və musiqi kollektivləri, məişət evləri, iaşə, klub, mədəniyyət ocaqları və s. adları öz əksini tapır. Bütün bunlar xüsusi ad kimi dilçi-

onomoloqların gündəlik qeyd dəftərlərinə, yaxud kataloqlarına daxil olur. Xüsusilə onomastik fondun əməkdaşları dövrü mətbuatdan zəngin mənbə kimi daha çox faydalana bilər. Lakin təəssüf ki, dövrü mətbuatda xüsusi adların yazılışında çoxmüxtəliflik hökm sürür. Qəzet və jurnal redaksiyalarının işçiləri bu sahədə öz üzərlərində daha çox məsuliyyət hiss etməlidirlər.

4.05. ONOMASTİK MƏNBƏLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİN BƏZİ PRİNSİPLƏRİ

Mövzu ilə bağlı mənbə müəyyənləşdirmək, ondan elmi məqsədlə faydalı istifadə edə bilmək tədqiqatçıdan gərgin əmək və böyük bacarıq tələb edən işdir. Deməliyin ki, bu işin konkret prinsipləri hər bir tədqiqatçının öz fərdi xüsusiyyətləri və seçdiyi mövzu ilə əlaqədar olur. Lakin bununla belə, ümumi cəhətlər də yox deyildir. Bunlar hansılardır?

1. Mənbədən fakt dəqiq götürülməlidir, həm də mənbənin yeri düzgün və ətraflı göstərilməlidir. Bu prinsipə əməl olunmadıqda tədqiqat işinin elmi aparaturası aşağı səviyyədə olur.
2. Mənbədən faktın düzgün oxunulması. Bu prinsipə əsasən başqa dillərə dair mənbələrdən istifadə prosesinə dəqiq əməl olunmalıdır. Xüsusilə ərəb əlifbasındakı mənbələrdən faktların düzgün oxunuşu çətinləşir.
3. Onomastik tədqiqatın xarakterindən, səviyyəsindən, xüsusiyyətindən asılı olaraq mənbələrin seçilməsində dövrün nəzərə alınması. Tədqiqatçı qədim onomastik vahidlərdən bəhs edərkən mütləq qədim mənbələrə müraciət etməlidir. Müasir mənbələrin araşdırılması bu prosesdə tədqiqatçıya heç bir fayda verə bilməz.

V.İ.Lenin mənbədən faktın düzgün seçilməsi, onun həqiqətə uyğun olmasını elmi iş üçün vacib hesab edirdi.

O, faktın təhrif olunmasını elmi təhlükə kimi qiymətləndirirdi. Bu barədə “Statistika və sosiologiya” adlı əsərində yazır:

“Dürüst faktlar, mübahisəsiz faktlar bu qəbildən olan müəlliflərin xüsusilə sevmədiyini, lakin çox vaxt qəsdən dolaşdırılan mürəkkəb və çətin bir məsələni ciddi təhlil etmək istədikdə xüsusilə lazım gələn şeydir. Bəs faktları necə toplamalı? Bunların bir-biri ilə əlaqəsini və qarşılıqlı asılılığını necə müəyyən etməli?”

İctimai hadisələr sahəsində ayrı-ayrı xırda faktları rabitəsiz götürməkdən, misal oyunu oynamaqdan daha çox yayılmış və daha mənasız bir üsul yoxdur. Ümumiyyətlə, misallar yığmaq heç bir zəhmət tələb etmir, lakin bunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur və ya bunun ancaq mənfəi əhəmiyyəti olur, çünki bütün məsələ ayrı-ayrı hadisələrin konkret tarixi şəraitindədir. Faktlar bütövlükdə, əlaqədar şəkildə götürülsə, bunlar nəinki “inadlı şeydir”, habelə, şübhəsiz, sübutedici şeydir. Kiçik faktlar tamdan ayrılıqda, rabitəsiz götürüldükdə istənilədiyi kimi, əlaqəsiz götürüldükdə bunlar məhz oyuncaq, bəlkə bundan da pis bir şey olur”.

Bu nəticə mənbə üzərində işləyən onomoloqlar üçün də əsas olmalıdır. Tədqiqatçının elmi işinin nəticəsi onun mənbə seçməsindən, həmin mənbədəki materiallardan məqsəduyğun şəkildə istifadə etməsindən çox asılıdır.

V FƏSİL

ONOMASTİK TƏDQIQAT ÜÇÜN MATERIAL TOPLAMAĞIN FORMA VƏ ÜSULLARI

*Quşun qanadı üçün hava,
alimin qələmi üçün zəngin fakt gərəkdir.*

Hər bir xalqın tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsində onomastik material zəngin fakt verə bilər. Çünki burada xalqın müəyyən dövrlə əlaqədar tarixinin, həyat və məişətinin, adət-ənənəsinin və yaşayış tərzinin izləri qalmaqdadır. Məsələn, hazırda respublikamızın ərazisində ərəblərin Azərbaycanda işğalçılıq siyasəti ilə bağlı olaraq bir çox tarixi yer adları vardır: *Ərəb, Ərəbbəsrə, Ərəbqardaşbəyli, Ərəbqubalı, Ərəb Yengicə, Ərəblər, Ərəbmehdibəyli, Ərəbocağı, Ərəbsarvan, Ərəbuşağı, Ərəbşalbaş, Ərəbşahverdi, Ərəbxana, Ərəbşəki* və s. Bunlardan başqa, qədim Azərbaycan tayfa və qəbilələrinin adlarını özündə əks etdirən çoxlu miqdarda etnotoponim də bu günə qədər qalmaqdadır. Məsələn, *Xələc, Düyərli, Corat, Xələfli, Boyat, Çaxırlı, Qazax, Zəngənə, Padar, Dəllər, Quşçu* və s. toponimlərin mənşəyini araşdırmaqla istər-istəməz xalqımızın keçmiş tarixi ilə qarşılaşırıq.

Onomastik materialın sistemli toplanması ilə respublikamızda son dövrlərdə məşğul olmağa başlanmışdır. Bu sahədə uğurlu addımlar atılmış, Azərbaycan toponimikası və antroponimikasına dair bir neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdir.

Bunlardan başqa, alimlərimiz elmin bu mühüm sahəsinə aid xeyli məqalə və kitab nəşr etdirmişlər. Lakin bütün bunlarla bərabər, Azərbaycan dilinin onomastik materialı hələ də tam şəkildə toplanmamışdır. İndiyədək toplanmış olan onomastik materiallar bəlkə də dilimizdə mövcud olan onomastik vahidlərin 30-40 faizini təşkil edir.

Elə buna görə də hazırda Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında bu sahədə bir çox vəzifələr durur. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardır:

Əvvəla, onomastik leksikanın tərkib hissələrini təşkil edən antroponimlər, toponimlər, hidronimlər, etnonimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlərin hər biri ayrı-ayrılıqda toplanmalı və sahə lüğətləri hazırlanmalıdır. *İkincisi*, Azərbaycan dilinin onomastik leksikası müxtəlif istiqamətdə – etimoloji, qrammatik, leksik, semantik və s. cəhətdən linqvistik tədqiqata cəlb olunmalıdır. *Üçüncüsü*, Azərbaycan dilinin geniş onomastik arealını özündə əks etdirən böyük atlas hazırlanmalıdır.

Onomastik materialın hərtərəfli toplanması və öyrənilməsində onomastik proqram mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür proqramın başlıca əhəmiyyəti materialı kollektiv və mütəşəkkil şəkildə toplamağa imkan verməsidir. Son illərə qədər bu sahədə tədqiqat apararı alimlərin istifadəsində mükəmməl bir proqram olmadığı üçün material yerlərdən ya şifahi, ya da yazılı sorğu ilə qələmə alınmışdır. Bəzən də bu sorğu zamanı əvvəlcədən tərtib edilmiş suallar olmadığından tədqiqatçı səmərəsiz material yığını ilə qarşılaşmışdır. Nəticədə pərakəndə şəkildə hər tədqiqatçı özünəməxsus formada material toplamış və araşdırmışdır.

Respublikamızda ilk təşəbbüs kimi onomastik proqram 1986-cı ildə API-də buraxılmışdır.

Onomastik materialın toplanmasına dair mövcud proqramın hazırlanmasından sonra bu sahəyə diqqət daha da

artmış, işdə müəyyən sistem yaranmış və az vaxt ərzində bu sahədə zəngin kartoteka yaratmaq mümkün olmuşdur.

Müşahidələr göstərir ki, həmin proqramın onomastika sahəsində elmi-tədqiqat işi aparən tədqiqatçı, xüsusilə müəllim və tələbələr üçün nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, Onomastik Mərkəzdə material toplamaq üçün təşkil olunmuş elmi ekspedisiyaların iştirakçıları, Azərbaycan SSR EA Coğrafiya İnstitutunun Toponimika şöbəsinin və Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları, respublika ali məktəblərinin müvafiq kafedralarında onomastika sahəsində aparılan tədqiqat zamanı ondan geniş və səmərəli şəkildə istifadə edirlər.

Pedaqoji institutların filologiya fakültələrinin tədris planında dialektoloji praktikaya xüsusi yer verilir. Lakin hələlik həmin praktikanın səmərəli və məzmunlu keçirilməsinə kömək edə bilən sanballı dərs vəsaiti yoxdur. Praktikanın nəticəsinin elmi təhlili göstərir ki, tələbələr materialları məqsədsiz, necə gəldi, elə də toplayırlar. Həmin proqram dialektoloji praktikanın səmərə və keyfiyyətinin yüksəlməsinə də müəyyən təsir etmişdir.

Mövcud proqramda da bir sıra çatışmazlıqlar vardır. O, onomastikaya dair ümumi proqramdır. Onun təkmilləşməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Bundan əlavə, onomastikanın ayrı-ayrı sahələrinə dair xüsusi proqramlar tərtib etmək hökmən lazımdır. Həmin proqramlarda antroponim, etnonim, hidronim, zoonim, kosmonim, ktematonimlərin spesifik cəhətləri daha aydın və geniş şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Onomastik vahidlərin ətraflı və sistemli toplanması üçün tapşırıqlara, suallara geniş yer vermək lazımdır. Məlumdur ki, tərtib edilmiş məqsədli suallar axtarıcıların fəal iştirakı üçün şərait yaradır, onları düzgün istiqamətləndirir. Bu suallar bütün onomastik materialı, onun xüsusiyyət və əlamətini əhatə etməlidir. Belə ki, verilmiş suallar va-

sitəsilə hər bir xüsusi adın ilkin və ya dəyişmiş olduğu aydınlaşdırılmalı, onun işlənmə dairəsi və s. göstərilməlidir.

Onomastika dilçiliyin xüsusi elm sahəsinin tədqiqat obyektı olduğu üçün onun materialının toplanmasının özünəməxsus üsulları, yolları vardır. Bu, olduqca çətin, həm də böyük zəhmət tələb edən filoloji bir işdir. Onomastik material toplamaqla məşğul olan hər bir şəxsdən doğma dilimizə məhəbbət və vurğunluq, dərin təfəkkür tərzı, müşahidə, müqayisə aparmaq qabiliyyəti, analiz-sintez tələb olunur. Hər bir yaşayış məntəqəsində olmaq, onun hər bir məhəlləsini gəzmək, həmin yerlərin adət-ənənələrini öyrənmək, yaşlı və orta nəslin nümayəndələrini məqsədəuyğun şəkildə dindirmək, sorğu-suala tutmaq onomastik material toplayandan çox böyük səbir, hövsələ, iradə, qabiliyyət tələb edir. Xalq dili, onun dialektik formaları əsrlərin sınağından çıxaraq bu günə kimi yaşadığı üçün onu təhrif etmək, bər-bəzək vurmaq, bu barədə səthi, ötəri məlumat toplamaq dilə hörmətsizlikdir. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, onomastik material toplamaq heç də asan deyil, tədqiqatçı çox zaman müəyyən çətinliklərlə rastlaşır. Bəzən bu və ya digər adam bu işin məqsədini bilmədiyi üçün söhbətdən imtina edir. Ona görə də belə vəziyyətdə həmin adamı bu işin xeyirxah məqsədi ilə tanış etmək lazımdır. Bəzən də sorğu-suala tutan şəxs hafizəsi köhnəldiyindən yaddaşını ardıcıl vərəqləyə bilmir, fikri tez-tez yarımçıq qalır. Bu zaman tədqiqatçı onu ehtiyatla ümumi söhbətə tutmaq və kəndin keçmiş tarixi haqqında müəyyən məlumatları yada salmaqla müsahibin yaddaşını bərpa edə bilər. Buna görə də onomastik material toplamağa əvvəlcədən hazırlaşmaq, material toplanan yer haqqında mükəmməl məlumat əldə etmək vacibdir. Burada bir mühüm cəhəti də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, bu və ya digər söhbət və hadisə haqqında bir nəfərin fikri ilə razılaşmaq, onu hökmlə qəbul etmək olmaz. Yaxşı olar ki, həmin söhbət və ya hadisə eyni nəslin bir neçə

---

nümayəndəsinin dilindən eşidilsin. Sonra onlar müqayisəli şəkildə saf-çürük edilsin, çoxluğun fikri əsas götürülsün.

Onomastik materialı toplamaq üçün yerlərə böyük və ya kiçik qrup şəklində ekspedisiyalar, yaxud tək-tək adamlar göndərmək olar. Yaxşı olar ki, onomastik material toplanan şəxs getdiyi əraziyə, yaşayış məntəqəsinə kifayət qədər bələd olsun, söhbətə, sorğu-suala tutduğu adamları əsasən tanısin, onların nəsl-nəcabəti, ailə tarixi barədə bir şey bilsin. Çox təəssüf ki, xalqımızın etnoqrafiyasında, ailə, nəsil tarixi yazılı şəkildə qeydə alınmır. Bəzən dindirilən gənc oğlan və ya qız nəinki öz nəsil-nəcabəti haqqında məlumat verə bilmir, hətta dədə-babalarının adlarını belə yada salmaqda çətinlik çəkir. Ancaq elə xalqlar vardır ki, orada hər bir ailənin tarixi qələmə alınır. Həmin məlumat ailə kitabçası şəklində nəsil-dən-nəslə keçərək ən mötəbər mənbə kimi bu günə qədər davam edir. Etnoqraflarımız bu barədə ciddi düşünməli və həmin ənənəni respublikamızda da yaratmağa, yaymağa səy göstərməlidirlər. Ancaq bu yolla dövrümüzün ailə kitablarını gələcək əsrlərə yadigar qoymaq mümkündür. Bu çatışmazlıq bizdə *patronimlərin*, yəni nəsil başçılarının adlarının toplanmasında çox böyük çətinliklər əmələ gətirir.

Onomastik materialın toplanmasının ən səmərəli formalarından biri onomastik ekspedisiyanın tərkibində bir və ya bir neçə dilçi-onomoloqun olmasıdır. Çünki dilçi-onomoloq materialın toplanması və seçilməsində digər peşə sahiblərindən daha çox fayda verər və işi dilçilik elmi baxımından dəqiq və düzgün istiqamətləndirər. Ekspedisiyanın tərkibinə tarixçilər, coğrafiyaçılar, astronomlar, psixoloqlar da daxil edilməlidir. Bu, hər bir materialın kompleks şəkildə toplanması, tədqiqi və araşdırılması baxımından məqsədəuyğundur.

Ekspedisiya lazım olan bir sıra texniki vasitələrlə, o cümlədən maqnitofon, videomaqnitofon, fotoaparət və s. ilə

---

təchiz edilməlidir. Onun hər bir üzvü bu texniki vasitələri idarə etməyi bacarmalıdır.

Onomastik material iki şəkildə toplanır:

- a) yerlərdən şifahi və yazılı sorğu-sual vasitəsilə;
- b) yazılı mənbələrdən.

5.01. ŞİFAHİ MƏNBƏLƏRDƏN ONOMASTİK MATERIALIN TOPLANMASI VƏ QEYDƏ ALINMASI

Onomastik materialın ən başlıca mənbəyi yaşayış məntəqələri və əhalidir. Burada yazıya alınmamış saysız-hesabsız onomastik vahidlər mövcuddur. Zaman keçdikcə, bir tərəfdən, yeni onomastik vahidlər yaranır, formalaşır, artır, digər tərəfdən, onlar yaddaşlardan silinib azalır, yazı üzü görməmiş itib-batır. Buna görə də bu leksik materialı mütəşəkkil şəkildə toplamaq və qeydə almaq Azərbaycan dilçiliyinin indiki dövrdə təxirəsalınmaz vəzifəsidir.

Yerlərdə onomastik material iki formada toplanıla bilər:

1. Anket üsulu ilə

Anket üsulu ən səmərəli və kütləvi qeydəalma formasıdır. Bunun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, eyni vaxtda çoxlu miqdarda onomastik material toplamaq mümkündür. Bunun üçün əvvəlcədən anketlər tərtib edilir, makinada və ya mətbəədə çox tirajla çap olunur, sonra kəndin ziyalıları və məktəbliləri vasitəsilə əhaliyə paylanır. Müşahidələr göstərir ki, bu işə ali məktəblərin *filologiya, tarix və coğrafiya fakültələrinin tələbələrini* cəlb etmək daha səmərəli nəticə verir. Anketlərin paylanması prosesində müəyyən izahat işləri də aparmaq vacibdir. Materialın toplanmasını sürətləndirmək üçün anketin sonunda müəyyən müddət və ünvan

---

göstərmək vacibdir. Müddət və ünvan göstərilmədikdə anket vaxtında öz ünvanına çatmaya bilər. Bununla da işin səmərəsi aşağı düşər. Anketlər onomastikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə tərtib olunsa, daha əhatəli olar. Bu məqsədlə aşağıdakı anket formalarından istifadə etmək məqsədəuyğundur:

TOPONİMLƏR

(yer adları)

---

1. Kəndin adı _____

2. Kənddə məhəllə adları _____

3. Kəndin ətrafında yer adları _____

(qaya, dərə, təpə, dağ, meşə, tala, çala, düz, qışlaq və s.)

---

4. Yer adları haqqında əfsanə və rəvayətlər _____

---

5. Anketi dolduranın ad və familiyası, yaşı, milliyyəti, vəzifəsi, məşğuliyyəti _____

---

6. Anketin qaytarılma müddəti və göndərilən yerin ünvanı

ANTROPONİMLƏR

(şəxs adı, soyadı, ləqəb, təxəllüs, nəsil başçısının adı)

1. Kənddə mövcud olan kişi adları _____

---

2. Kənddə mövcud olan qadın adları _____

---

3. Kənddə mövcud olan familiyalar _____

---

4. Kənddə rast gəlinən ləqəblər _____

---

5. Kənddə yadda qalan nəsil başçılarının adları _____

---

6. Kənddə uşağa advermə ənənəsi haqqında _____

---

7. Kənddə rast gəlinən ana adları _____

(məsələn, *İsrafil Nənəşoğlu, Məhərrəm Pərioglu və s.*)

---

8. Kənddə şəxs adları barədə yayılmış rəvayətlər _____

---

9. Anketin ünvanı və qaytarılma müddəti _____

---

10. Anketi dolduran haqqında məlumat _____

Bu cür anketləri etnonimlərə, hidronimlərə, zoonimlərə, kosmonimlərə və s. tərtib etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, çalışmaq lazımdır ki, anketin quruluşu dəqiq, dili sadə, aydın və səlis olsun.

Bunları, şübhəsiz, *xüsusi onomastik anketlər* adlandırmaq daha düzgün olar. Eyni zamanda, *ümumi onomastik anketlər* də tərtib etmək mümkündür.

Belə anketlər Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Onomastik Elmi Mərkəzi tərəfindən hazırlanıb 1986-cı ildən respublikanın şəhər və kəndlərinə göndərilmişdir. Cavablardan alınmış materiallar elmi mərkəzin onomastik fonduna daxil olmuşdur.

5.02. YERLƏRDƏ İNFORMATORLARLA İŞ

İnformator dedikdə, anketi dolduran və ya şifahi sorğuya cavab verən şəxs nəzərdə tutulur. Toplanmış onomastik materialın kəmiyyəti seçilmiş informatorun şəxsi təşəbbüskarlığından asılıdır. Informatorlar yaşlı, orta və cavan nəsələ mənsub kişi və ya qadın ola bilərlər. Bəzən eyni bir onomastik vahid haqqında informatorların yaşı və cinsi, təhsili və milliyyəti, məşğuliyyəti ilə bağlı olaraq müxtəlif variantlı məlumatlar meydana çıxır. Yaxud, eyni bir coğrafi obyekt üçün müxtəlif adlar və rəvayətlər işlənir. Bu zaman tədqiqatçı daha diqqətli olmalı, elmi həqiqətə yaxın olan, xalqın tarixinə və hissiyyatına ləkə gətirməyən ad və rəvayətləri qəbul etməlidir. Məsələn, Qız qalası haqqında bir sıra qondarma, sensasiyaları rəvayətlər var. Əlbəttə, bunları yaşatmaqla bərabər, Qız qalasının əsl elmi tarixi ilə bağlı həqiqi məlumatı öyrənmək, təbliğ etmək lazımdır.

Adların toplanmasında peşəcə, ixtisasca, bu sahəyə daha yaxın olan adamlarla məsləhətləşmək, görüşmək, onların fikrini əsas götürmək lazımdır. Belə ki, ən maraqlı və zəngin yer, bulaq, çay, göl, heyvan, bitki və s. adlarına dair başqalarına nisbətən ovçular, çobanlar, bağbanlar, meşəbəyilər, sağıcılar, aqronomlar daha ətraflı və dəqiq məlumat verə bilərlər.

Onomastik materialın toplanmasında həm təşkilati cəhətdən, həm də informator kimi rayon, sovxoz və kolxoz

rəhbərləri, məktəb direktorları xüsusi rol oynayırlar. Buna görə də hər hansı rayona və ya kəndə gedən onomastik ekspedisiya və ya onomastik axtarıcı birinci növbədə mütləq rayon, kolxoz və ya sovxoz rəhbərləri və məktəb direktorları ilə görüşməli, gəlişinin məqsədi və məzmunu barədə onlara ətraflı məlumat verməlidir. Ola bilər ki, belə söhbətlərdə onlar rayon və ya kənd haqqında ən dolğun və əhatəli, rəsmi məlumat verə bilsinlər, həm də ekspedisiya və ya ayrıca tədqiqatçı, onomastik axtarıcı üçün ən əlverişli, bacarıqlı, məqsədəuyğun informator seçsinlər.

İnformator kim olur-olsun, birinci növbədə onunla xüsusi iş forması müəyyənləşdirilməlidir: şifahi və yazılı sorğu, informatorun danışığını lentə yazmaq, hansı formada olsa da, informatoru yormaqla, bezdirmək lazım deyildir. Onunla son dərəcə mədəni, ehtiyatlı rəftar etmək məsləhətdir. Hər informatorla işi onomastikanın ancaq bir sahəsi üzrə qurmaq, təşkil etmək əlverişlidir. Məsələn, fitonimləri aqronomlardan, gülcülərdən, bostançılardan; xalq dilində işlənən kosmonimləri və etnonimləri kəndin, obanın, elin yaşlı, ağsaqqal baba və nənələrindən; zoonimləri çobanlardan, sağıcılarından, evdar qadınlardan; ktematonimləri müəllimlərdən, bələdiyyə işçilərindən toplamaq daha faydalı olar.

İnformatorlardan iki yolla material toplamaq olar: *a) eşidilənləri bloknota yazmaqla; b) onun danışığını maqnitofon lentinə köçürməklə.* Şübhəsiz, birinci yol daha əlverişli və asandır. İkinci yola ancaq ciddi zərurət və ehtiyac yarandıqda müraciət etmək lazımdır. Əgər informator sırf dialektdə, müəyyən onomastik vahidlə bağlı əfsanə və rəvayət danışarsa, bunlar mütləq maqnitofon lentinə köçürülməlidir. Əgər informator onomastik materialı sadalama yolu ilə təqdim edirsə, onu axtarıcı özü səliqəli və sistemli şəkildə qeydə almalıdır. Bu zaman axtarıcı informatorun

---

adını, familiyasını, yaşını, milliyyətini, cinsini, təhsilini, peşə və vəzifəsini öyrənməyi də unutmamalıdır.

Axtarıcı – araşdırıcı istər bloknot, istərsə də maqnitofon yazısını səliqəli, aydın, sistemli şəkildə aparmalıdır. Əks təqdirdə tədqiqat, araşdırma prosesində onlardan səmərəli istifadə etmək olmaz. Axtarıcı onomastik vahidləri bloknotda qeydə alarkən onların düzgün ədəbi tələffüz formasını vurğu ilə birlikdə göstərməli, həmin vahidi informatorun tələffüzündə eşitdiyi tələffüz formasının qarşısında yazmalı (dialektoloji transkripsiyalardan istifadə etməklə), əgər eyni coğrafi obyektin çoxvariantlı adı varsa, onları da qeydə almalıdır. Informatorun dediklərini maqnitofon yazısına köçürməzdən əvvəl maqnitofonun yaxşı işlənməsini, səsi necə yazmasını və lenti yoxlamaq vacibdir. Əks təqdirdə bəzən maqnitofon səsi yaxşı götürməyə, hətta tamamilə yazmaya da bilər. Bununla da axtarıcının işi və vaxtı səmərəsiz keçmiş olar. Ümumiyyətlə, tədqiqat üçün ilk şərt hesab olunan material toplama prosesinin nəticəsi axtarıcı ilə informatorun sıx əlaqə və ünsiyyətindən asılıdır.

Onomastik materialın toplanmasında axtarıcı çox çətinliklərlə qarşılaşır. Bunlardan biri də konkret olaraq nələr toplamaq, qeydə almaqdır. Çünki gələcək tədqiqatın nəticəsi birbaşa bununla bağlıdır. Əgər axtarıcının bu ilk mərhələdə topladığı lazımsız material yığını olarsa, şübhəsiz, bu haqda danışmağa dəyməz. Bunun üçün də o, əvvəlcədən yerlərdən, əhalidən nələr soruşacağını, qeydə alacağını yazılı şəkildə müəyyənləşdirməlidir. Bunu, birinci növbədə, onun tədqiqat üçün götürdüyü mövzunun xarakteri, məzmunu, istiqaməti müəyyənləşdirməlidir. Buna görə də onomalogiyanın yarımşöbələri üzrə təxmini olaraq nələr və necə toplamaq barədə aşağıdakı məlumatı verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Şəxs adları. Başqa xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da uşağa özünəməxsus adqoyma mərasimi, adət-ənənəsi vardır. Bu mərasimin ilk əlaməti hələ “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında öz əksini tapır. Uşağa adqoymada müxtəlif cəhətlər özünü göstərir:

- a) uşağa dədə-baba adı qoyulur: *Alı, Əhməd, Koroğlu* və s.
- b) uşağa uğurlu hesab edilən ad verilir: *Uğurlu, Xoşbəxt* və s.
- c) uşağa xoş əhvali-ruhiyyə yaradan ad qoyulur: *Sevinc, Xoşqədam, Xangül* və s.
- ç) uşağa müasir ad qoyulur: *Yaşar, Oqtay, Sevil* və s.
- d) uşağa xalis türk mənşəli ad verilir: *Orxan, Selcan, Toğrul* və s.
- e) uşağa bilə-bilə nəhs mənalı ad qoyulur: *Bəsti, Yetər* və s.
- ə) uşağa valideynin çoxdankı həsrətini ifadə edən ad qoyulur: *Tapdıq, Tale, Allahverdi* və s.
- f) uşağa təbiətlə müqayisə olunan ad qoyulur: *Bahar, Boran, Çəmən, Qızılgül, İldırım* və s.
- g) uşağa ictimai şəraitlə əlaqədar ad qoyulur: *Müstəqil, Bələdiyyə* və s.

Bu əlamətlərin sayını artırmaq olar. Buna görə də axtarıcı yerlərdə antroponimləri toplayarkən valideynlərdən uşaqlarına qoyduqları adların tarixi barədə məlumatları qeydə almalıdır. Bu, gələcəkdə xalqımızda adqoyma prosesinin etnik-lingvistik-psixoloji cəhətlərini araşdırmağa imkan yarada bilər.

Bundan başqa, yerlərdə, kəndlərdə, məhəllələrdə çoxlu miqdarda ləqəblər yayılmışdır. Axtarıcı bu ləqəbləri təfəsilatı ilə toplamalı və qeydə almalıdır. Həmin ləqəblərin yaranma tarixi və səbəbi barədə də məlumatı yazıya köçürməlidir. Məsələn, Böyük Vətən müharibəsindən sonra respublikanın, demək olar ki, bütün kəndlərində, şəhər və qəsəbələrində *Taygöz, Topal, Çolaq, Tayqol, Axsaq* ləqəbləri yaranmışdır. Adətən, hər kəsin şəxsiyyəti onun adı, fami-

liyası və atasının adı ilə rəsmiləşdirilir. Lakin xalqımızın etnik tarixində belə bir meyil də vardır ki, müəyyən şəxs ancaq öz adı və ana adı ilə tanınır. Məsələn, *Əli Nənəş oğlu, Musa Qızıyetər oğlu* və s. Bu, çox maraqlı faktdır. Əgər yerlərdə belə faktlar varsa, tədqiqatçı onları da qeydə almalıdır. Hər regionda xarakterik familiyalar mövcuddur. Bu da dilçilik üçün maraqlı hadisədir. Həmin onomastik vahidlərin də qeydə alınması vacibdir.

Bunlardan başqa, material toplanılan ərazidə çoxadlılıq, qəribəadlılıq, kosmonimlər (*Günəş, Ülkər, Ulduz, Zöhrə, Aytəkin*), hidronimlər (*Araz, Xəzər*), zoonimlər (*Maral, Ceyran, Kəklək*), fitonimlər (*Çiçək, Nərgiz, Lalə*), etnonimlər (*Özbək, Tatar, Azər*) əsasında düzələn şəxs adlarına dair dil faktlarını da toplamaq gələcək tədqiqat üçün faydalı nəticələr verə bilər.

Etnonimlər. Azərbaycan tarixində və filologiyasında xalqımızın etnik mənşəyinə dair məlumatları və bilikləri axtarıcı birinci növbədə öyrənməli və əxz etməlidir. Bundan sonra yerlərdə müşahidə edilən etnonimləri toplaya bilər. Yuxarıda göstərildiyi kimi, etnonimlər barədə kəndin, elin, obanın ən yaşlı nəsində yayılmış əfsanə və rəvayətlərdə, nağıl, atalar sözü, bayatı və başqa şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində də etnonimlər və ya onların variantlarına rast gəlmək olar. Bəzən kəndin adı, hətta ayırı-ayrı məhəllə adları müəyyən bir türkdilli tayfa və qəbilə adından yaranmışdır. Buna görə də axtarıcı ilk növbədə kəndin adı və məhəllə adlarında etnonimləri axtarmalıdır.

Toponimlər. Hər bir dilin lüğət tərkibindəki xüsusi sözlərin böyük əksəriyyətini toponimlər təşkil edir. Toponimlərin əhatə dairəsi çox genişdir:

- 1) Ölkə adı bildirən toponimlər – *Fransa, Bolqarıstan* və s.
- 2) Respublika adı bildirənlər – *Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan, Latviya...*

- 3) Şəhər adı bildirənlər – *Moskva, Bakı, Kiyev, Xarkov, Daşkənd...*
- 4) Qəsəbə adı bildirənlər – *Dəlīməmmədli, Qonaqkənd...*
- 5) Prospekt adı bildirənlər – *Azadlıq prospekti, Neftçilər prospekti...*
- 6) Küçə adı bildirənlər – *Ü.Hacıbəyov küçəsi, Vaqif küçəsi, H.Mehdi küçəsi...*
- 7) Məhəllə adı bildirənlər – *Gillikli məhəlləsi, Bağalar məhəlləsi...*
- 8) Kənd adı bildirənlər – *Quşçu, Seyfəli, Muğanlı, Şıxlı...*
- 9) Dərə adı bildirənlər – *İncə dərəsi, Şəlvə dərəsi, Sulu dərə...*
- 10) Təpə adı bildirənlər – *Göy təpə, Sarı təpə, Sulu təpə...*
- 11) Düzənlik adı bildirənlər – *Mil düzü, Muğan düzü...*
- 12) Körpü adı bildirənlər – *Ağ körpü, Qırmızı körpü, Koroğlu körpüsü...*
- 13) Yurd adı bildirənlər – *Çuxuryurd, Düzyurd...*
- 14) Binə adı bildirənlər – *Qoyunbinəsi, Malbinəsi...*
- 15) Çala adı bildirənlər – *Pambıq çalası, Süleyman çalası...*
- 16) Yaylaq adı bildirənlər – *Cantəpə yaylağı, Dikbaş yaylağı, Xaçbulaq yaylağı...*

Onomastik material toplamaqla məşğul olan şəxs və ya ekspedisiya belə bir cəhətə diqqət verməlidir ki, toponimlər yaranma, təşəkkül tapma və formalaşma nöqtəyi-nəzərindən də müxtəlifdir. Belə ki, dilimizdəki xüsusi yer adı bildirən toponimləri 3 qrupa bölmək olar:

- 1) Ən qədim toponimlər – *Qəbələ, Dərbənd, Qafqaz, Albaniya* və s.
- 2) Qədim toponimlər – *Şabran, Şirvan, Bakı, Şəmkir, Bərdə, Şəki, Naxçıvan, Gəncə, Təbriz* və s.
- 3) Yeni toponimlər – *Sabirabad, Günəşli, Qırmızıkənd* və s.

Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi sahəsində artıq müəyyən təcrübə əldə edilmişdir. Birinci növbədə, axtarıcı bu təcrübə ilə material topladığı ərazinin coğrafiyası və

---

tarixi ilə dərinləndən tanış olmalıdır. Sonra hər bir coğrafi obyektin – kəndin, məhəllənin, dağın, dərənin, düzün, meşənin, çalanın, talanın, yaylağın, qışlağın, qobunun, yolun, qalanın, qəbiristanlığın, körpünün, tikintinin, mağaranın, qayanın, təpənin, enişin, yoxuşun, döngənin, uçurumun, yarpağın, yatağın və s. rəsmi və xalq içərisində yayılmış adını qarşılıqlı şəkildə qeydə almaq vacibdir. Toponimlər vasitəsilə həm də hər bir xalqın etnik tarixi məsələlərini araşdırmaq mümkündür. Buna görə də onun öyrənilməsi və toplanılmasında son dərəcə diqqətli olmaq, uydurmalara yol verməmək lazımdır. Bu, xalqın etnik tarixinə hörmətsizlik, laqeydlik olar.

Adlar haqqında əfsanə və rəvayətlər də yazıya köçürülməlidir. Material toplama prosesində regionun spesifik toponimik formantlarını da axtarmaq və qeydə almaq vacibdir.

Axtarıcı bilməlidir ki, eyniadlı toponimlərə Ermənistanın, Gürcüstanın ərazilərində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *Qaraqoyunlu* toponimi həm Ermənistanın Krasnoselo rayonunda, həm də Azərbaycanın Goranboy rayonunda vardır. *Çaykənd*, *Qaraqaya*, *Qaracalı*, *Kosalı*, *Muğanlı*, *Körpülü* kimi toponimlər müştərəkdir və onların hər biri Cənubi Qafqazın hər üç respublikasında vardır. Bu oxşar və eyniadlı toponimlərin yaranma və yayılma səbəbləri həqiqi elmi həllini tapmamışdır.

Hidronimlər. Hər bir dilin lüğət tərkibində hidronimik leksika xüsusi yer tutur. Buraya su anlayışı ilə bağlı bütün obyektlərin adları daxildir: okean, dəniz, körfəz, buxta, liman, göl, bulaq, çay, arx, bataqlıq, şələlə, quyu, su anbarı, kəhriz, kanal və s.

Coğrafiya və tarix elmlərindən fərqli olaraq, dilçilikdə hidronimlər toponimlərdən ayrılır və ayrıca bir onomastik vahid kimi tədqiqata cəlb edilir. Buna görə də filoloq-axtarıcı bloknotunda hidronimik vahidləri ayrıca qeydə alma-

lıdır. Qədim atəşpərəstlikdə su müqəddəslik mücəssəməsi olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycanda çaylar, göllər, bulaqlar, şələlələr və s. haqqında çoxlu əfsanə və rəvayətlər yaranmışdır. Bunları informatorun birbaşa danışığından maqnitofon lentinə köçürmək lazımdır. Bəzən həmin əfsanə və ya rəvayətdə hər hansı bir su obyektinin adının tarixinə və s. işarə olunur.

Hidronimlər dedikdə, nələri toplamaq lazımdır? Respublikamızın ərazisində bir dəniz (Xəzər), bir neçə təbii və süni göl vardır. Bunlardan başqa, axmaz, kanal, bulaq, kəhriz, hövzə, arx, şələlə, bataqlıq, quyu və s. su obyektləri də mövcuddur ki, bunlar həm də adsız deyildir. Bu obyektlərin bir çoxunun adı coğrafiya ədəbiyyatında, xəritələrdə və başqa mənbələrdə yoxdur. Lakin onların hər birinin xalq arasında adı vardır. Bunları axtarib qələmə almaq və elmi tədqiqata cəlb etmək lazımdır.

Zoonimlər. Onomastik vahidlərin böyük bir qrupunu zoonimlər təşkil edir. Zoonimlər heyvanların, quşların, balıqların, həşəratların, sürünənlərin, müxtəlif növ gəmiricilərin adlarını əhatə edir.

Zoonimlər iki qrupa bölünür: *ümumi zoonimlər, xüsusi zoonimlər.*

Ümumi zoonimlər növ bildirir və əsasən, aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- 1) Quş növlərini bildirənlər: *kəklik, durna, qırqovul, sərçə, göyərçin, bildirçin, sığırçın, alabaxta, qaranquş, bülbül, qarğa* və s.
- 2) Ev heyvanlarının növlərini bildirənlər: *inək, camış, kəl, keçi, öküz, qoyun, it, at* və s.
- 3) Vəhşi heyvanların növlərini bildirənlər: *tülkü, canavar, şir, ayı, çaqqal, pələng* və s.
- 4) Balıq növlərini bildirənlər: *xəşəm, ağ balıq, qızılbalıq, nərə balığı, kütüm, siğə balığı* və s.

- 5) Sürünənlərin növlərini bildirənlər: *ilan, koramal, gürzə, kobra, kərtənkələ, soxulcan* və s.
- 6) Həşərat növlərini bildirənlər: *kəpənək, hörümçək, milçək, ağcaqanad, çəyirtkə, qarışqa* və s.

Xüsusi zoonimlər dilçilikdə onomastik vahid kimi ancaq ad – ləqəb bildirir. Müşahidələr göstərir ki, lap qədim zamanlardan başlayaraq dünyanın əksər xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlılar da heyvanlara ad, ləqəb qoymuşlar. Bu ənənə indi də davam etməkdədir, həm də bunlar, əsasən, ev heyvanlarına və quşlarına aiddir. Məsələn, *Sonali, Xınalı, Xallı* (inək), *Qaraxan, Laban* (öküz), *Dəmbər, Pələş, Alabəş* (it), *Şəkər, Bozat, Qırat* (at), *Qarapipik, Ları* (xoruz), *Qızılboğaz, Yastı, Çiltoyuq* (toyuq), *Maymaq, Qaraköynək* (ördək) və s.

Bəzi hallarda, xüsusilə sirkdə, zooparkda bu cür adlar – “ləqəblər” vəhşi heyvanlara, o cümlədən, şirə, pələngə, filə, meymuna, canavara, ceyrana, tülküyə və başqalarına da verilir.

Xüsusi zooloji leksikanı toplayıb linqvistik araşdırmalara cəlb etmək daha faydalı və məqsədəuyğun olduğundan axtarıcı əsas diqqəti ancaq xüsusi zoonimlərə yetirməlidir. Çünki ümumi zoonimlər onomastik vahid hesab olunmur.

Kosmonimlər. Ay, Günəş, Yer, ulduzlar, bürcələr, kraterlər və s. səma cisimlərinin adlarını bildirir. Azərbaycan şifahi danışq dilində, habelə dialekt və şivələrdə müxtəlif ulduz, planet adları işlənəməkdədir. Lap qədim zamanlardan səma cisimlərinə adlar verilmiş, onlar haqqında bir çox əfsanə və rəvayətlər uydurulmuşdur. Ulu babalarımız öz tələlərini səma cisimlərinin hərəkətinə uyğun şəkildə yozmuş, hətta belə hesab etmişlər ki, göydə hər adamın bir ulduzu vardır. Burada da səma cisimləri ilə bağlı çoxlu miqdarda atalar sözləri, zərbi-məsəllər və xalq ifadələri (ulduzu sönmək, ulduzu barışmaq, bəxt ulduzu, ulduzu parıldamaq, ay parçası, günəş təbli və s.) meydana gəlmişdir.

Ümumxalq təfəkkürünün məhsulu olan şifahi xalq ədəbiyyatında kosmonimlər bənzətmə, təşbeh kimi işlədilmişdir:

*Of, fələk, bədnəzərə
Uğramasın başı bunun.
Aymıdır, hilalmıdır,
Qələmmidir qaşığı bunun?*¹

Xalq ədəbiyyatında səma cisimləri də əksərən düzgün səciyyələndirilir:

*Mən aşığı Günəş handa,
Gün handa, Günəş handa?
Üz görə deməz aşığı
Sən handa, Günəş handa?*²

Həm klassik, həm də müasir yazılı ədəbiyyatımızda səma cisimləri adlarına tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu baxımdan xalq şairi S.Vurğunun "Ayın əfsanəsi" poeması daha səciyyəvidir. Poemada şair səma cisimlərini obrazlaşdırmış, Ayla Günəşin münasibətləri barədə çox maraqlı süjet xətti qura bilmişdir.

Lakin planetlərin, səma cisimlərinin adları, xüsusilə Azərbaycan xalq danışığında işlədilən adlar hələlik tamamilə toplanıb dəqiqləşdirilməmişdir. Ona görə də kənd və qəsəbələrimizin ən yaşlı sakinlərinə müraciət etmək, onların adi danışıqlarında, söhbətlərində, bəzən də hafizələrində qalan əfsanə, rəvayət, bayatı və şeir nümunələrində işlədilən maraqlı kosmonimləri araşdırıb toplamaq lazımdır.

---

¹ Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, "Yazıçı", 1980, səh.110.

² Yəni orada, səh. 145.

Ktematonimlər. Onomastikanın bu mühüm və maraqlı sahəsi Azərbaycan dilçiliyində, demək olar ki, tamamilə işlənməmişdir. Amma buna ciddi ehtiyac vardır.

Dilçilikdə maddi-mədəniyyət abidələrinin elm və texnika ilə, mənəvi mədəniyyətlə bağlı əsərlərin, xüsusilə əşyaların, fəxri adların, inzibati idarə, təşkilat və başqa adları bildirən onomastik vahidlər ümumi şəkildə ktematonim adlanır. Məsələn, *Azərbaycan Nazirlər Kabineti*, *Azərbaycan Elmlər Akademiyası*, *Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı*, *Birləşmiş Millətlər Təşkilatı*, *“Aldanmış kəvakib”* (M.F.Axundov), *“Səhər”* (H.Mehdi), *“Arşın mal alan”* operası (Ü.Hacıbəyov), *“Çiçək”*, *“Leyla”* əl-üz sabunları, *“Aynur”* Məişət Evi və s.

Azərbaycan dilində işlənən idarə və təşkilat, uşaq bağçası, mətbuat, nəşriyyat, mağaza, sanatoriya, mehmanxana, kafe, kinoteatr, klub, konsert zalları, stadion, rəsm əsər ləri, monoqrafiya, qatar, gəmi, dərslik və s. adları da ktematonimlər sisteminə daxildir.

Ktematonimlərin şifahi və yazılı nitqdə müxtəlif ixtisar formaları da mövcuddur. Yaxşı olar ki, ktematonimlər qeydə alınarkən onların ixtisar forması və yaxud yerli tələffüz forması da göstərsin.

Onomastik vahidlərin toplanmasına dair göstərdiyimiz məsləhət və tövsiyələr bu sahədə işə yenicə başlayan tədqiqatçıya müəyyən istiqamət vermək üçündür. Axtarış prosesində, ola bilər ki, bunlardan əlavə də bir çox spesifik və əlamətdar dil hadisələrinə rast gəlinir.

Bu prosesdə axtarıcının şəxsi qabiliyyətindən, mühakiməsindən, erudisiyasından, iradəsindən çox şey asılıdır. Axtarıcı bir həqiqəti dərk etməlidir ki, məşğul olduğu bu iş çox böyük ictimai-siyasi və elmi əhəmiyyət kəsb edir. Burada başdansıvduqluğa yol vermək olmaz.

5.03. YAZILI MƏNBƏLƏRDƏN ONOMASTİK MATERIALIN SEÇİLMƏSİ VƏ QEYDƏ ALINMASI

Onomastik mənbənin bir hissəsini qədim abidələr, yazılı materiallar təşkil edir.

Yazılı mənbələrdən onomastik material toplamağın və qeydə almağın da özünəməxsus cəhətləri vardır. Burada rast gəlinən onomastik vahid ayrıca deyil, müəyyən mətn, cümlə daxilində qeydə alınmalıdır. Araşdırılan mənbənin adı, müəllifi, nəşr ili, səhifəsi dəqiq göstərilməlidir. Mətn-də gözə asan çarpmaq üçün onomastik vahidin altından xətt çəkilməlidir. Nümunə:

Bir az sonra başqa korpuslarda xəbər tutan dustaqlar: Qacaq Məcid, Dəli Xalıq öz dəstəsi ilə, Qocu Termurbay, Əliheydər və başqaları bir-bir Arazı görməyə gəldilər.¹

Yaxud:

Bakı və Tiflisin arasında dəmir yolunun Yevlax stansiya-sından şose yolu gedir Bərdəyə, sonra Ağdama, buradan baş yuxarı gedir Şuşa qalası şəhərinə, Ağdamdan sol tərəfə şose yolu gedir çıxır Qarabulaq şəhərinə, buradan Cəbrayıla, Cəbrayıldan yol gedib çıxır Araz qırağına.²

Təcrübə göstərir ki, yazılı mənbələrdən material toplayarkən daha ciddi və ehtiyatlı olmaq lazımdır. Bəzən tədqiqatçı misalı ilk mənbədən götürməyə xüsusi əhəmiyyət vermər, təsadüf edilən hər hansı yazılı mətndən nümunə

---

¹ A.Şaiq. Araz. Bakı, "Gənclik", 1973, səh.61.

² Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. I cild. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1983, səh. 169

seçir. Belə olduqda, yəni misalı orijinaldan götürmədikdə fakt təhrif oluna bilər, tədqiq olunan dil hadisəsi öz həqiqi elmi mahiyyətindən uzaqlaşır. Belə təhrifə yol verməmək üçün mütləq ilk məxəzə müraciət edilməli, hər bir fakt əslinə uyğun şəkildə yazıya alınmalıdır. Bu, həqiqi elmi-tədqiqatın olduqca vacib şərtlərindəndir.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, onomastik materialın geniş və sistemli toplanılması əsasında bir tərəfdən onomalogiyanın nəzəri cəhətdən inkişaf etməsinə şərait yaradılır, digər tərəfdən də vətənə, onun qədim tarixli dilinə maraqlar artır, bunlara güclü məhəbbət hissi tərbiyə olunur.

5.04. ONOMASTİK FOND

Onomastik tədqiqatın yüksək elmi-nəzəri səviyyədə aparılması üçün birinci növbədə zəngin fond yaratmaq müasir dilçiliyin əsas vəzifələrindəndir. Belə bir fond yaratmadan bütövlükdə Azərbaycan onomastik sistemi haqqında tam təsəvvür verən *fundamental tədqiqat işi* hazırlamaq mümkün deyildir.

ADPU-nun Onomastik Elmi Mərkəzində 1986-cı ildən başlayaraq onomastik fond yaratmaq planlaşdırılmışdır. Müəyyən plan əsasında müxtəlif yollar və vasitələrlə müxtəlif mənbələrdən ətraflı və sistemli şəkildə toplanmış bütün xüsusi adlar onomastik fondda kataloqlaşdırılır. Onomastik fondun materiallarından çətinlik çəkmədən istifadə edə bilmək üçün onu yarımşöbələr üzrə yaratmaq məqsədəuyğundur. Məsələn, antroponimlərə, etnonimlərə, toponimlərə və s. dair onomastik bölmə yaratmaq mümkündür. Onomastik mərkəz bu sahədə öz işini qeyd etdiyimiz qaydada qurmaqdadır.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutu respublikanın toponimik fondunu yaratmağa başlamışdır. Bu, faydalı və təqdirəlayiq xalq işidir. “Latın-yunan, ərəb-fars, türkdilli, erməni, rus və başqa yazılı mənbələrdən; əlyazmaları və arxiv fondundan, müxtəlif dövrlərə aid böyükmiqyaslı və başqa xəritələrdən, dövrü mətbuat (jurnal, qəzet) səhifələrindən, Azərbaycandan və ondan kənar (Dağıstan, Ermənistan, Gürcüstan) ekspedisiya yolu ilə yazıya alınmış toponimik materiallardan, Azərbaycanın ölkəşünaslıq materiallarından toplanmış coğrafi adlar bu fonda daxil olacaqdır. Toponimik fond iki bölmədən ibarətdir: aktiv toponimik fond (ATF) və passiv toponimik fond (PTF). Aktiv toponimik fonda müasir toponimlər, oykonimlər, oronimlər, hidronimlər, xoronimlər və s. daxildir¹.

Coğrafi adlar müxtəlif səbəblərdən aktiv fondan passiv fonda keçir. Qədim yaşayış məntəqələrinin dağılması, köhnə adların yeni adlarla əvəz olunması nəticəsində və s. toponimlər passiv xarakter ala bilər. Lakin məlum məsələdir ki, aktiv fondun həcmi passiv fondan qat-qat böyük olur. Fikrimizcə, onomastik fondun, eləcə də toponimik fondun aktiv və passiv fondlara bölünməsi elmi tədqiqata çox az səmərə verir. Bunun əvəzində onomastik fondun dövrlər əsasında bölüşdürülməsi daha məqsəddüzdür. Toplanmış materialın yaranma və işlənmə dövrünə görə fondaşdırılması tədqiqatçıya, xüsusilə gənc tədqiqatçıya daha məqsədyönlü istiqamət verə bilər. Nümunə üçün Azərbaycan onomastik fondunun aşağıdakı dövrlər əsasında bölgüsünü veririk:

---

¹ Р.М.Юзбашов. Цель и задачи создания топонимического фонда. “Ономастика Узбекистана”. Ташкент, 1987, с.12-13.

- 1) Qədim dövr Azərbaycan onomastikası (XIII əsrə qədər);
- 2) Orta əsr Azərbaycan onomastikası (XIII-XVIII əsrlər);
- 3) XIX əsr Azərbaycan onomastikası;
- 4) XX əsr Azərbaycan onomastikası.

Xüsusilə adların onomastik fondda bu şəkildə yerləşdirilməsi həm praktiki, həm də nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Yaradılmış onomastik fond müxtəlif elm sahəsinin nümayəndələri üçün də faydalı mənbəyə çevrilə bilər. Buna görə də respublikada bu ağır və çətin işin sürətlə aparılmasına xüsusi fikir verilməlidir.

VI FƏSİL

ONOMALİNQVİSTİK TƏDQIQATIN METODLARI

Müstəqillik elm sahəsində də geniş imkanlar açmış, elmi-tədqiqat işlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə güclü təkan vermişdir. Müstəqillik prosesində hər bir elmin bu və ya digər sahələrində qazanılan nailiyyətləri yüksək qiymətləndirməklə elmdən uzaq və tarixi obyektivliyə uyğun olmayan nəticə və mülahizələr yenidən araşdırılmalı, xüsusilə son illərdə tədqiq olunan sahələrə diqqət daha da artırılmalıdır.

Məlum olduğu kimi, XX əsrdə Azərbaycan dilinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi sahəsində böyük elmi-təşkilati və elmi-tədqiqat işi aparılmışdır.

Dilimizin bütün digər sahələri ilə bərabər onomastikanın da tədqiqi və öyrənilməsi elmi, nəzəri, əməli keyfiyyət kəsb etdiyi kimi, həm də mühüm siyasi əhəmiyyətə malik olmuşdur.

6.01. ONOMASTİK ELMİ ARAŞDIRMALARIN XARAKTERİ

Hər bir dil kimi, Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibində onomastik leksika xüsusi lay təşkil edir. Azərbaycan dilinin müasir inkişaf mərhələsində onun onomastik leksikası daha da zənginləşmişdir. Hazırda Azərbaycan dilçiliyinin

qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri dilimizin lüğət tərkibinin böyük bir hissəsini əhatə edən onomastik leksikanın geniş və dərin elmi tədqiqidir.

Onomastik leksikanın öyrənilməsi müasir dil, dil tarixi və dialektologiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik, qrammatik, semantik sisteminin inkişafında onomastik vahidlərin rolu az deyildir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qrammatikləşmə prosesi, yeni sözyaratma, yeni məna kəsb etmə və s. dil hadisələri, eyni zamanda, özünü onomastik leksikada da büruzə verir. Buna görə də müasir dilin ayrı-ayrı sahələrinin tədrisi və tədqiqi zamanı onomastik vahidləri də bu prosesə cəlb etmək vacibdir.

Onomastik material dil tarixinin öyrənilməsində zəngin mənbədir. Bir sıra dil hadisələri daşlaşmış şəkildə qədim toponimlərdə, hidronimlərdə, antroponimlərdə, etnonimlərdə yaşamaqdadır. Bu gün dilimizdə işlənən *Azərbaycan*, *Bakı*, *Naxçıvan*, *Quba* və başqa qədim toponimlər çox müxtəlif deformasiyalara uğramış və indiki şəkllə düşmüşdür. Bu cəhətdən onları araşdırmaq, tədqiqata cəlb etmək, dil tarixinə dair az-çox aşkar olunan faktları tədris zamanı tələbələrə çatdırmaq lazımdır.

Xüsusi adlar dialekt və şivələrin öyrənilməsi baxımından da əvəzsiz mənbədir. Çünki qədim dialekt və şivə xüsusiyyətləri ümumi dialekt sözlərindən daha çox yer, tayfa, qəbilə, şəxs adlarında özünü göstərir. Məsələn, "ağ" və "qara" sözlərinin dialekt və şivələrdə müxtəlif məna variantları mövcuddur. Bu sözlər vasitəsilə əmələ gələn yer adlarında da həmin mənalara diqqət cəlb edir. Bu cəhətdən *Ağbulaq*, *Ağdaş*, *Ağbənd*, *Ağbaz*, *Ağqaya*, *Ağqıraqlı*, *Ağqışlaq*, *Ağdaban*, *Ağdam*, *Ağdaş*, *Ağdərə*, *Ağyazılı*, *Ağyataq*, *Ağyoxuş*, *Ağkənd*, *Ağkilsə*, *Ağköynək*, *Ağoğlan*, *Ağyol*, *Ağcüyür*, *Qaraağac*, *Qaraarx*, *Qarabörk*, *Qarabulaq*, *Qarabucaq*, *Qarabürç*,

Qaraqaya, Qaraqaşlı, Qaradağ, Qaradaş, Qaradərə, Qaradırnaq, Qaradonlu, Qarayazı, Qaragöz, Qaragüney, Qarameşə, Qaraməryəm, Qarapapaq, Qarasu, Qaratala, Qaratəpə, Qaratorpaq, Qaratuğay və s. toponimlərin semantikasını araşdırmaq maraqlıdır.

Misallardan göründüyü kimi, müasir onomastik tədqiqatda başlıca problem xüsusi adların mənası ətrafında dayanmışdır. Dilin struktural cəhətdən təhlili, yəni onun fonetik və qrammatik quruluşunun öyrənilməsi də məna problemindən uzaqlaşmamalıdır. Məsələn, hər hansı bir xüsusi ad fonetik, morfoloji və sintaktik cəhətdən araşdırılarkən onların yaratdığı məna variantları mütləq nəzərdən keçirilməlidir. Belə olduqda onomastik tədqiqat spesifik elmi xarakter alır.

Toponimik tədqiqatın qiyməti həmin tədqiqatdan alınan nəticələrin xalqın və onun dilinin yaranması və formalaşması problemlərinin həllinə kömək etməsindədir.

B.A.Serebrennikov həmin fikri daha dəqiq ifadə edir: "Toponimik və hidronimik adların tədqiqi dilçi, tarixçi, etnoqraf və arxeoloq üçün maraqlı faktlar verə bilər... Mürəkkəb sözlər kimi toponimik və hidronimik adlar öz tərkibində donmuş şəkildə elə sözlər saxlaya bilər ki, bunlar müasir dövrdə dildən çıxmışdır"¹.

Onomastik material çoxdan alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Hələ XI əsrdə görkəmli türkoloq **Mahmud Qaşqarlı** xüsusi adların onomastik təbiətinə nəzər yetirmişdir. Bu ensiklopedik alimin məşhur "Divani-lügət-üt-türk" adlı əsərində bir çox qədim onomastik vahidlərin etimologiyası verilmişdir. Onun araşdırmalarında təsviri və tarixi metodlardan istifadə edilmiş, bəzi hallarda xalq etimologiyasına

---

¹ Б.А.Серебрянников. О методах изучения топонимических названий. "Вопросы языкознания", №6, 1959, с.50.

əsaslanılmışdır. Alimin qədim türk etnonimləri haqqında verdiyi məlumatlar Azərbaycan xalqının mənşəyinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Onomalogiya Avropa elmində xüsusilə inkişaf etmişdir¹. Beynəlxalq Onomastika Cəmiyyəti 1947-ci ildən etibarən özünün xüsusi jurnalını nəşr etdirir. Fransız toponimisti Alberra Doza, ingilis toponimisti Adam Smit öz əsərlərində onomastik tədqiqatların beynəlxalq xarakterini göstərmişlər. Avropanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Polşa, Bolqarıstan, Yuqoslaviya, ABŞ, İngiltərə, Fransa və başqa dövlətlərdə onomastik tədqiqat müasir dövrdə xüsusi elm şöbəsinə çevrilmişdir. Burada diqqəti cəlb edən onomastik tədqiqatların nəticələrinin xalqa, kütlələrə çatdırılmasına səy göstərməkdir. Məsələn, 1952-ci ildə təşkil olunmuş *Amerika Onomastika Cəmiyyətinin qarşısında duran vəzifələr* içərisində onomastik vahidlərin mənşəyi və mənasının öyrənilməsi metodlarını müəyyənləşdirmək, onomastik leksikanın öyrənilməsinə marağı daha da artırmaq məqsədilə bu sahədəki tədqiqatın nəticələrini xalq içərisində geniş yaymaq, orta və ali məktəblərdə xüsusi kurslar təşkil etmək, dövlət idarələrinə, ayrı-ayrı rəsmi təşkilatlara və şəxslərə onomastik vahidlərin transkripsiyası, orfoqrafiyası, dəyişdirilməsi və s. məsələlər barədə məsləhət və təkliflər vermək və s. özünə yer tapmışdır.

Azərbaycan onomastik tədqiqatlarında ümumdünya tədqiqatlarındakı mütərəqqi meyillərdən istifadə etmək, şübhəsiz ki, bu sahədə aparılan işlərə müəyyən müsbət təsir göstərə bilər.

Onomastika problemləri keçmişdən başlayaraq *dilçilikdə* geniş və hərtərəfli tədqiq olunan sahələrdən olmuşdur. Bu sahədə bir sıra dilçi alimlər – V.A.Nikonov, A.N.Baska-

---

¹ Bax: Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimikanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1987, səh.24-36.

kov, B.A.Serebrennikov, A.V.Superanskaya, A.D.Saqayeva, S.Ataniyazova və b. ciddi tədqiqat işi aparmış və böyük nailiyyətlər əldə etmişlər. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, onomastika problemlərinə həsr olunmuş bir çox məcmuə çap olunmuşdur. Həmin məcmuələrdə onomastikanın, demək olar ki, bütün sahələrinə toxunulmuşdur¹.

Azərbaycan dilçiliyində onomastik leksika 1950-ci illərdən başlayaraq daha ciddi elmi-tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. XX əsrdən üzü bəri xüsusi adların tədqiqi həmçinin, həm də dərininə daha böyük sürətlə inkişaf etmişdir.

Həmin müddətdə təkcə Azərbaycan toponimik sistemi ilə bağlı 20-dən çox monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti və kitabçalar nəşr olunmuşdur.

“Onomastika problemləri ilə bütün dünya alimləri maraqlanır”². Son zamanlar hər hansı bir dilin leksikasındakı xüsusi adların öyrənilməsinə maraq get-gedə güclənməkdədir. Hazırda Azərbaycan elmində onomastik axtarırlara çox geniş yer verilir. Akademiyada, ayrı-ayrı elmi-tədris müəssisələrində onomastik tədqiqatlar aparılır.

6.02. ONOMASTİK ELMİ-TƏDQIQAT METODLARI

Hər bir elmin, o cümlədən dilçiliyin inkişafı elmi təhlil metodlarının təkmilləşdirilməsindən çox asılıdır. Hələ vaxtilə akademik İ.P.Pavlov bu münasibətlə yazırdı: “...Müəyyən edilmiş metodikanın müvəffəqiyyətli olmasından asılı olaraq elm təkanla irəliləyir. Metodikanın hər addım irəli

---

¹ Вах: Проблемы ономастики. Вологда, 1974; Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976; Ономастика Средней Азии. М., 1978; Восточно-Славянская ономастика. М., 1970; Ономастика Востока. М., 1980; Эгническая ономастика. М., 1984 и др.

² Ономастика и норма. Москва, 1976, с.3.

getməsi ilə biz də elmdə bir pillə yuxarı qalxırıq, bu zaman qarşımızda meydan açılır"¹.

Buna görə də müasir dövrdə metod problemlərinin müzakirə və həlli, yeni-yeni metodlar işlənib hazırlanması müxtəlif elmlər üçün vacib olduğu kimi, dilçiliyin onomalogiya sahəsində də əsas problem olaraq qalmaqdadır. İndiyədək onomastikanın elmi təhlil metodlarının təkmilləşməməsi bu istiqamətdə konkret təhlil metodlarından istifadə olunmaması nəticəsində onomastik vahidlərin elmi təhlili aşağı səviyyədə olmuşdur. Araşdırılan metodların təhlilində sırf təsvirçilik üstünlük təşkil etmiş, faktlara tarixi baxımdan yanaşmaq, onları müqayisə etmək, qarşılaşdırmaq, onlar üzərində dəqiq statistik hesablamalar aparmaq, eyni bir onomastik vahidin areal variantlarını axtarmaq və s. məsələlərə təsadüfi hallarda müraciət edilmişdir.

Metod vasitəsilə hər bir onomastik vahidin yaranma və formalaşmasını, onun quruluşunu, leksik-semantik cəhətlərini, etimologiyasını açıb aydınlaşdırmaq olur.

Buna görə də hər bir tədqiqatçı elmi təhlil metodunun mahiyyəti, əhəmiyyəti, növü, tədqiqatda onun rolu və s. məsələlərlə dərinlən tanış olmalıdır².

Onomastik tədqiqatın materialı dildəki xüsusi adlardır. Bu kateqoriyaların hər birinin özünə aid fərqli xüsusiyyətləri olduğu üçün bunlar ümumi metodlarla yanaşı, öz konkret təhlil metodlarını da tələb edir.

Müasir onomastik tədqiqatın konkret metodlarını nəzərdən keçirək.

1. Təsviri metod

Onomastik tədqiqatın elmi təhlil metodlarından biri təsviri metoddur. Bu metod vasitəsilə tədqiqatçı hər han-

---

¹ И.П.Павлов. Полн.собр.соч. М.-Л.,1951, т. II, кн.2, с.22.

² Bu haqda ətraflı bax: A.Qurbanov. Dilçiliyin metodları. Bakı, 1978, səh. 18-22.

sı bir regionun, məsələn, Azərbaycanın qərb rayonlarının müasir onomastik mənzərəsini verə bilər. Bu regiona daxil olan *Qazax, Tovuz, Şəmkir, Daşkəsən, Gədəbəy* və s. rayonların toponimləri, əsasən, həmin metod vasitəsilə tədqiq edilmişdir¹. Təsviri metodun ilk mərhələsində onomastik material toplanır, kataloqlaşdırılır, sistemləşdirilir, qruplaşdırılır, lüğət tərtib olunur. Bütün bu prosesdə sırf təsviri metoddan istifadə edilir. Materialın linqvistik təsviri metod əsasında təhlilinin sonrakı mərhələlərində başqa təhlil metodları istər-istəməz təsviri metodun köməyinə çatır. Təsviri metodla təhlilin əsas mərhələsində onomastik vahidlər fonetik, qrammatik, leksik, semantik, dil mənşəyi və s. cəhətdən araşdırılır və aydın, geniş linqvistik mənzərə təsvir olunur.

Təsviri metoda məxsus bir sıra elmi tələblər mövcuddur. Onlardan biri budur ki, tədqiqat obyektini üçün konkret bir müasir onomastik region və ya onomastik mənbə seçilsin. İkincisi, aparılan kataloqlaşdırma, sistemləşdirmə və qruplaşdırmalar kortəbii, qarışıq deyil, müəyyən bir prinsipə əsaslansın. Məsələn, onomastik vahidlərin kataloqlaşdırılması müxtəlif prinsipə uyğun aparıla bilər: əlifba sırası ilə, onomastik vahidlərin növlərinə görə (antroponimlər, toponimlər, etnonimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər), dil mənsubiyyətinə görə (Azərbaycan dilinə aid milli onomastik vahidlər, monqol dilinə mənsub onomastik vahidlər, ərəb dilinə mənsub onomastik vahidlər, fars dillərinə mənsub onomastik vahidlər, Qafqaz dillərinə mənsub onomastik vahidlər, rus dilinə mənsub onomastik vahidlər və s.), quruluşuna görə (bir sözdən ibarət xüsusi adlar, iki sözdən ibarət xüsusi adlar, çoxkomponentli xüsusi adlar).

---

¹ Вах: А.И.Алиев. Топонимия западных районов Азербайджана. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1975.

Təsviri metodun elmi tələblərindən biri də dil faktlarının şərhinin düzgün və dəqiq verilməsidir. Məsələn, müasir onomastik vahidlərin qrammatik quruluşundan söhbət gedirsə, burada mənşəcə qədim tarixə malik xüsusi adlardan bəhs etmək tədqiqatçıya heç bir fayda verə bilməz. Bir sözlə, təsviri metodla hər hansı bir təsnif aparılırsa, ona uyğun misallar, nümunələr verilməlidir. Əks halda deyilən fikir və müddəalar formal xarakter daşıyır.

Təsviri metodla onomastik sistem üçün xarakterik hadisə və qanunauyğunluqlar aşkar edilir. Buna görə də təsvir edilən dil hadisə və qanunauyğunluqları çox faktlarla əsaslandırılmalıdır. Bu metod tələb edir ki, hadisə və qanunauyğunluqlar tədqiqinə çox miqdarda dil faktları cəlb olunsun. Bir-iki faktla müəyyən dil hadisəsinin təsvirini vermək, onu xarakterik dil hadisəsi saymaq düzgün deyildir.

Təsviri metod onomastik elmi təhlil prosesində başqa metodlardan təcrid olunmur. Ondan yeri gəldikcə başqa təhlil proseslərində də köməkçi vasitə kimi istifadə edilir.

2. Tarixi metod

Onomastik tədqiqatda xüsusi adların mənşəyini araşdırmaq, onların dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək, bu sistemin inkişaf prosesini izləmək, orada xalqın dili və tarixini, iqtisadi, siyasi, etnik və mədəni əlaqələrini öyrənməklə tarixi metod tədqiqatçı üçün ən etibarlı elmi təhlil vasitəsidir. Tarixi metodun başlıca elmi tələbi tədqiq obyektini kimi seçilən onomastik regionun və ya onomastik mənbənin tarixinə dərinədən bələd olmaqdır. Buna nail olmadıqda xüsusi adların mənşəyi haqqında real həqiqəti aşkar etmək mümkün olmur, tədqiqatçı onların etimologiyasını ya sözün formasına uyğun, ya da mövcud xalq etimologiyası əsasında şərh edir. Azərbaycan onomastikası sahəsində aparılan tədqiqatlarda tarixi metodun bu başlıca

tələbinə əməl olunmadığına görə etnik onomastika problemləri indiyədək işlənməmiş qalır.

Onomastik tədqiqatda tarixi metod müxtəlif istiqamətdə tətbiq edilir:

- a) *müasir onomastik sistemdə qədim tarixin ünsürlərini izləyərkən;*
- b) *qədim onomastik vahidlərin müasir dövrə qədər inkişafını şərh edərkən;*
- c) *onomastik vahidlərin dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirərkən;*
- ç) *xüsusi adların etimoloji təhlilində və s.*

Tarixi metod tarixçilərin onomastik tədqiqatlarında əsas yer tutur. Buna görədir ki, onların əsərlərində Azərbaycan toponimləri aşağıdakı tarixi laylar əsasında araşdırılır:

- 1) protoazərbaycan toponimikası (e.ə. III–I minil);
- 2) qədim Azərbaycan toponimikası (e.ə. V – b.e. X əsrləri);
- 3) orta Azərbaycan toponimikası (XI–XVII əsrlər);
- 4) yeni Azərbaycan toponimikası (XVIII–XX əsrlər);
- 5) ən yeni Azərbaycan toponimikası¹.

Azərbaycan onomastik sistemində Qafqaz, İran, monqol, ərəb, rus dillərinə məxsus xüsusi adları, o cümlədən miqrasiya nəticəsində meydana gələn adları araşdırarkən mütləq tarixə müraciət etməli, Azərbaycan xalqının həmin dillərə məxsus xalqlarla tarixi əlaqələrini, Azərbaycan torpağında yadelli işğalçılıq tarixini, Azərbaycanda ilk rus kəndlərinin əmələ gəlməsi tarixini və s. mükəmməl öyrənmək lazım gəlir. Bu biliklərə yiyələndikdən sonra Azərbaycan onomastikasının tədqiqində tarixi metoddan müvəffəqiyyətlə istifadə etmək olar.

Tarixi metodun xarakteristikasını verib, onun rolunu müəyyənləşdirərkən qeyd etməliyik ki, tədqiqatda tarixi fakta müraciət etməmək məntiqsizliyə gətirib çıxara bilər.

¹ Bax: Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimikanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1987, səh.166-167.

3. Müqayisəli metod

Onomastik material üzərində elmi təhlillər apararkən müxtəlif istiqamətdə müqayisələr aparmaq lazım gəlir. Bu zaman müqayisəli metod tədqiqatçının köməyinə çatır. Müqayisə metodu ilə oxşar və fərqli onomastik vahidlər qohum və ya qohum olmayan dillərin materialları ilə müqayisə edilir. Bir dilə məxsus onomastik layın daxilində də maraqlı müqayisələr aparmaq olur. Məsələn, Azərbaycan onomastikasında *“aşağı”*, *“yuxarı”*, *“böyük”*, *“kiçik”*, *“ağ”*, *“qara”* sözləri ilə düzələn toponimlər, *“mirzə”*, *“hacı”*, *“xan”*, *“bəy”* və s. sözlərlə yaranan antroponimlərin meydana çıxma yollarını ancaq müqayisə nəticəsində yüksək elmi-nəzəri səviyyədə şərh etmək olar. Azərbaycan antroponimik sistemində rast gəlinən qadın adlarının bir qismi kişi adlarına -ə şəkilçisini artırmaq yolu ilə əmələ gəlir. Bu prosesə başqa türk dillərində, o cümlədən başqırd və tatar dillərində də rast gəlinir¹. Məsələn, Kərim – Kərim+ə, Kamil – Kamil+ə, Zakir – Zakir+ə, Nadir – Nadir+ə, Tahir – Tahir+ə, Xalid – Xalid+ə, Şərif – Şərif+ə və s.

Göründüyü kimi, burada da başqa dillərin onomastik sistemə müraciət etməklə müqayisələr aparmaq mümkündür.

Müqayisə metodu xüsusi adın quruluşca, mənaca, formaca, məzmunca eyni, oxşar, fərqli cəhətlərini aşkar və sübut etmək üçün ən etibarlı vasitədir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müqayisə qohum olmayan dillərin onomastik materialları arasında da aparıla bilər. Məsələn, erməni dilinin antroponimik sistemində xeyli Azərbaycan şəxs adları və müştərək adlar mövcuddur².

Həmin adları aşkara çıxarmaq üçün istər-istəməz bu dillərin oxşar antroponimləri təhlil prosesində müqayisə

¹ Вах: Справочник личных имен народов РСФСР. М., 1965, с.69-82, 160-173.

² Вах: М.Мəmmədov. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi. Yerevan, 1986, səh.74-82.

visəyə cəlb edilir. Məsələn, *Ağalar, Beqlar* (Bəylər), *Xanlar, Babali* (Babalı), *Durlu* (Dürlü), *Uğurlu, Donmaz* (Dönməz), *Ağacan, Qaracan, Atabek* (Atabəy), *Ağabek* (Ağabəy), *Tarverdi, Balaxan, Xanpari* (Xanpəri), *Elçibek* (Elçibəy), *Ağaxanum* (Ağaxanım), *Xanumağa, Xatunbeqi* (Xatunbəyi)¹ və s. şəxs adlarının leksik tərkibi, məlum həqiqətdir ki, Azərbaycan dilinə məxsusdur. Bundan əlavə, həmin şəxs adları eynilə Azərbaycan antroponimik sistemində də geniş yayılmışdır. Erməni H.A.Açaryan özünün 5 cildlik "Erməni şəxs adları lüğəti"ndə bu adların erməni dilinə keçmə tarixini verməyə çalışmışdır.

Müqayisəli metod nəticəsində dünya xalqlarının onomastik sistemləri arasında mövcud əlaqələri aşkar etmək mümkündür.

4. Üslubi metod

Poetik onomastikanın əsas tədqiqat metodu üslubi metoddur. Zahirən şərti işarə, etiket kimi görünən xüsusi adlar bədii ədəbiyyatda çox zəngin üslubi imkanlara malikdir. Bədii ədəbiyyatda adlar, onların obrazlarla verilməsi, əsərin ideyasının inkişafında adların rolu, yazıcının fərdi onomastikası, folklor və xüsusi ad yaradıcılığı və s. vasitəsilə elmi tədqiqata yönəldilir. V.V.Vinoqradov yazır: "Bədii ədəbiyyatda ad, fəmiyyə, ləqəblərin seçilməsi, onların müxtəlif üslub və janrlara uyğun səciyyəvi quruluşu, obrazlı xarakterə malik olması və s. məsələlər cüzi misallarla nümayiş etdirilə bilməz. Bu, bədii ədəbiyyatın üslubiyyatının ən böyük və mürəkkəb mövzudur"².

Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin onomastik sistemə malikdir. Burada şifahi və yazılı ədəbiyyat öz xüsusiyyətlərinə

¹ Bax: M.Məmmədov. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi. Yerevan, 1986, səh.74-82.

² В.В.Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963, с.38.

görə müxtəlif səciyyəli onomastik lay təşkil edir. M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, C.Cabbarlı, S.Rəhimov, S.Rəhman və başqa Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərinin onomastikasının üslubi metod vasitəsilə diaxronik və sinxronik istiqamətdə elmi təhlilə cəlb edilməsi vacib elmi problemlərdəndir.

5. Kəmiyyət metodu

Müasir elmi tədqiqatın ən geniş yayılmış metodlarından biri kəmiyyət metodudur. Başqa tədqiqat metodları məsələnin keyfiyyət cəhətinə yönəldilirsə, riyazi metod dil hadisə və qanunauyğunluqlarını kəmiyyətə ifadə etməyə imkan verir. Azərbaycan onomastik sisteminin riyazi metod əsasında tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur. Bu, böyük zəhmət tələb edən, lakin faydalı nəticə verən tədqiqat metodudur. Məsələn, Azərbaycan şəxs adlarının dəqiq miqdarı, ayrı-ayrı adların işlənmə tezliyi müxtəlif əsrlərdə zonalar, rayonlar, şəhərlər, kəndlər üzrə işlənən şəxs adlarının hər birinin faizi, Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən bədii surət adlarının ümumi sayı, rəsmi və qeyri-rəsmi şəxs adlarının ümumi miqdarı və s. məsələlər ancaq riyazi metod vasitəsilə işıqlandırıla bilər. Riyazi metod onomastik tədqiqatın müxtəlif mərhələlərində tədqiqatçının köməyinə çata bilər. Rus dilçiliyində, xüsusilə onomalogiyasında riyazi metod daha çox inkişaf etmişdir¹. Azərbaycan onomastikasında müxtəlif xüsusi adlar qrupuna dair statistik hesablamalar aparmaqla bir çox milli ictimai-sosial problemlərə kömək göstərmək mümkündür.

Eyni zamanda statistik-riyazi təhlil xüsusi adların məhsuldarlığını, onların xarakterik modellərini, dinamikasını, müxtəlif dövrlər üzrə statik quruluşunu açmaqda xüsusi rol oynayır.

---

¹ В.Д.Бондалетов. Русская ономастика. Москва, 1983, с. 72-82.

6. Areal metod

Dilçilikdə areal metodun əsasını dialektoloqlar qoymuşdur. Onomastik tədqiqata bu metodu ilk dəfə coğrafiyaçılar tətbiq etmişlər. Son illərdə dilçi onomoloqların tədqiqatlarında da areal metoda müraciət olunur. Bunun nəticəsində “areal toponimlər”, “areal hidronimlər”, “areal antroponimlər” və s. onomastik terminlər yaranmışdır. Onomastik sistemin areallar üzrə öyrənilməsi hər regionun özünəməxsus onomastik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxmasına səbəb olur. Hazırda bu metodun köməyi ilə ümumilikdə Azərbaycan onomastik atlası, ayrı-ayrılıqda isə antroponimlər atlası, etnonimlər atlası, toponimlər atlası, hidronimlər atlası, kosmonimlər atlası, zoonimlər atlası, ktematonimlər atlasının yaranması zərurəti meydana çıxmışdır.

Hər bir elm sahəsi kimi, onomastikanın da müvəffəqiyyətlə inkişafı elmi-tədqiqat metodlarından düzgün istifadə edilməsindən və onların daha da təkmilləşdirilməsindən çox asılıdır. Onomastik tədqiqat metodlarının yuxarıda bəhs etdiyimiz növlərindən başqa onların tərkib hissəsinə daxil olan anket, müşahidə, müsahibə, sorğu və s. üsullar da mövcuddur. Bu üsullardan müxtəlif metodların tətbiqi prosesində istifadə olunur. Məsələn, təsviri metodda bu üsulların hər birindən, statistik metodda anket, sorğu üsullarından və texniki vasitələrdən istifadə etmək zəruridir.

Bütün bu tədqiqat metod və üsullarını müasir tələb-lər səviyyəsinə qaldırmaqla Azərbaycan onomastikasının hərtərəfli, fundamental tədqiqinə nail olmaq mümkündür.

6.03. ONOMALOGİYA VƏ XALQ ETİMOLOGİYASI

Onomoloji tədqiqatda ən başlıca problemlərdən biri xüsusi adların etimologiyasıdır. Burada, əsasən, qədim onomastik vahidlərin həm forma, həm də məna cəhətdən mənşəyi müəyyənləşdirilir. Ümumiyyətlə, etimologiya dilçiliyin ən qədim şöbələrindəndir. Xüsusi adların etimoloji araşdırılmasına hələ eramızdan çox-çox əvvəl təsadüf edilir. Buna görə də, doğru olaraq, bəzi alimlər dilçiliyin köklərini etimologiya problemləri ilə bağlayırlar¹. Xüsusi adların mənşəyinə dair mövcud olan çoxlu qədim xalq etimologiyası əfsanə və rəvayət, nağıl, lətifə və s. şəkildə ağızdan-ağıza, dildən-dilə gəzərək bugünə kimi gəlib çıxmışdır.

Xüsusi adlara dair xalq etimologiyasında müəyyən şəxs, yer, çay, göl, planet adı və s. haqqında bəzən həqiqətə uyğun, bəzən də yanlış məlumat öz əksini tapır. Nümunə üçün bir neçə xalq etimologiyasına nəzər yetirək.

1. Şəxs adı haqqında xalq etimologiyası. Məlum olduğu kimi, Şərqi ədəbiyyatında Koroğlu adının müxtəlif variantları mövcuddur: *Koroğlu*, *Qoroğlu*, *Qurqulu*, *Goroğlu* və s.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış nümunəsi olan "Koroğlu" dastanında bu adın etimologiyası "kor" və "oğlu" sözlərinin birləşməsi kimi verilir. Dastandan məlum olur ki, Rövşənin atası Alı kişi gözləri çıxarıldıqdan sonra öz oğluna son nəfəsdə "Koroğlu" adını vermişdir:

"Rövşən atasının yanında əyləşdi. Alı kişi dedi:

– Bala, ay keçər, il dolanar, sənin adın Məğribdən Məşriğəcən bütün dünyada məşhur olar. O köpükdən sənin qollarına qüvvət, özünə də şairlik verildi. Bir də sənin

¹ Вах: Адам Шаф. Введение в семантику. М., 1963, с.37.

səsinə, nərənə elə bir qüvvət gələcək ki, İsrafilin suru onun yanında milçək vızılıtsı olacaq. Bəylər, xanlar, paşalar sənin adın gələndə qorxudan diz çökəcəklər. Nə qədər ki Misri qılınc sənin belində, sən də Qıratın belindəsən, özün də Çənlibeldəsən, sənə heç kəs dov gələ bilməyəcək. Ancaq bu həndəvərdə məşhur bir qaçaq var, adına Dəli Həsən deyirlər. Özünü bircə ondan gözlə. Get, sənin adını Koroğlu qoydum”¹.

Dastanın Şərq versiyalarının birində qəhrəman qəbirdən, gordan tapıldığı üçün *Goroğlu* adlanır. Türk, türkmən, qazax, tacik versiyalarında da bu qəhrəmanın adı ilə bağlı müxtəlif xalq etimologiyası variantları mövcuddur.

2. Yer adı haqqında xalq etimologiyası. Müxtəlif coğrafi obyektlər, xüsusilə dağ, dərə, təpə, qaya, düz, yaylaq, körpü adları haqqında daha çox əfsanə və rəvayətlərə rast gəlinir. Doğru olaraq mövcud toplularda bu cür əfsanə və rəvayətlər “Toponim əfsanələr”² və ya “Toponim rəvayətlər”³ adı altında verilir. Bunlardan başqa, A.Məmmədov “Coğrafi adların sirri” (Bakı, 1969) adlı kitabçasında *Suraxanı, Ağdam, Bərdə, Bilgəh, Qobustan, Quba, Qusar, Gəncə, Naxçıvan, Naftalan, Şəki, Şamaxı* toponimlərini rəvayət və ehtimal mənşəli coğrafi adlar, *Səngəçal, Sumqayıt, Soltan burnu, Fit dağı, Cəngi meşəsi* toponimlərinin əfsanə mənşəli coğrafi adları adı altında verir. Müəllif həmin toponimlərə dair xalq etimologiyasını verməyə təşəbbüs göstərmişdir. Maraqlı faktdır ki, xalq arasında Sumqayıt adı ilə bağlı 3, Fit dağı haqqında 6 əfsanə mövcuddur. Bu əfsanələrin hərəsində həmin adların müxtəlif cür etimologiyası göstərilir. Hal-hazırda *Saatlı* toponimi barədə də bir neçə xalq etimologiyası mövcuddur.

¹ Koroğlu. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1982, səh.14.

² Bax: Əfsanələr. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1986, səh.91.

³ Bax: Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. Birinci cild.

Birinci etimologiya: keçən əsrdə Cənubi Azərbaycanın Saatlının indiki ərazisinə üç atlı gəlib məskən salmışdır. Sonradan bura yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdir. Üç atlının məskən saldığı bu yerə camaat *Seatlı* (üçatlı)//*Saatlı* adı vermişdir.

İkinci etimologiya: keçən əsrlərdə Saatlının indiki ərazisinə Cənubi Azərbaycandan bir neçə nəfər adam saya rəngli atlarda gəlib məskən salmışlar. Sonradan onların məskən saldığı həmin yerə *Saya atlı*//*Saatlı* adını vermişlər.

Üçüncü etimologiya: Saatlının indiki ərazisində Araz çayından su götürmək üçün əhali suat düzəltmişdir. Camaat həmin suat vasitəsilə Arazdan su götürmüş və bu yerə *Suatlı yer*//*Suatlı*//*Saatlı* adını vermişlər.

Dördüncü etimologiya: qədim zamanlarda Saatlının indiki ərazisində yaşayan əhali boy-buxunca hündür və sağlam olmuşlar. Başqa yerin camaatı onlara səhhətli adamlar, onların yaşadıkları yerə isə *Səhhətli yer*//*Səhhətli*//*Saatlı* adını vermişlər.

Beşinci etimologiya: deyilənlərə görə, Muğanda ilk saat gəzdirən adam Saatlının indiki ərazisində yaşamışdır. Ona görə də həmin əraziyə *Saatlı* adını vermişlər.

Göründüyü kimi, *Saatlı* toponimi haqqında xalq arasında beş variant etimologiya mövcuddur. Bunların heç biri məzmunca bir-birinə uyğun gəlmir. Bu xalq etimologiyası variantlarında *Saatlı* toponimi zahiri cəhətdən *seatlı* (üçatlı), *suat*(lı), *saya atlı*, *səhhətli*, *saat*(lı) sözlərinə bənzədilərək müxtəlif cür yozumlar əmələ gəlmişdir.

Gürcüstanın Borçalı rayonu ərazisində "Tütək qayası" adlı yer vardır. Həmin yer adı haqqında xalq əfsanəsinə nəzər yetirək:

"*Tütək qaya*"¹. Deyirlər yayın cırhacı vaxtı imiş. Göydən od ələdir, yer-yurd su əlindən cadar-cadar olmuş.

¹ Əfsanələr. Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 1986, səh.95.

Günün belə “yandırım-yandırım” dediyi vaxtda bir çoban sürüsünü kölgəliyə verib özü də tütək çalırmuş ki, bəlkə susuzluğu ötüb keçə. Lakin tütək də kömək edə bilmir. Dodaqları torpaq kimi çat-çat olur. Dağı dörd dolansa da, su tapmır. Bütün bulaqlar qurumuş, dəli çaylar ərsə çəkilməmişdir. Nəhayət, Tanrıya üz tutur:

– Tanrım, susuzluqdan tabım qalmayıb. Burda bir bulaq yarat, özüm də, sürüm də doyunca içək, Sənə qurban kəsəcəyəm, Sənin böyüklüyünü tütəyimdə vəsf edəcəyəm, şəninə dua oxuyacağam.

Çobanın ağzından söz qurtarmamış dağ yarılır, durna gözlü bir bulaq peyda olur. O, buz kimi sudan ovuclayıb içir, sürünü də sulayıb rahatlanır. Yenidən göyə üz tutub deyir:

– Tanrım, qoyunlar mənim deyil ki, Sənə qurban kəsdim, özüm də bərk yorulmuşam, tütək çalıb vəsfini edə bilmərəm. Molla da deyiləm ki, duanı oxuyam. Bir də ki, nə üzünü görmüşəm, nə də səsinə eşitmişəm. Yerini də bilmirəm. Qoy Səni kim görübsə, onlar da qurban kəssinlər, tütəkdə vəsfini etsinlər, duanı oxusunlar.

Söz tamam olan kimi qəfildən gurultu qopur, yarılmış dağ yenidən qovuşur. Göz qırpımında bulaq da yox olur. Onun yerində odlar püskürür. Bu od qoyunları yandırır külə döndərir, çobanı qurudub qaxac edir. Əlindəki çomağı, ağzındakı tütəyi dik qayaya çevrilir.

Deyirlər, o gündən bu qaya “Tütək qaya” adlanıb. Gecə-gündüz də bu Tütək qayanın iniltisi-uğultusu kəsilmir, çobanın aləmə döndüyünü aləmə car çəkir”.

Əfsanədə *Tütək qayası* toponiminin mahiyyəti deyil, coğrafi obyektin zahiri görünüşü əsas götürülmüş və bunun əsasında əfsanə uydurulmuşdur. Şübhəsiz, həqiqətdən uzaq olan bu əfsanədə əsas diqqəti cəlb edən xalqın həmin ad barədə öz fikrini deməsidir.

Xalqımızın yaddaşında yer adları ilə bağlı saysız-hesabsız əfsanə və uydurmalar, rəvayət və nağıllar, lətifələr yaşamaqdadır. Bunların hamısını toplayıb kitabça halında nəşr etdirmək günün vacib məsələlərindəndir.

3. Su obyektlərinin adı haqqında xalq etimologiyası. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında çay, göl, bulaq, şlalə, arx və s. su obyektləri və onların adı haqqında çoxlu əfsanə və rəvayətlər mövcuddur. Məsələn, xalq arasında yayılmış “Gavur arxı”, “Qırxqız”, “Araz ana əfsanəsi”, “Acı bulaq suyu”, “Donan bulaq”, “Gəlin özünü atan göl”, “Göy göl əfsanəsi”, “Kür və Araz”, “Xan qızının bulağı – Maralgöl” və s. əfsanə və rəvayətlərdə çoxlu adlar haqqında yarıhəqiqət-yarıyanlış xalq etimologiyası öz əksini tapmışdır. Nümunə üçün “Xan qızının bulağı – Maralgöl”¹ rəvayətinə nəzər salaq: “Gəncə xanı hər ilin yaz-yay aylarında Kəpəzdə olardı. Xanın orada yurdu vardı. O, xəzinəsini də bu yurdun altında basdırmışdı.

Bir ili payız elə gözəl keçir ki, hər yanı alısın basır, yurdlar itir. Xan bir də yaylağa çatanda öz yurdunu tapa bilmir. Ünnüyə düşər deyir, bir yer seçib alaçlıq qurur, lakin pünhan-pünhan yurdunu gəzir, tapa bilmir.

Xanın gənc bir çobanı vardı. O, gizli-gizli xanın qızı Maralı sevirdi. Bunu az-çox qız da hiss etmişdi. Lakin hər ikisi bilirdi ki, bu, mümkün olan iş deyil.

Çoban tütək çalardı, dərələrə səs salardı. Xan bir gün qulaq asanda gördü ki, onun çobanı “Xan, qızını mənə versən, yurdun hardadı deyərəm”, – çalır.

Xan arvadına dedi:

– Eşidirsənmi, o mənim yurdumun yerini bilir, onu dilə tutmaq lazımdır.

Xanın arvadı dedi:

¹ Əfsanələr. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1986, səh.56.

– O, qızın Maralı sevir. Onu ancaq bu vədlə yola gətirmək olar.

Xan qəzəbdən dodağını çeynəsə də, “olsun” dedi. Axşam bu barədə söhbət başlandı.

Maral dedi:

– Mənim öz şərtim var. Kəpəzin sinəsində gözəl bir göl quruyur. Mən o oğlana ərə gedəcəyəm ki, həmin gölə dağdan bir bulaq çəkdirsən.

Çoban bu təklifi qəbul etdi. Dumanlı bir gündə xəzinədən xeyli qızıl götürüb usta çağırdı, işə başladı.

Bulaq suyu gölə töküldü. Bu, hamını sevindirdi. Eşidən, bilən xan qızı Marala “Əhsən!” dedi. Elə o gündən bulaq “Xan qızının bulağı”, göl də “Maralgöl” adlandı”.

Göy göl haqqında yaranmış xalq rəvayətində müəyyən bir həqiqət mövcuddur. Elmi məlumatlara görə, Göy göl Kəpəz dağının 1139-cu ildə zəlzələ zamanı uçması və Ağsu çayının qabağını kəsməsi nəticəsində yaranmışdır.

El arasında gəzən rəvayətlərin birində deyilir ki, vaxtilə Ağsu çayı məğrur Kəpəz dağının ətəyindən axırmış. Dağ öz dövrənini sürür, çaya məhəl qoymurdu. Bir dəfə Kəpəz kükrəyib axan çaya baxdı – çay o qədər qəşəng idi ki, uzun əsrlər boyu onun sakitliyini pozmayan Kəpəz birdən sarsıldı, tacı başından düşdü, özü ilə xeyli daş, qaya apararaq çayın qabağını kəsdi. Ağsu “hədiyyəsini” alıb dayandı və öz hakiminə tabe oldu. Göy göl belə yarandı.

Göy gölün suyu o qədər təmiz və şəffafdır ki, ətrafındakı yaşıl meşəliyi də olduğu rəngdə güzgü kimi göstərir. Buna görə də bu dağ gölünə Göy göl demişlər¹.

4. Heyvan və bitki adları haqqında xalq etimologiyası.

Heyvan və bitki adları barədə əfsanə və rəvayətlərdə şəxs adlarının quş və çiçək adlarına keçməsi fikri əsas yer tutur.

---

¹ Bax: A.Məmmədov. Coğrafi adların sirri. Bakı, 1969, səh. 14.

Məsələn, "Turac", "Anadil", "Alabaxta", "Lalə", "Qızılgül və Bülbül", "Yusif-Nəsim quşu", "Pərvanə və od", "Qızboyu", "Bənövşə və Lalə", "Nərgiz", "Bənövşə", "Bülbülün nəğməsi", "Səməndər" və s. əfsanə və rəvayətlər bu cəhətdən xarakterikdir. "Lalə" və "Turac" əfsanələrinə diqqət yetirək.

"*Lalə*"¹. Lalə vaxtilə gözəl-göyçək bir qız imiş. El-oba-da həmişə onun gözəlliyindən danışırlarmış. Bu qızın soracağı uzaq ellərə gedib çıxır. Hər yandan ona elçi gəlirlər. Lalə isə onların heç birini bəyənmir. Çünki onun el-obasından sevdiyi sadə bir oğlan varmış. Lalə və onun sevgilisi öz istəklərini gizli saxlayıb, açıb-ağartmamışlar. Nə də oğlan ona elçi göndərərmiş. O da, qız da bilirdi ki, elçi göndərməyin mənası yoxdur. Qızın varlı atası balasını kəsib oğlana verməyəcəkdir. Lalə sevgilisini dərin məhəbbətlə sevdiyindən onun həsrətinə dözə bilmir. Allahdan arzu edir ki, canını bu əzablardan qurtarsın. Onun arzusu yerinə yetir. Qız dönüb gözəl bir çiçək olur. Qızın adı Lalə olduğundan çiçəyə də lalə adı verirlər".

"*Turac*"². Keçmişdə Turac adlı bir qız zalım bir xanım evində qulluqçu idi. Xanım onu çox döyür, çox incidirdi. Turaca qarın dolusu çörək, geyməyə paltar da vermirdi. Günlərin bir günü xanım onu çağırdı, dedi:

– Ay qız, bu saat su isidib başımı, ayaqlarımı yuyarsan.

Turac gedib su isitdi. Nə qədər axtardı, darağı tapmadı, bilmirdi darağı hara qoyub.

Xanımın səsi gəldi:

– Səni parça-parça olasan, bəs necə oldun?!

Turac dedi:

– Xanım, bu saat gəlirəm.

Turac nə qədər axtardı, darağı tapmadı.

¹ Əfsanələr. Bakı, 1986, səh. 136.

² Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. I cild, Bakı, 1982, səh. 37.

Xanımın ayağının səsi gələndə Turac ağladı, dedi:
– Nə olaydı, bir quş olaydım, xanımın zülmündən qurtaraydım.

Turac bir quş oldu, xanım əli ağaclı qapıdan içəri girəndə uçub bacadan çıxdı...”

Bu əfsanələrdə onomastik sistemdə baş verən bir dil hadisəsi – şəxs adının heyvan və bitkilərə verilməsi prosesi öz əksini tapmışdır. Həmin inkişaf prosesini izləmək üçün bunların da onomastik tədqiqata cəlb edilməsi vacibdir.

5. Səma cisimlərinin adları haqqında xalq etimologiyası. Azərbaycan kosmonimləri içərisində Karvanqıran ulduzu, Ülkər, Zöhrə, Dan ulduzu və s. aid maraqlı əfsanə və rəvayətlər mövcuddur. Şübhəsiz, bunlardakı fikir və ideyalar xalq təxəyyülünün, istək və arzularının məhsuludur. Bu əfsanə və rəvayətlərin süjetinin birbaşa səma cisimlərinin adları ilə bağlanması maraqlı doğurur.

Onlarla tanış olduqda belə fikir söyləmək olur ki, adların ilk tədqiqatçısı xalq özü olmuşdur. Səma cisimlərinə müqəddəs varlıq kimi baxmaq Azərbaycan xalq inamında xüsusi yer tutur. Buna görə də əfsanə və rəvayətlərdə yerdəki çətinlikdən, zülm və işgəncədən ancaq göylərə çəkilməklə qurtulmaq olar ideyası öz əksini tapır. Nümunə üçün “Ülkərlə Süleyman peyğəmbər”¹ adlı əfsanəyə nəzər salaq.

“Keçmiş zamanlarda bir qız varmış. Bu qız o qədər gözəlmiş ki, hamı onun həsrətini çəkirmiş. Ancaq qız heç kimə könül vermirmiş.

Bir gün Süleyman peyğəmbər seyrə çıxır. Gəzə-gəzə gəlib qızın yaşadığı məkana çıxır. Gözü qıza sataşır. Onun gözəlliyi Süleyman peyğəmbəri yolundan edir. Bütün canlı-cansızlara hökm eyləyən bir hökmdar hələ belə gözəllikdə qıza rast gəlməmişdi. O, bir könüldən min könülə qıza

¹ Əfsanələr. Bakı, 1986, səh. 7.

vurulur, ürəyini açıb ona bildirir. Qız Süleyman peyğəmbərin istəyini qəbul etmir, ona ərə getməyəcəyini bildirir. Qızın tərsliyi Süleyman peyğəmbərə təsir edir. Öz-özünə qəzəblənib düşünür ki, hələ onun bir sözünü iki eləyən olmayıb, hökmündən çıxmağa cəsərət göstərən tapılmayıb, ancaq bu qıza bax ki, hökmdarın təklifini saya da almır.

Süleyman peyğəmbər çox çalışır, qızın inadını qıra bilmir. Onda onu zorla hərəmxanasına aparmağı qət edir. İşdən xəbərdar olan qız üzünü göylərə tutub yalvarır ki, Süleyman peyğəmbərin əlindən xilas olsun. Qızın yalvarışları Tanrıya təsir eyləyir, Tanrı onu ulduza çevirib göylərə çəkir.

Qızın adı *Ülkər* imiş. Ona görə də həmin ulduza *Ülkər* ulduzu demişlər”.

Nəzərdən keçirdiyimiz xalq əfsanə və rəvayətləri onomastik mənbəyin bir qolunu təşkil edir. Hər şeydən əvvəl, onlarda real onomastik vahidlər öz əksini tapır. Xalq təfəkküründə xüsusi adlara münasibət, onların yaranması və dəyişməsinə dair xalq mülahizələri bəzən elm üçün müəyyən istinad nöqtəsinə çevrilə bilər. Bunlardan başqa, xalq əfsanə və rəvayətlərində bəzən əfsanəyə bürünmüş həqiqətlər gizlənilir. Həmin həqiqətləri aşkara çıxarmaq üçün birinci növbədə bu qiymətli xalq xəzinəsini toplayıb saf-çürük etmək lazımdır. Buna görə də E.A.Murzayevin bu fikrinə haqq qazandırmaq olar ki, “xalq etimologiyası (bəzən uydurma etimologiya da deyilir) – xalq yaradıcılığıdır və buna görə də xüsusi diqqətə və öyrənilməyə layiqdir”¹.

Azərbaycan dilçiliyində xalq etimologiyasına maraq nədənsə azdır. Bunun nəticəsidir ki, dilçilik tədqiqatında xalq təfəkkürünün bu qiymətli məhsuluna təsadüfi hal-

¹ Э.А.Мурзаев. География в названиях. М., 1982, с. 126.

larda müraciət edilir. Ədəbiyyatşünasların əsərlərində isə əksinə, xalq etimologiyasından daha çox istifadə olunur. Xalq təfəkküründən ayrı düşmək, ona biganə qalmaq, bizcə, tədqiqatçıya heç bir fayda verə bilməz. Çox zaman qədim toponimlərin, hidronimlərin, habelə antroponimlərin etimologiyasında tədqiqatçıların fərdi mülahizələri əsassız və həqiqətdən uzaq olur. Buna görə də onomastika və xalq etimologiyası problemi həmişə diqqət mərkəzində durmalıdır.

VII FƏSİL

ONOMASTİK LÜĞƏT PROBLEMİ

LÜĞƏT VƏ LÜĞƏTÇİLİK HAQQINDA

Lüğətçilik tətbiqi dilçiliyin bir şöbəsi kimi lüğətlərin quruluşu, hazırlanması və onların öyrənilməsi məsələləri ilə məşğul olur. Lüğətçilik (leksikoqrafiya) lüğətlərin tərtibi prinsiplərini, onların xüsusiyyətləri və növlərini də açıqlayır¹.

Lüğətçiliyin əsas məqsədi və vəzifəsi bu və başqa bir dilin söz və frazeoloji vahidlərini yığıb sistemə salmaq, söz və ifadələrin əmələ gəlməsini, tarixi inkişafını, mənasını izah etmək, onu aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Lüğətlər hər bir xalqın mədəni inkişaf və tələbatı əsasında meydana gəlmişdir. Belə ki, xalqın yaradıcı təfəkkürü əsasında mədəni səviyyəsi, dünyagörüşü artdıqca onun tələb və arzularını ödəmək üçün müəyyən vasitəyə ehtiyac hiss olunmuşdur. Belə bir ehtiyacın əsasında lüğət yaradılmışdır. Cəmiyyətin elmi və mədəni cəhətdən inkişafında lüğətin böyük əhəmiyyəti vardır. Bunlar müxtəlif ən mühüm mədəni tələblərin öyrənilməsinə xidmət edir. Lüğət elmin müxtəlif sahələrinə, incəsənətə, istehsalata, kənd təsərrüfatına, siyasətə, maarifə, təhsilə, tibbə və s. dair çox geniş və yığcam məlumatlar verir. Lüğətlər vasitəsilə sözün düzgün

---

¹ Afad Qurbanov. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair. Bakı, 1962.

yazılması, düzgün tələffüz edilməsi göstərilir ki, bu da öz növbəsində xalqın yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinin zənginləşməsinə, inkişaf etməsinə səbəb olur. Həmçinin savadlı ziyalıların mədəni həyatında tərcümə lüğətləri xüsusi rol oynayır. Bu növ lüğətlərin köməyi ilə onlar öz bilik və dünyagörüşlərini daha da zənginləşdirirlər.

Lüğətlər başqa dili öyrənməkdə əvəzsiz vasitədir. Ümumiyyətlə, lüğətlər hər bir xalqın dil və tarixini, ədəbiyyat və mədəniyyətini öyrənməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fundamental və zəngin hər bir lüğət xalqın mədəni fəaliyyət sahəsinin yüksək keyfiyyət göstəricisinə çevrilir. Belə leksikoqrafik işlər xalqın tarixində ən mədəni və təsirli hadisə kimi qiymətləndirilir.

İndiyədək Azərbaycan leksikoqrafiyasında apelyativ leksikaya dair xeyli sahə lüğətləri nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dilinin tədqiqinin müasir inkişaf səviyyəsinə gəlib çıxmasında həmin lüğətlər əvəzsiz rol oynamışdır.

Azərbaycan dilçiliyinin müəyyən sahəsi olan onomoloji nəzəriyyənin yüksək səviyyədə formalaşması və inkişafı üçün də onomastik lüğətlərin yaradılmasının böyük elmi və praktik əhəmiyyəti vardır.

7.01. ONOMASTİK LÜĞƏT ANLAYIŞI

Xüsusi adları özündə əks etdirən sözlər toplusu onomastik lüğətlər adlanır. Onomastik lüğətlərdə öz-özlüyündə aşkar olunmamış, elmə məlum olmayan qanunauyğunluqlar, kateqoriyalar, əlamət və xüsusiyyətlər gizlənməkdədir.

Buna görə də onomastik vahidləri dərc olunmuş lüğətlərdən götürmək elmi tədqiqat üçün daha mötəbər və əsaslı olur. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bəzən kiçik

lüğətlər nəzərə alınmasa, dilçiliyimizdə və ümumiyyətlə, Azərbaycanda bu istiqamətdə hazırlanmış mükəmməl lüğətlərə rast gəlmək olmur. Geniş oxucu kütləsini, bütün ictimaiyyəti maraqlandıran antroponimlər sistemini təşkil edən vahidləri, o cümlədən geniş yayılmış və elm üçün vacib olan ləqəbləri özündə əks etdirən lüğətlər yaradılmamışdır. Beləcə də yer adlarını ancaq "Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsü" məlumat kitabında və bəzi tam olmayan lüğətlərdə¹ görmək olur. Azərbaycanın qədim adlarının çoxu, yerli əhalinin az hissəsinə məlum olan mikrotoponimlər, bir qayda olaraq, bu kitablarda öz əksini tapmır. Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, belə adlar indiyə qədər tədqiqatçılar tərəfindən təsadüfən-təsadüfə və çox az miqdarda qeydə alınmış və təhlil olunmuşdur.

Məlumdur ki, dialekt və şivələrdə, qədim xəritələrdə yaşayan, həmçinin müəyyən ərazidən kənarında məlum olmayan xüsusi adların lüğətləşdirilməsi işinin təşkili olduqca çətin və mürəkkəbdir. Lakin bu, təxirəsalınmaz bir işdir. Çünki mədəni, iqtisadi və ictimai-siyasi inkişaf əlaqədar bir sıra adlar köhnəlir, advermədə yeni-yeni ənənələr yaranır, şəxslərə, kənd və şəhərlərə, onların sahələrinə təzə adlar verilir, böyük tikintilərlə bağlı bəzi obyektlər öz varlığını itirir və s. Məsələn, Mingəçevir dənizinin yaranması ilə əlaqədar az coğrafi obyekt yox olmamışdır. Həmin obyektlər onlarca toponim və mikrotoponimi də özü ilə birlikdə aparmışdır. Bütün bu göstərdiyimiz səbəblər nəticəsində onomastikanın müxtəlif sahələri üzrə yüzlərlə xüsusi ad unudulur, xalqın yazılmamış tarixindən silinib gedir.

Dilimizdə toponimlər kimi, şəxs adları və ya başqa antroponimik model bəzən müəyyən səbəb üzündən işlək-

¹ Bax: Azərbaycan SSR-in izahlı coğrafi adlar lüğəti. Bakı, 1960: İzahlı coğrafiya lüğəti. Bakı, 1966: R.M.Yüzbaşov. Müəllimin qısa toponimik lüğəti. "Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi" jurnalı. Bakı, 1969, №6, 197. N.Nəbiyev. Coğrafi adlar. Bakı, 1982.

lik dərəcəsini itirir, arasından 50 il, 100 il, bəzən də daha uzun müddət keçəndən sonra yenidən işlənməyə başlayır. Məsələn, *Sevil, Yaşar, Aydın* və s. şəxs adlarını müasir hesab etdiyimiz halda, məlum olur ki, bunlar hələ XVII–XVIII əsrlərdə işlənmişdir. Demək, adlar sistemini daha da zənginləşdirmək üçün biz mütləq tarixə müraciət etməli, müxtəlif mənbələrdən onları toplayıb lüğət şəklində ictimaiyyətə təqdim etməliyik.

Bu baxımdan hazırda Azərbaycan dilinin onomastik leksikasını ciddi axtarışla toplamaq – əsaslı onomastik fond yaratmaq – mükəmməl lüğətlər tərtib etmək Azərbaycan dilçiliyinin və ümumən Azərbaycan elminin ən vacib problemlərindəndir.

7.02. ONOMASTİK LÜĞƏTLƏRİN QURULUŞU VƏ TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ

Onomastik lüğətlərin tərtibinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Bu növ lüğətlər nəinki ensiklopedik lüğətlərdən, hətta mənsub olduğu linqvistik lüğətlərdən də əsaslı şəkildə fərqlənir. Bundan əlavə, onomastik lüğətlər mövzusu sahə ilə bağlı olaraq da bir-birindən seçilir. Lakin ümumi cəhətlər də yox deyildir ki, bu ümumilik onları bir qrupda birləşdirir.

Ümumi cəhətlər, əsasən, bunlardır:

1) Əlifba sırası ilə yazılır. Məsələn, *Abbas, Adışirin, Aqil, Ağazal, Azad, Baba, Behbud, Bəbir, Bədəl, Bəylər, Vaqif, Veysəl, Vəkil, Qabil, Qeysər, Qədir, Dadaş, Dəmir, Dönməz, Dursun, Eyvaz, Eldar, Əbdül, Əvəz, Əziz* və s.

Göründüyü kimi, burada onomastik vahidlər həm birinci, həm də söz ortasındakı hərflərə görə əlifba sırası ilə düzülür.

2) *Linqvistik kommentariya verilir.*

Məsələn, *Anar* – *anmaq* feilinin kökündən və *-ar* şəkilçisindən düzəlmişdir, *Anar*, “anlayan, başadüşən, anan” deməkdir. *Alay* – *almaq* feilinin kökündən və *-ay* şəkilçisindən düzəlmişdir. *Alay* “alan, tutan” deməkdir, müasir Azərbaycan dilində “polk” mənasında işlədilir və s¹.

Lüğətdə onomastik vahidə linqvistik kommentariya verərkən sözün fonetik, leksik, qrammatik, semantik cəhətləri təsvir olunur.

3) *Etimoloji arayış verilir.* Məsələn, *Səfurə* – müasir fars dilində az işlənən bir söz var: “Seyfur”. İncə saplarla toxunan ipək parça adıdır. Ehtimal olunur ki, *Səfurə* həmin “seyfur” sözündən yaranıb. Qayda üzrə qız adı üçhecalı olsun və saitlə bitsin deyə sonuna “ə” artırılıb. Bu yolla yaranan *Seyfurə*, əlbəttə, asanlıqla *Səfurəyə* çevrilə bilər. Bu ehtimal bir də ona görə inandırıcıdır ki, doğrudan da, yaraşığı parça adları tez-tez qız adına çevrilir: *Atlas*, *Tafta*, *Tirmə* və s.²

Etimoloji arayışda sözün yaranma tarixi, müxtəlif formasionalara uğraması, ilk variantı, son variantı, dialektlərdə onun izi, onun paralelləri və s. verilir. Burada, daha doğrusu, xüsusi adın mənşəyi müəyyənləşdirilir.

Təəssüf ki, dilimizdə onomastik vahidləri belə tam xarakterizə edən lüğətlər bu günə qədər yaranmamışdır.

7.03. ONOMASTİK LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ

Onomastik lüğətlər obyektə müxtəlif olur. Bu cəhətdən onomastik lüğətlərin aşağıdakı növləri vardır:

1. Antroponimik lüğət;
2. Etnonimik lüğət;

¹ Bəhrüz Abdullayev. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985, səh. 12.

² Bax: Osman Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986, səh.206.

3. Toponimik lüğət;
4. Hidronimik lüğət;
5. Zoonimik lüğət;
6. Kosmonimik lüğət;
7. Ktematonimik lüğət və s.

Məlum həqiqətdir ki, bunların hər birinin ayrı-ayrılıqda tərtibi və nəşri həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyətdə daşır. Bu cəhətdən onomastik lüğətlər iki yerə bölünür:

- a) akademik lüğətlər;
- b) praktik lüğətlər.

Akademik lüğətdə müəyyən sahəyə dair passiv və aktiv fonddakı xüsusi adların hamısı əks olunmalıdır. Akademik lüğətin başlıca əlaməti bundan ibarətdir. Bu cür lüğətlər, əsasən, elmi tədqiqat üçün nəzərdə tutulur. Dilçiliyimizdə indiyə qədər belə bir lüğətin olmadığını qəti şəkildə demək mümkündür.

Azərbaycan dilçiliyində əldə olan lüğətlərin hamısı təcrübi xarakter daşır. Mövcud lüğətlərin heç biri müəyyən sahəyə dair xüsusi adları tam əhatə etmir. Bu cəhətdən bir neçə lüğəti nəzərdən keçirək.

1. Antroponimik lüğət

İnsan adlarına həsr olunan lüğətlər antroponimik adlanırlar. İnsan adlarının özünəməxsus bir sıra kateqoriyaları olduğu üçün bunların hər birinə dair ayrıca lüğət yaradıla bilər. Məsələn, Azərbaycan şəxs adları lüğəti, Azərbaycan fəmiliaları lüğəti, Azərbaycan təxəllüsləri lüğəti və s.

Azərbaycan şəxs adları lüğəti hazırlamaq sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Bu sahədə ilk təşəbbüs B.Abdullayevin “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”dir (Bakı, 1985). Həmin lüğət 1000-ə qədər kişi və qadın adını əhatə edir. Lüğət birbaşa valideynlər üçün nəzərdə tutulduğundan burada ən çox müasir adlar öz əksini tapmışdır. Burada hər bir şəxs adının qarşısında kişi və ya qadın adı olması k. və q. ixtisarları ilə

göstərilir, onların hansı dilə mənsub olması (azərbaycanca – azərb., ərəbcə – ər., yəhudicə – yəh., yunanca – yun., latınca – lat., monqolca – mon., rusca – rus., türk dilləri – t.d., farsca – far., fransızca – fr.) qeyd olunur. Bu məlumatlardan başqa, yeri gəldikcə adların mənaları izah edilir. Mürəkkəb adların komponentləri göstərilir (məsələn, Ağəli – əsli: *Ağa Əli*, Ağəmi – əsli: *Ağa Əmi* və s.) Lüğətdə bəzi şəxs adlarının izahı iki variantda verilir. Müəllif bu variantların hansının düzgün olmasını gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxır.

Lüğətə qədim Azərbaycan şəxs adlarının bir qismi, təhriif olunmuş adlar, qəribə şəxs adları, habelə *Həsənağa*, *Əliheydər*, *Əbdülhüseyn* kimi mürəkkəb adlar daxil edilməmişdir.

Azərbaycan şəxs adları lüğəti sahəsində ikinci təşəbbüs O.Mirzəyevin “Adlarımız” (Bakı, 1986) kitabıdır. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan bu kitabda müasir Azərbaycan antroponimik sistemində ən çox işlənən 468 kişi və qadın adının oçerk şəklində izahı əsas yer tutur. Bu izahları müəllifin adlar haqqında polemik söhbəti də adlandırmaq olar. Kitabın bir neçə səhifəsi “Adlarımız” adı altında oğlan və qız adlarının siyahısına ayrılmışdır. Burada 758 oğlan, 444 qız adı verilir. Şübhəsiz ki, bunlar da Azərbaycan şəxs adlarının az bir hissəsini təşkil edir. Kitabın “Düşüncələr, mülahizələr” adlanan hissəsi müəllifin şəxs adları barədə nəzəri qeydlərinə həsr olunmuşdur.

“Azərbaycan şəxs adları” (tərtibçilər: M.Şirəliyev və b.) adlı soraq kitabında (Bakı, 1987) məqsəd ad seçməkdə ata-analara, adları düzgün yazmaqda müvafiq idarə işçilərinə kömək etməkdir. Kitab üç hissədən ibarətdir. Birinci hissə Azərbaycanca-rusca adlar lüğətindən ibarətdir. İlk dəfə olaraq Azərbaycan şəxs adlarının rusca transkripsiyası burada verilir. Bu, olduqca vacib məsələdir. VVAQ şöbələrində hər bir azərbaycanlının rus dilində adı qeydə alınarkən bu kitab əsas götürülməlidir.

Kitabın bu hissəsində 667 kişi, 833 qadın adının rusca qarşılığı verilmişdir.

Kitabın şərti qeyd etdiyimiz ikinci hissəsi “Adların mənşəyi və izahı” adlanır. Burada adların hansı dilə mənsub olması və konkret mənası göstərilir.

Qeyd etdiyimiz antroponimik lüğətlər bu sahədə ilk addımlardır. Gələcəkdə bunların daha da formalaşması, zənginləşməsi, şübhəsiz ki, təbiidir.

Antroponimik lüğətlər ancaq adların siyahısından ibarət olmamalıdır. Burada adlara aid linqvistik kommentariya və etimoloji informasiyalar da verilməlidir.

Familiyaya dair lüğətlərin tarixilik baxımından elmi əhəmiyyəti az deyildir. Burada hansı familiyanı lüğətə daxil etmək məsələsi çox maraqlıdır. Lüğətdə familiyaya dair məqalənin sonunda həmin familiyanın hansı rayonda yayılması və işlənməsinə dair məlumat verilməlidir.

Şəxs adı lüğəti Azərbaycan dilində nə qədər ad varsa, hamısını əhatə etməlidir. Bu adların mənşəyini, yaranma tarixini göstərmək lazımdır. Sonra ən az təsadüf olunan və çox işlənən adların yerini qeyd etmək olar.

Hazırda Azərbaycan familiyaları, təxəllüsləri, ləqəblərinə dair lüğətlər hazırlamaq qarşıda mühüm bir vəzifə kimi durur.

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, şair və yazıçıların əsərlərindəki şəxs adlarının da lüğətinin hazırlanması vaxtı çatmışdır. Bu barədə başqa xalqlarda müəyyən təcrübə vardır¹.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan antroponimlərinin bütün sahələrini əhatə edən akademik nəşrinə hazırda çox böyük ehtiyac duyulur.

---

¹ Словарь автобиографической трилогии М.Горького. Имена собственные. Изд. ЛГУ, 1975.

---

2. Toponimik lüğət

Onomastik lüğətlərin bir növünü yer adlarına həsr olunmuş lüğətlər təşkil edir. Bunlar toponimik lüğət adlanır.

Bu növ lüğətin məqaləsinə nələr daxil edilir?

1. Başlıq söz. Burada adın variantı nəzərə alınır. Adın vurğusu göstərilir. Başlıq söz ədəbi dilin formalarına uyğun əlifba sırası ilə yazılır.
2. Obyektə aid topoqrafik məlumat. Obyektin yerləşmə formasını müəyyən etmək üçün aydınlaşdırıcı məlumat verilir: harada yerləşir, hansı obyektə yaxındır, relyefi və s.
3. Toponimin etimoloji arayışı. Bu arayış lüğət məqaləsinin əsasını təşkil edir. Aşağıdakı qaydada etimoloji arayış verilir:
  - a) *Bu söz nədən əmələ gəlmişdir?*
  - b) *Söz yaradan ünsürlər hansılardır?*
  - c) *Kim bu barədə fikir söyləmişdir?*
  - ç) *Toponim haqqında ümumməqbul fikir yoxsa, müəllifin öz fikri nədən ibarətdir?*

Azərbaycan dilçiliyində indiyədək toponimik lüğət nəşr olunmamışdır. Bu sahədə coğrafiya alimlərinin nəşr etdikləri lüğətlərdən¹ hələlik əldə bir vəsait kimi istifadə edilir. Bunlardan başqa, bir neçə dəfə müxtəlif illərdə "Azərbaycan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü" kitabı nəşr olunmuşdur.

Bütün bunların hamısında, əsasən, Azərbaycan ərazisində mövcud olan yaşayış məntəqələrinin adları öz əksini tapmışdır. Lakin Azərbaycandan kənar – Gürcüstanda, Dağıstanda, İran ərazisində külli miqdarda Azərbaycan dilinə məxsus yer adları indiyədək lüğətlərə düşməmişdir. Həm də bu yer adları təkcə yaşayış məntəqələrinin adlarından ibarət deyildir. Buraya məhəllə, küçə, bağ, meşə,

¹ Bax: Azərbaycan SSR-in izahlı coğrafi adlar lüğəti. Tərtibçilər: Q.K.Gül, S.H.Rüstəmov, V.Q.Zavriyev, Ə.M.Şıxlinski, Ş.C.Əliyev, O.U.Osmanov. Bakı, 1960; O.Osmanov. Coğrafiya müəllimləri üçün məlumat kitabı. Bakı, 1955; O.Osmanov, B.Abdullayev. İzahlı coğrafiya lüğəti. Bakı, 1966; N.Nəbiyev. Coğrafi adlar. Bakı, 1982.

dərə, təpə, qəbiristanlıq, körpü, tala, qobu, kalafalıq, mağara və s. mikrotoponimlər də daxildir. Bu obyektlərin adlarını bildirən sözlər hələlik toplanmamış qalır.

Hazırda Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası xətti ilə “Azərbaycan SSR-in toponimlər lüğəti” hazırlanır. 1986-cı ildə toponimik sözlük tərtib edilmişdir ki, bu, lüğətin hazırlanması üçün çox vacibdir. Burada 7 min toponimin əhatə olunması nəzərdə tutulur. Lüğətin sözlüyü respublikamızın inzibati-ərazi bölgüsü, ayrı-ayrı xəritələr, atlaslar və Azərbaycan toponimikası sahəsində aparılmış tədqiqat işlərinin materialları əsasında tərtib olunmuşdur. Sözlük oykonimləri, hidronimləri, oronimləri və adonimləri, habelə etnotoponimləri, antroponimləri, zootoponimləri, fitotoponimləri, miqrasiya (gətirilmə) coğrafi adları və s. əhatə edir. Lüğətdə ilkin mənbələr, qədim yazılı abidələr, qohum dillərin materialları, dialektlər, arxiv materialları, arxeoloji və etnoqrafik nəticələr, xalq etimologiyası və başqa mənbələr əsasında toponimlərin geniş tarixi-linqvistik təhlilini vermək nəzərdə tutulur.

Lüğətdə təxminən aşağıdakı prinsiplərə əməl olunacaqdır:

- a) *toponimlər əlifba sırası ilə veriləcək;*
- b) *toponimin qarşısında mötərizədə adını daşdığı coğrafi obyektin yerləşdiyi yerin, ərazinin, rayonun adı göstəriləcək;*
- c) *təkrarlanan toponim və ya topokomponentin izahı ayrıca verilməyib, əvvəlki izaha işarə olunacaq;*
- ç) *istifadə olunan mənbə və ədəbiyyat siyahısı lüğətin sonunda veriləcək.*

Burada nümunə üçün ancaq antroponimik və toponimik lüğətlərə nəzər salındı və müəyyən mülahizələr söyləndi. Şübhəsiz ki, bu mülahizələrin bir qismi Azərbaycan onomastikasının başqa sahələrinə dair lüğətlərə də aiddir.

Müasir elmimizin əsas vəzifələrindən biri onomastikaya dair sahə lüğətləri hazırlayıb ictimaiyyətin və tədqiqatçıların ixtiyarına verməkdən ibarətdir.

VIII FƏSİL

ONOMALOGİYA TERMİNLƏRİ SİSTEMİ VƏ ONUN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Hər bir elm və elm sahəsi terminlə təşəkkül tapır və əsasən, onunla da inkişaf edir. Terminsiz elm yoxdur və ola da bilməz. Termin elmin əlifbasıdır.

Çoxsaylı dünya elmləri tarixindən aydın məlumdur ki, hər hansı bir elm yarandığı ilk andan meydana gəlmiş terminlər və onların sistemi elmin inkişaf prinsipləri əsasında zaman-zaman artır, bəzi ünsürləri dəyişir və get-gedə ümumi sistem təkmilləşir. Bu prosesdə yeni yaranan, yaxud dəqiqləşdirilən hər bir termin elmin ümuminkişaf xəttinə öz müsbət təsirini göstərir. Termin sahəsində elmi ənənə əsrlər boyu beləcə davam etmiş, indi də bütün elmlərin inkişafında bunu aydın görmək olur. Bu proses müasir dilçilik elminin bütün şöbələrinin və eləcə də onomalogiyanın inkişaf tarixində də özünü göstərməkdədir.

8.01. ÜMÜMLİNQVİSTİK TERMİNLƏR SİSTEMİNDƏ ONOMASTİK TERMİNLƏRİN MÖVQEYİ

Ümumilikdə hər elmin özünəməxsus formalaşmış terminlər sistemi mövcuddur. Lakin müəyyən bir elm sahəsinə, onun şöbələrinə aid terminlərin hamısı eyni xarakterli olmayıb, ümumi və xüsusi mahiyyət daşıyır. Belə

ki, bəzi terminlər elmin şöbələri, yaxud konkret bir şöbəsi ilə bağlı olur. Məsələn, “antrotoponim”, “hidrotoponim”, “zootoponim” və s. bu kimi terminlər ancaq onomalogiyaya məxsus olub, onomastik tədqiqatlarda istifadə olunur. Buna əsasən də, hər bir elmdə olduğu kimi, ayrılıqda onomalogiyanın da xüsusi terminləri yaranıb formalaşmışdır. Müasir onomastik terminlər Azərbaycan dilçiliyinin ümumi terminlər sistemində diqqəti cəlb edən xüsusi terminoloji lay təşkil edir.

Hazırda onomastik anlayışları ifadə etmək üçün termin çatışmazlığı olmadığına görə heç bir problem yaranmır. Çünki elmin indiki inkişaf dövründə onomalogiya ilə bağlı lazımi dərəcədə onomastik termin meydana gəlmişdir.

Lakin bununla bərabər deməliyik ki, onomastik tədqiqatlar sahəsində elmin inkişafına az da olsa maneçilik törədən terminoloji problemlər yox deyildir. Mövcud terminlər sistemindəki ikimənalı, sinonim xarakterli, çoxkomponentli ünsürlərin müasir elmin prinsip və tələblərinə uyğun düzəldilməsi, dəqiqləşdirilməsi vacib məsələlər kimi nəzərləri cəlb etməkdədir.

8.02. DƏQİQLƏŞDİRİLMİŞ BƏZİ ONOMASTİK TERMİNLƏR

A

Abreviatur

İtalyanca “abreviatura” qısa, yəni mürəkkəb adlarda-ki sözlərin baş hərflərindən əmələ gəlib həm şifahi, həm də yazılı nitqdə işlənən addır:

ADPU – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti;

ADDU – Azərbaycan Dövlət Dillər Universiteti;

BDU – Bakı Dövlət Universiteti;

ASU – Azərbaycan Slavyan Universiteti;

TEC – Tələbə Elmi Cəmiyyəti;

AMEA – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası...

Ad

Dildə hər bir şeyanın adı vardır. Bunlar ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa ayrılır. Burada xüsusi adlar nəzərdə tutulur. Məsələn:

- şəxs adları – *Əli, Pəri, Həsən* və s.;
- yer adları – *Bakı, Sumqayıt, Ağstafa* və s.;
- su obyektlərinin adları – *Kür, Araz, Göy göl* və s.;
- dağ obyektlərinin adları – *Kəpəz, Şahdağ, Qızıl qaya* və s.;
- heyvan adları – *Alabaş, Bozlar, Alagöz* və s.;
- səma cisimlərinin adları – *Yer, Günəş, Saturn* və s.;
- idarə və təşkilat adları – *Azərbaycan Respublikası*...

Adqoyma

1) Adlandırma prosesi. Müxtəlif obyektlərə – ayrı-ayrı yerlərə, küçələrə, idarə və təşkilatlara, kəndlərə, rayonlara, heyvanlara, qəzet və jurnallara, əsərlərə, kitablara, yeni kəşf olunmuş səma cisimlərinə və yeni doğulmuş uşaqlara ad qoyulur. 2) Xüsusi ad seçmə ənənəsi. Azərbaycan xalqında uşaq, təbiətlə, ictimai həyatla, dillə bağlı adqoyma ənənəsi vardır.

Qeyd: Hər bir xalqın özünəməxsus adqoyma ənənəsi mövcuddur.

Advermə

Müəyyən obyektin, məsələn, uşağın, kəndin, küçənin, əsərin, idarə və təşkilatın və s. rəsmi surətdə xüsusi sözlər vasitəsilə adlandırılması.

Addəyişmə

Müəyyən səbəblə əlaqədar şəxs və yer adlarının, nazirlik, komitə, idarə, təşkilat və s. adlarının rəsmi şəkildə başqa adla əvəz edilməsi.

Adın semantikasi

Xüsusi adın daşdığı məna. Məsələn, *Yaşar* – yaşayan, var olan, *Kazım* – öz hirsini uda bilən, qəzəbini soyuda bilən, *Lütfiyar* – yarın mərhəməti, sevgilinin mərhəməti, *İlkin* – ilk, birinci, *İlyas* – həmişəcavan, həmişəyaşıl və s.

Adyaratma

Hər hansı şey və ya obyekt üçün uyğun ad seçmək, yaratmaq. Məsələn, "*Aynur*" Məişət Evi, "*Mozalan*" satirik jurnalı, "*Günəş*" istirahət düşərgəsi, "*Aygün*" televiziya verilişi, "*Təranə*" ansamblı və s.

Ad sistemi

Geniş anlayışdır. Məsələn, müəyyən bir əraziyə məxsus xüsusi adların cəmi; yaxud fəza cisimləri adlarının toplusu; zoonimlər, kişi adlarının cəmi və i. Buna görə də elmi ədəbiyyatda toponimlər sistemi – toponimika, antropimlər sistemi – antropimika, hidronimlər sistemi – hidronimika, zoonimlər sistemi – zoonimika, kosmonimlər sistemi – kosmonimika, etnonimlər sistemi – etnonimika adlanır.

Adonim

Səhraların, talaların, düzənliklərin, meşə zolaqlarının adı. Məsələn, *Cəngi meşəsi*, *Sarıcı düzü* və s.

Akronim

İngiliscə *acronym* – ixtisar ad. Abreviaturların bir növü olub, ixtisarlara baş hərflərə əsaslanan tipi. Məsələn, ADPU, BDU və s.

Akrofonetik abreviatür

Səs abreviaturları (bax: abreviatür).

Alınma ad

Müasir Azərbaycan dilində işlənən başqa millətlərə məxsus xüsusi adlar. Məsələn, *Feliks, Tomas, Svetlana, Flora, Telman, Hamlet* (şəxs adları).

Alınma adın mənimsənilməsi

Başqa millətlərə məxsus xüsusi adların dilimizin fonetik və qrammatik normalarına uyğun şəkildə işlədilməsi. Məsələn, *Дженева* – Cenevrə, *Швеция* – İsveç, *Голландия* – Hollandiya, *Алжир* – Əlcəzair, *Дамаск* – Dəməşq və s.

Alloetnonim

Etnonimlərin bir növü. Bir xalqa başqa xalq tərəfindən verilmiş ad. Azərbaycanlıların gürcü xalqını “gürcü” adlandırması. Gürcülər özlərini kartveli adlandırır. Azərbaycan dilində işlənən “yunan”, “macar” xalq adları da buna misaldır.

Allonim*

Hər hansı obyektin başqa (ikinci) bir adla adlandırılması: *Astraxanbazar* – *Cəlilabad*, *Göycə gölü* – *Sevan*, *Ağrı dağı* – *Ararat*, *Basarkeçər* – *Vardenis*, *Ağbaba* – *Amasiya* və s.

---

* Yunanca *allos* – “başqa, özgə” deməkdir.

Analoq*

Bir dilə məxsus sözün fonetik, semantik, morfoloji cəhətdən başqa dilin sözünə uyğun gəlməsi. Məsələn, Azərbaycanda *Aran*, Şotlandiyada *Aran adası*.

Andronim**

Kişi adından əmələ gələn qadın adı. Bu, əsasən, qrammatik cins kateqoriyası olan dillərə aiddir. Məsələn, ərəb dilində: Lətif – *Lətifə*, Həmid – *Həmidə*, Tahir – *Tahirə*, Rəşid – *Rəşidə*, Kamil – *Kamilə*; rus dilində: Aleksandr – *Aleksandra* və s.

Antonomaziya

Ümumi adın xüsusiyyəti və ya xüsusi adın ümumiyyə keçməsi hadisəsi. Məsələn: yaşar – *Yaşar*, yetər – *Yetər*, ay, gün – *Aygün*, gülər – *Gülər*, Nizami – *Nizamilər*, Füzuli – *Füzulilər*, Sevil – *Sevil-lər*, Koroğlu – *Koroğlular*, Hacı Əhməd – *Hacı Əhmədlər* və s.

Antropoloji dilçilik

Dilçiliyin yazısız dilləri öyrənən sahəsi.

Antroponim***

İnsana aid hər hansı bir xüsusi ad. Şəxs adı – *Qədir*, *Əhməd*; ata adı – *Vəli oğlu*, *Heydər qızı*; fəmiyyə – *Məmmədov*, *Hüseynov*; ləqəb – *Dəli Domrul*, *Çopur Alı*, *təxəllüs* – *Sabir*, *Müşfiq* və s.

Antroponimik anket

Antroponimlərin yazılı formada toplanması üçün tərtib olunmuş xüsusi sorğu vərəqi.

Qeyd: Burada şəxs adları, ləqəblər, təxəllüslər üçün ayrı-ayrı anketlər tərtib edilir.

---

* Yunanca *analogie* – “uyğun” deməkdir.

** İngiliscə *andronymie* – kişi adı.

*** *Antropos* yunanca – adam, insan.

Antroponimik kateqoriya

Antroponimlərin fərqlənən mühüm qrupları.

Antroponimiya nəzəriyyəsi

Elmi ədəbiyyatda antroponimlərin yaranması, formalaşması, inkişafı, habelə onların quruluşuna, tərkibinə, elmi təsnifinə, qruplaşdırılmasına və s. məsələlərə dair irəli sürülmüş fikirlər, ideyalar, hökmlər.

Antroponimik areal

Hər hansı antroponimin və ya antroponimik modelin yayıldığı sahə. Məsələn, фамилия düzəldən *-ov, -yev* şəkilçisi böyük bir areala malikdir; yaxud *Əhməd, Mustafa, Əli* kimi şəxs adları Orta Asiyada və Yaxın Şərqlərlərdə geniş yayılmışdır.

Antroponimik vahid

Antroponim modelləri əsasında yaranmış xüsusi söz (şəxs adı, ata adı, фамилия, ləqəb, təxəllüs).

Antroponimik model

Antroponimləri əmələ gətirən qrammatik və leksik vasitələr. Məsələn, *-ov, -yev, -zadə, -li* (qrammatik vasitələr), oğlu, qızı (leksik vasitələr).

Antroponimik sistem

Şəxsi ad, фамилия, ləqəb, təxəllüs və s. aid onomastik vahidlərin cəmi.

Antroponimik cərgə

Müəyyən qrup antroponimlərin eyni sözlə və ya şəkilçi ilə əmələ gəlməsi. Məsələn, tərəflərindən birində *"hacı", "mol-la", "bəy", "xan", "seyid", "xanım"* və s. sözlər iştirak edən şəxs adları. Yaxud *-ov, -yev* şəkilçisi ilə düzələn familiyalar.

Antroponimik şəkilçi

Antroponimlərin müxtəlif tiplərinin yaranmasında iştirak edən qrammatik forma.

Məsələn: *-ov, -yev* (*Salamov, Hacıyev, Nağıyev, Məmmədov* və s.); *-zadə* (*Əlizadə, Babazadə, İldırımzadə* və s.); *-lı, -li* (*Qasımlı, Məmmədli* və s.)

Antroponimika

Dildəki şəxs adları növlərinin cəmi.

Antroponimist

Antroponimlərin toplanması və tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçı alim.

Antropotoponim

Şəxs adlarından əmələ gəlmiş toponimlər. Məsələn, *Füzuli* (rayon adı), *Nərimanabad* (kənd), *Cəlilabad* (şəhər), *Bünyadabad* (k.), *Əhmədabad* (k.), *Əsədabad* (k.), *Qasımlı* (k.), *Qədirlı* (k.), *Davudlu* (k.), *Eyvazlı* (k.), *Dürriyə* (k.), *Qasımbinəsi* (k.), *Qoçəhmədli* (k.) və s.

Antropoformant

Azərbaycan antroponimlərinin yaranmasında iştirak edən şəkilçidir. Məsələn, familiya düzəldən şəkilçilər: *-ov, -yev, -lı* (*-li, -lu, -lü*), *-zadə* və s.

Apelyativ ad

Formasında heç bir dəyişiklik edilmədən xüsusi ad kimi işlənən ümumi ad. Məsələn, *çiçək* (bitki adı), *Çiçək* (şəxs adı), *lalə – Lalə*, *həyat – Həyat*, *gündüz – Gündüz*, *mehman – Mehman* və s.

Apelyativ söz

Bax: Apelyativ ad.

Apelyativ leksika

Dildəki ümumi sözlərin cəmi.

Areal

Müəyyən fonetik, leksik, qrammatik hadisənin yayılma ərazisi.

Areal dilçilik

Dilçiliyin dil areallarını öyrənən sahəsi.

Areal tədqiqat

Xüsusi adların yayıldığı ərazi üzrə tədqiqat.

*Qeyd: Bəzi yer adları, şəxs adları və s. Yalnız bir ərazidə deyil, müxtəlif areallarda işlənir. Məsələn, respublikanın bir neçə rayonunda **Saatlı, Çaylı, Çaxırlı** və s. kənd adları vardır. Bunlar areal toponimlər adlanır. Yaxud, **Məmməd, Həsən, Hüseyn, Əli** və s. şəxs adları bütün müsəlman ölkələrində geniş yayılmışdır. Bu cür adların tədqiqi areal tədqiqat adlanır.*

Areal toponim

İki və ya daha çox ərazidə işlənən eyniadlı toponim. Məsələn, *Dəmirçilər* (Qazax, Qubadlı, Tərtər), *Əlimabad* (Zəngilan, Lerik, Saatlı, Cəlilabad), *Xələc* (Abşeron, Qubadlı, Salyan, Ucar, Şərur) və s.

Qeyd: Bəzi toponimlər bir rayonun ərazisində areallığa malik olur. Məsələn: Ağdam rayonunda üç Qaradağlı, Gədəbəy rayonunda üç Yenikənd, Daşkəsən rayonunda iki Quşçu, Laçın rayonunda iki Ağbulaq kənd adları vardır.

Areal hidronim

İki və ya daha çox ərazidə işlənən hidronim.

Qeyd: Respublikamızın müxtəlif yerlərində Qoşabulaq, Sarsu, Ağgöl, Yeddiqardaş bulağı, Qarasu, Ağsu və s. hidronimlərə rast gəlinir.

Areal coğrafi ad

İki və ya daha artıq çox ərazidə yayılmış eyniadlı toponim, hidronim.

Qeyd: Bəzən hidronim əsasında yaranmış toponimlər (hidrotoponimlər) geniş bir areala malik olur. Məsələn, Ağbulaq hidrotoponiminə respublikamızda 7 yerdə, habelə Gürcüstan və Ermənistan ərazilərində də rast gəlinir.

Arxaik ad

Azərbaycan ədəbi dilinin onomastik sistemdə vaxtı ilə məhsuldar işlənən, müasir ədəbi dildə işlək olmayan xüsusi ad. Məsələn, *Fatmanisə, Tükəzban, Pəricahan* (şəxs adları), *Goranboy, Bittili, Kürnfeld, Zuvand, Qaryagin* (yer adları) və s.

Arxetip

Qədim forma, praforma. Sözün yaranmasında əsas olan ilkin forma.

Astionim

Oykonimlərin bir növü, şəhər adı. Məsələn, *Moskva, Peterburq, Bakı, Sumqayıt, Tbilisi, Səmərqənd, Daşkənd* və s.

Astrotoponim

Səma cisimlərinin adından əmələ gələn toponim. Məsələn, *Günəşli* (kənd adı), *Qızıl Şəfəq* və s.

Ata adı

Antroponimin bir növü: şəxsin mənşəyini tam bildirmək üçün mövcud olan üç vasitədən biri. Məsələn, *Həsənov Əli Məmməd oğlu, Qədirova Lalə Əsgər qızı*.

Qeyd: Azərbaycan dilində ata adını bildirmək üçün şəxs adına "oğlu" və ya "qızı" sözləri artırılır.

Avtoetnonim

Qəbilənin, tayfanın, xalqın öz-özünə verdiyi adlar. Məsələn, *oğuzlar, türklər, azərbaycanlılar*.

Aqoronim

Meydan, bazar adları: *Azadlıq meydanı, Gənclər meydanı, Ukrayna meydanı, Təzə bazar, Şərq bazarı, Kömürçü bazarı* və s.

Aqroonim

Toponimlərin bir növü. Müəyyən bir əkin sahəsinin adı. Məsələn, *Şahlar yeri, Şirin çala, Şükürbəyli yeri, Əbiş təpəsi, Doqquz addım, Xırdalar, Dəvə qılınıcı* və s.

Azərbaycan toponimikası – *Azərbaycan dilindəki quru obyektlərin adını bildirən yer adlarının cəmi.*

B***Burjua dilçiliyi***

Müasir kapitalist ölkələrində burjua ideologiyası əsasında meydana çıxmış dilçilik cərəyanları və nəzəriyyələri. Bunlar mahiyyətə burjua cəmiyyətinə xidmət edir.

Bütöv ad

Tərkibi bir neçə sözdən ibarət mürəkkəb quruluşlu idarə və təşkilat adı. Məsələn, *Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti* və s.

Qeyd: Bütöv adlar çox zaman ixtisarla yazılır və ixtisarla tələffüz edilir. Məsələn, Azərnaşr, ADPU, BDU.

Ç***Çoxadlı***

Eyni bir obyektin bəzən iki və daha çox ad daşması. Məsələn, dünyanın bir çox xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlılarda da bəzən uşağın rəsmi addan başqa bir və ya bir neçə adı olur.

C***Coğrafi ad***

Hər hansı coğrafi obyektin adını bildirən xüsusi söz – toponim. Məsələn, *Şəki, Yevlax, Balakən* (rayon), *Qıraqlı, Salahlı, Kəpənəkçi, Dəmirçilər* (kənd), *Qoşqar, Kəpəz, Savalan* (dağ) və s.

Coğrafi obyekt

Hər hansı coğrafi adı daşıyan yer. Məsələn, *kənd, rayon, şəhər, dağ, dərə, məhəllə, qışlaq, yaylaq, qobu, düzənlik* və s. adları.

Coğrafi adların abberviasiyası

Toponimlərdə qəbul olunmuş ixtisar forması. Məsələn, *ABŞ, ADR, ÇSSR* və s.

Qeyd: Bəzən coğrafi obyektin görünüşü, quruluşu, xassəsi ona verilən adda öz əksini tapır. Bu, adətən, toponimlərin bir növü olan oronimlərdə (dağ, dərə, təpə, düz, çala, çuxur və s. yer adlarında) özünü göstərir. Məsələn, Bakının Əhmədli qəsəbəsinin bir hissəsi təpədə yerləşdiyinə və günəş şüası buradan əskik olmadığına görə bu yer Günəşli adlandırılmışdır. Yaxud respublika ərazisində olan Boz Qobu, Böyük meşə, Qara təpə, Atölən, Atbatan, Qızıl təpə, Daş körpü, Gödək küdrü, Moruqlu ada, Sarı yer və s. coğrafi obyekt adlarında həmin yerlərin əlamətləri öz əksini tapmışdır.

Coğrafi landşaft

Müəyyən ərazinin təbii mənzərəsi. Coğrafi landşaft toponimik landşaftdan əvvəl yaranır.

D

Demonim

Əfsanəvi ad. Məsələn, *Div, Əjdaha, İblis, Şeytan, Cin* və s.

Derivativ ad

Bir sözdən ibarət düzəltmə yolla əmələ gəlmiş xüsusi ad. Məsələn, *Əliyev, Mahmudov, Mustafayev, Hacızadə, Məmmədli* (familiya), *Dadaşlı, Damcılı, Zağalar, Yurdçu, Dəmirçilər* (kənd adları) və s.

Diaxronik tədqiqat*

Hər hansı dil hadisəsinin tarixi istiqamətdə araşdırılması.

Dil

İnsanların kollektiv əməyi nəticəsində əmələ gəlmiş ünsiyyət vasitəsi.

Dil mənsubiyyəti

Hər hansı bir xüsusi sözün müəyyən dilə mənsub olması. Məsələn, *Cavad, Sımada, Məzrə* (ərəb); *Bəcirəvan, Abdulran, Meyinman, Burvənd, Dolab* (fars); *Aleksandrovnna, Severski, Qolovinovna* (rus) və s.

Dil tərkibi

Xüsusi adların dil mənsubiyyətinə görə təsnifi.

Qeyd: Azərbaycan dilinin leksikası dil tərkibinə görə müxtəlif söz qruplarından ibarətdir. Burada xalis Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdən başqa rus, alman, ingilis, fransız, ərəb, fars, türk, gürcü və s. dillərə məxsus sözlər də vardır.

Dil hadisəsi

Dildə obyektiv və subyektiv şəkildə baş verən hadisə. Məsələn, sözlərin ümumidən xüsusiyyə keçməsi, dildə baş verən fonetik hadisələr, transformasiyalar, şəkilçiləşmə və s.

Dilçiliyin fəlsəfi problemləri

Dilçilik elminin fəlsəfi aspekti.

Drimonim**

Toponimin bir növü olan xüsusi meşə zolağı, cəngəllik, meşə adı. Məsələn, *Qarayazı meşəsi, Qaraoğlan meşəsi, Şam meşəsi, Talış meşəsi, Nabran meşəsi* və s.

---

* *Dia* yunanca – istiqamət, *shronos* – vaxt, zaman.

** *Dromos* yunanca – hərəkət, yol.

Dromonim

Toponimin bir növü olan nəqliyyat yolu adı (yerüstü, yeraltı, su, hava nəqliyyatı). Məsələn, *Bakı–Ağstafa dəmir-yol xətti*, *Bakı–Lənkəran avtobus xətti*, *Bakı–Moskva hava xətti*, *“Bakı Soveti” metro stansiyası*, *“Nizami” metro stansiyası* və s.

E**Ekzonim***

Hər hansı bir dildə ənənəvi şəkildə işlənən, başqa ölkələrin, ərazilərin, xalqların adı. Məsələn, *Macarıstan – Hunqariya*, *Gürcüstan – Sakartvelos* və s.

Qeyd: Ekzonimlər mənsub olduğu dilin fonetik və qrammatik quruluşundan, orfoqrafiya və orfoepiyasından, bir növ, uzaqlaşır.

Eponim**

Xalqın, yerin adı ilə adlanan şəxs adı. Məsələn, *Tatar*, *Azər*, *Özbək*, *Xəzər*, *Savalan*, *Elbrus*.

Etnoantroponim

Tayfa, qəbilə, xalq adları əsasında yaranan şəxs adı. Məsələn, *Sabir*, *Əfşar*, *Qacar*, *Muğan*, *Xəzər*, *Türkmən*, *Tatar*, *Becan* və s.

Etnogenez

Xalqdan əmələ gəlməsi, xalqın mənşəyi.

Etnolinqvistika

Makrodilçiliyin dilin və xalqın, dilçilik və etnik faktorların əlaqəsini öyrənən sahəsi.

---

* *Eczo* yunanca – kənar, *onoma* – ad.

** *Eponym* ingiliscə xalq adı.

Etnonim*

Hər hansı etnik qrupun, tayfa, xalq və millətin adını bildirən dil vahidi. Məsələn, *qırçaq, oğuz, türk, quşçu, ləzgi, talış, avar* və s.

Etnonimika

Bütöv bir ərazinin etnonim toplusu. Məsələn, *Azərbaycanın etnonimikası, Gürcüstanın etnonimikası, Özbəkistanın etnonimikası* və s.

Etnotoponim

Qəbilə, tayfa, tirə, xalq adından yaranmış toponim. Məsələn, *Təklə, Muğan, Quşçu, Kəngərli, Dəmirçilər, Çaxırlı, Xançobanlı, Xubyarlı, Qaradonlu, Qaralı* və s. kənd adları.

Etnohidronim

Tayfa, qəbilə, xalq adları əsasında yaranan hidronim. Məsələn, *Xəzər, Quşçu çayı, Bayandır çayı, Alpançay, Oxçu çayı, Tərtərçay* və s.

Ə**Əlavə ad**

Hər hansı obyektin, şəxsin rəsmi adından başqa onun dildə işlənən qeyri-rəsmi adı. Məsələn: *Şəki – Nuxa, Gəncə – Gəncəbasar* və s. (yer adı).

Qeyd: şəxs adlarında da bu hal vardır. Bəzən bir şəxsin vətəndaşlıq pasportundakı rəsmi adından başqa, evdə, ailədə onu başqa adla çağırırlar.

---

* *Ethos* yunanca – xalq, *onoma* – ad.

Əcnəbi ad

Başqa dilə məxsus xüsusi ad. Əcnəbi ad şəxsə, yerə və s. aid ola bilər.

F**Familiya***

Hər hansı şəxsin müəyyən ailəyə, nəslə mənsub olduğunu göstərən xüsusi rəsmi ad. Məsələn, *Məmmədov, Əliyev, Sultanov, Dadaşov, Mustafayev* və s.

*Qeyd: Familiya uşağın adı ilə birlikdə təyin olunur. Bir qayda olaraq, nikah əsasında qurulmuş ailədə dünyaya gələn uşağa ata familiyası verilir. Tarixən familiya addan sonra əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilinin antroponimikasında familiyanın bir çox spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Ərə gedən qız, bir qayda olaraq, ər familiyasını qəbul edir, ata familiyasından ər familiyasına keçir. Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmasa da, cins fərqi familiyada özünü göstərir. Məsələn, *Məmmədov* (kişi) – *Məmmədova* (qadın). Lakin bəzi familiya modellərində cins kateqoriyası əks olunmur. Məsələn, *Əlizadə, Hüseyinzadə, Məmmədli, Hüseyinli* və s. Bunlar eynilə həm kişi, həm də qadın familiyası kimi çıxış edir. Azərbaycan dilinin antroponimikasında *Əliyev, Məmmədov, Hüseyinov, Vəliyev* geniş yayılmış familiyalardır. Bəzi familiyalar vardır ki, onlar ancaq respublikanın bir rayonunda bir nəslə mənsubdur. Məsələn, *Sarıyev* familiyasına ancaq Qazax rayonunda təsadüf edilir. Bəzi ailələrdə familiya əvəzinə ata adı əsas götürülür (bu hal xüsusən Abşeron kəndlərində özünü göstərir); məsələn, *Səfirə Ağamirzə qızı, Əli İldırım oğlu* və s. Əslində, Azərbaycan antroponimikasında bu, familiyanın qədim formasıdır. Buna orta əsrlərdən *Toğrul oğlu Bөрküyarıq, Peykərbəy Ziyad oğlunu* misal göstərmək olar.*

---

* *familia* latınca – nəsil, ailə, ev adamları.

Feili ad

Feildən düzələn hər hansı bir xüsusi ad. Məsələn, *Dönməz, Sevil, Dilək, Yetər, Gülər, Yaşar, Qorxmaz* (şəxs adları), *Qızılqazma, Alaşar, Anqıran, İnəkboğan, Şahsevən* (kənd adları), *İlandaşıyan, Oxatan* (bürc adları) və s.

Qeyd: Bu cür adlar təsvir yolu ilə düzəldilir.

Fitoantropnim

Bitki adlarından əmələ gələn antropnimlər. Məsələn, *Nərgiz, Çiçək, Lalə, Qərənfil, Sünbül, Yazgül, Qızılgül, Bənövşə, Qönçəgül, Yasəmən, Reyhan* (qadın adları) və s.

Qeyd: Azərbaycan antropnimikasında bu cür adlara ancaq qadın adlarında təsadüf edilməsi ilə xarakterik haldır.

Fitonim*

Bitki adı bildirən xüsusi ad. Məsələn, *Eldar şamı, Nərgizgüllü, Əhəd lampası* (alma ağacının xüsusi adı) və s.

Fitotopnim

Bitki adı əsasında əmələ gələn hidronim. Məsələn, *Armutlu gölü, Vələsli bulağı, Arpa çayı, Qozlu bulaq, Çinar bulağı, Bənövşəli çay, Zoğalçay* və s.

Formant metodu

Xüsusi adların formaları əsasında öyrənilməsi.

H**Helonim****

Hidronimin bir növü olan bataqlıq, axmaz adı. Məsələn, *Sarısu, Naftalan, Gilli göl* və s.

---

* *fitos* yunanca – bitki + *onoma* – ad.

** *elos* yunanca – bataqlıq.

Həmad

Eyni adı daşıyan şəxs, adam.

Qeyd: *Bir yerdə bəzən bir neçə Əli adında şəxs yaşayır. Ümumiyyətlə, həmadlıq cəmiyyət üçün qanunauyğun dil hadisəsidir. Çünki ad uşaqlara valideyn tərəfindən fərdi qoyulur. Cəmiyyətdə elə qanun yoxdur ki, bir adı bir şəxs daşsın. Buna görə də insanlar bir-birindən xəbərsiz öz övladlarına ad qoyarkən həmadlıq hadisəsi baş verir. Bu dil hadisəsi təkcə şəxs adlarında deyil, toponimlərdə, hidronimlərdə və başqa onomastik sahələrdə də baş verir. Məsələn, respublikanın müxtəlif rayonlarında 6 **Poladlı**, 3 **Salahlı**, 6 **Padar**, 13 **Muğanlı**, 3 **Məzrə** və s. kənd adlarına təsadüf edilir. Kənd yerlərində həmad şəxslər bir-birindən sənətinə, peşəsinə və əksərən ləqəblərinə görə fərqləndirilir. Yaxın ərazidə olan həmad toponimlər isə “aşağı”, “yuxarı”, “böyük”, “kiçik”, “alt”, “üst”, “orta”, “qıraq” və s. sözlərin, yaxud -li şəkilçisinin artırılması ilə bir-birindən seçilir.*

Həmfamil

Eyni familiya daşıyan şəxs, fəmiləş.

Qeyd: *Həmfamillik üç yolla baş verir: 1) bütöv nəsil bir familiyanı daşıyır; 2) nikah yolu ilə qadın kişinin familiyasını qəbul etməklə həmfamil olur; 3) həmfamillik təsadüfi xarakter daşıyır və heç bir qohumluq əlaqəsi olmur: sadəcə olaraq eyni familiyaya müxtəlif ərazi və ailələrdə təsadüf edilir.*

Hibrid ad*

Tərəfləri müxtəlif dil mənsubiyyətinə malik olan mürəkkəb quruluşlu xüsusi ad. Məsələn, *Birinci Meyniman*, *Böyük Dəhnə*, *Verin Çaylı*, *Vartaşenqışlaq*, *Qızılavar*, *Qızılvəng* (toponimlər), *Ayəndam*, *Qonçağül*, *Dəstəğül*, *Dostəli* (şəxs adları) və s.

---

* *hybkris* yunanca – qanqovuşuğu

Hidroantroponim

Müəyyən bir su obyektinin adından əmələ gələn antropo-
nim. Məsələn: *Araz, Abihəyat, Şəlalə, Samur, Xəzər* (şəxs adları).

Hidronim*

Təbii və ya süni su obyektlərinin adı: okeanonim, pe-
laqonim, limnonim, potamonim, helonim və s. Məsələn, *Hind okeanı, Xəzər dənizi, Göy göl, Kür, Qarabulaq, Sarısu* (ax-
maz) və s.

Hidronimik

Müəyyən bir əraziyə məxsus hidronimlər toplusu.
Məsələn: Azərbaycanın şimal rayonlarının hidronimiyası,
Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin hidronimiyası, Naxçı-
vanın hidronimiyası və s.

Hidronimiya

Onomastikanın hidronimlərin yaranma qanunauyğun-
luqlarından, dil tərkibindən, transkripsiyasından, fonetik,
morfoloji və sintaktik quruluşdan bəhs edən bir bölməsi.

Hidronimik sistem

Müəyyən əraziyə, regiona məxsus hidronimlərin elmi
cəhətdən təhlili, qruplaşdırılması və təsnifi nəticəsində alı-
nan növ, tip və qanunauyğunluqların cəmi. Məsələn, Azər-
baycanın qərb zonası rayonlarının hidronimik sistemi, Dağ-
lıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin hidronimik sistemi və s.

Hidronimik tərkib

Tədqiqat, araşdırma, təhlil zamanı hər hansı hidronimin
fonetik, leksik, qrammatik, dil mənsubiyyəti cəhətdən his-

---

* *hidro* yunanca – su.

sələrə ayrılması. Məsələn, *Araz* hidroniminin fonetik tərkibi, *Göy göl*, *Maralgöl* hidronimlərinin leksik tərkibi, *Qudyalçay* hidroniminin dil tərkibi, *Ağdərə çayı*, *Altıağac çayı*, *Qanlı qobu dərəsi çayı* hidronimlərinin sintaktik tərkibi və s.

Hidronimik oykonim

Hidronimlər əsasında yaranan oykonim. Məsələn, *Ağsu çayı* – *Ağsu qəsəbəsi*, *Qarasu çayı* – *Qarasu kəndi*, *Göyçay çayı* – *Göyçay şəhəri* və s.

Hidronimist

Hidronimlərin tədqiqi ilə məşğul olan alim-tədqiqatçı.

Qeyd: *Elmi ədəbiyyatda hidronimlər toponimlərin bir növü kimi öyrənilir və hidronimlərin tədqiqatçısı da toponimist adlanır. Lakin fikrimizcə, hidronimlər onomastikanın müstəqil tədqiqat sahəsi kimi götürülsə, onun tədqiqatçısı toponimist yox, hidronimist adlandırılmalıdır.*

Hidrotoponim

Su anlayışı bildirən və müəyyən bir su obyektinin adından əmələ gələn toponim. Məsələn, *Qoşabulaq*, *Aydınbulaq*, *Ağbulaq*, *Ağsu*, *Daşarx*, *Kür*, *Qaraqaşlı*, *Kür*, *Qarabucaq* (oykonimlər) və s.

X

Xalq etimologiyası

Hər hansı onomastik vahidin yaranması, mənşəyi və mənası ilə əlaqədar xalq arasında mövcud olan məlumat və rəvayətlər.

Qeyd: *Bu cür məlumat və ya rəvayətlər, əsasən, toponimlərə, hidronimlərə və şəxs adlarına aid olur. Məsələn, xalq arasın-*

da *Kür, Araz, Göy göl, Maralgöl* hidronimlərinin, bir çox paleo-oronimlərin və oykonimlərin yaranmasına dair bir neçə rəvayət və bunların müxtəlif versiyaları vardır. Məsələn, **Saatlı** rayonunun adının mənası ilə əlaqədar bir neçə versiya məlumdur.

Xrematonim*

Maddi mədəniyyət əşyalarının xüsusi adları. Məsələn, *beşaçılan, Aynalı, dayandoldurum* (tüfəng adları), *Misri qılınc, firəngi* (bıçaq adı), *qalife, boston, trikotin* və s. (parça, paltar adları), musiqi aləti, zərgərlik məmulatı, qızıl, daş-qaş, ev əşyalarının xüsusi adları.

Xronim**

Bütöv bir zonanı əhatə edən inzibati ərazi bölgüsünün adı (respublika, rayon, vilayət). Məsələn, *Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan, Mil, Muğan, Şirvan düzənliyi, Qazax, Şamaxı, Lənkəran, Zaqatala* (rayon əraziləri).

Xrononim***

Müəyyən bir ictimai-siyasi hadisə ilə bağlı konkret bir dövrün adı. Məsələn, Azərbaycan dilinin sovet dövrü; Ədəbi dilin inkişafında *Füzuli mərhələsi; Böyük Vətən müharibəsi dövrü, Orta əsrlər tarixi, Qədim dünya ədəbiyyatı* və s.

Xüsusi ad (onomastik vahid)

Eynicinsli əşya, şəxs, hadisə, yer və s.-dən birini digərindən fərqləndirmək üçün verilən xüsusi ad. Məsələn, *Sabir, Nazim, Mənzər* (şəxs adları), *Bakı, Bərdə, Təbriz* (şəhər adları) və s.

* *shrematos* yunanca – əşya + *onoma* – ad.

** *shros* yunanca – sərhəd, məntəqə, sahə, zona + *onoma* – ad.

*** *shronos* yunanca – vaxt, vədə + *onoma* – ad.

Xüsusi toponimika

Hər bir millətin özünəməxsus toponimik sisteminin spesifik cəhətlərini öyrənən onomastik tədqiqat sahəsi.

İ

İkiadlı

Eyni obyektin bəzən rəsmi və qeyri-rəsmi iki ad daşması.

İkimərtəbəli ad

İki müstəqil addan düzələn şəxs adı, familiyası. Məsələn, *Ələkbər, Soltanlı, Cəfərqulu, Vəliməmməd, Hüseynəli* (şəxs adı); *N.Tağızadə-Hacıbəyov, İ.Dağıstanlı-Hacıyev* (familiya).

Qeyd: "Kitabi-Dədə Qorqud"dan görünür ki, oğlanlara, qızlara ilk adı Dədə Qorqud onların bacarıqlarına, səciyyəvi əlamətlərinə görə verirmiş. Məsələn, "Buğac" adını oğlan buğa ilə vuruşda qalib gəldiyinə görə qoymuşdur.

İlkin toponim

Ən qədim və başlanğıc coğrafi ad. Məsələn, Bakı – ilkin toponim – "*Bakı*" – kinoteatr, "*Bakı*" – mehmanxana, "*Bakı*" – qəzet adı və s.

İnisial*

Familiyadan əvvəl və ya sonra işlənən şəxs adı və ata adının ilk hərfləri. Məsələn, *M.F.Axundov, N.N.Nərimanov, M.N.Quliyev* və s.

---

* *inituabis* latınca – heca başlanan səs.

J**Jarqon**

Məhdud sosial və ya professional qrupların dili. Bu dil vasitələrinin mənası ancaq onu işlədənlərə aid olur.

Elmi jarqon bəzən terminlərdən ibarət olur. Bunlar ümumelmi anlayışların sistemini yaradır.

K**Kartoqrafiya metodu**

Toponimlərin coğrafi aspektdə xəritələr əsasında öyrənilməsi üsulu.

Kişi adı

Kişilərə məxsus mərdlik, qəhrəmanlıq, məğrurluq və s. əlamət və xüsusiyyətləri özündə əks etdirən şəxs adı. Məsələn, *Polad, İldırım, Qorxmaz, Dəyanət, Qəhrəman, Dəmir, Aslan* və s.

Komonim*

Oykonimin bir növü olan kənd, qəsəbə adı. Məsələn, *Padar, Düyərli, Digah, Qırıqlı* (kənd adları); *Pirsaat, Qurbanxəlili, Əhmədli, Mərdəkan* (qəsəbə adları).

Komponent

Mürəkkəb quruluşlu onomastik vahidin bir tərəfi. Məsələn, *Ceyran+çöl, Nəriman+abad, Qazax+bəyli* və s. (yer adı); *Hacı+Kərim, Hüseyin+qulu, Soltan+əli* (şəxs adı) və s.

---

* *komon* yunanca – kənd, qəsəbə.

Kosmoantroponim

Səma cisimlərinin adlarından düzələn antroponim. Məsələn, *Ulduz, Ülkər, Venera, Aybəniz, Humay, Günəş, Şəfəq, Bürçəli* və s.

Kosmonim*

Səma cisimlərinin adları. Məsələn, *Ay, Yupiter, Günəş, Venera, Böyük Ayı, Qarğa, Qartal* bürcləri və s.

Kosmonimika

Dilin leksikasında kosmonimlərin cəmi. Məsələn, Azərbaycan dilinin kosmonimikası, qırğız dilinin kosmonimikası, türkmən dilinin kosmonimikası və s.

Qeyd: Azərbaycan dilçiliyində bu sahə hələ də tədqiq edilib öyrənilməmişdir.

Kosmonimiya

Onomalogiyanın kosmonimləri tədqiq edən bir sahəsi.

Kriptonim**

Örtülü, gizli ad, imza. Məsələn, *Nizədar, Çuvaldız* (M.Ə.Sabir), *Molla Nəsrəddin* (C.Məmmədquluzadə), *Hər-dəmxəyal, Məsa* (M.S.Ordubadi) və s.

Qeyd: M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi mətbuatda müxtəlif gizli imzalarla çıxış etmişlər.

Ktematonim***

Maddi və mədəni əşya adları (silah, çalğı aləti, qiymətli daş-qaş və s.). Məsələn, *beşaçılan, Aynalı* (tüfəng), *Misri qılınc* və s.

---

* *kosmos* yunanca – kainat + *onoma* – ad.

** *sruptos* yunanca – gizli, xəlvət, örtülü + *onoma* – ad.

*** *ktematos* yunanca – əşya, cisim + *onoma* – ad.

Q

Qadın adı

Zəriflik, incəlik, gözəllik çalarları ilə kişi adlarından fərqlənən şəxs adları. Məsələn, *Pəri, Ülkər, Çiçək, Nərgiz, Yasəmən, Gözəl* və s.

Qeyd: Qadın adlarından fərqli olaraq, kişi adları igidlik, məğrurluq, cəsarət və s. mənalar ifadə edir.

Qazax toponimikası

Qazax dilindəki toponimlərin cəmi.

Qırğız antroponimikası

Qırğız xalqına məxsus insan ad və soyadlarının cəmi.

Qeyri-real onim

Ümumxalq danışığında və ya bədii ədəbiyyatda rast gəlinən uydurma, əfsanəvi xarakterli poetik onomastik vahid. Məsələn, *Qodu, Kosa, Anket Anketov, Zülümov, Vergülöv, Əntərzadə, Bərbərzadə* və s.

Qəribə ad

Müasir ədəbi dil baxımından leksik-semantik normalara uyğun gəlməyən onomastik vahidlər. Məsələn, *Kombayn, Traktor, Sovxoz, Soyuz, Bolşevik* (şəxs adları), *Qoyun binəsi, Mal binəsi, Karrar, Aşağı Filfil, Qanmazlar, Qamqam, Vəlvələ* (kənd adları).

Qız adı

Bax: qadın adı.

Qodonim*

Urbonimin bir növü olan prospekt, küçə, xətt, döngə, keçid, bulvar, sahil adları. Məsələn, *Azadlıq prospekti,*

---

* *qodos* yunanca – yol, küçə + *onoma* – ad.

Ü.Hacıbəyov küçəsi, Bakı–Moskva dəmiryol xətti, Dənizkənarı park və s.

Qoşa ad

Antonim söz və birləşmələrindən əmələ gələn ad. Məsələn, *Yuxarı Salahlı – Aşağı Salahlı, Böyük Dəhnə – Kiçik Dəhnə, Sağ Sahil – Sol Sahil, Şimali Amerika – Cənubi Amerika, Şərqi Berlin – Qərbi Berlin* və s.

L

Ləksem

Onomastik vahidin bütöv forma və məna kəsb edən tərkib hissəsi. Məsələn, *Dəmir+çi+lər, Yeni+Daş+kənd, Gül+oğlu+lar* və s.

Leksika*

Hər hansı bir dildə olan sözlərin cəmi. Məsələn, Azərbaycan dilinin leksikası, rus dilinin leksikası, özbək dilinin leksikası və s.

Leksik vahid

Dilin leksikasına aid olan hər hansı bir söz.

Leksikologiya

Sözlərin əmələ gəlməsi, quruluşu, tərkibi və s. məsələlərdən bəhs edən dilçilik şöbəsi.

Ləqəb

Antroponimin bir növü, hər hansı bir şəxsin müəyyən əlamət, xasiyyət və ya hərəkətinə görə onu tanıyanlar tərə-

---

* *lexicos* yunanca – söz

findən verilmiş əlavə ad. Məsələn, *Qatır Məmməd* (tarixi şəxsiyyət), *Dəli Həsən* (“Koroğlu”), *Topal Mövlanqulu*, *Leylak Ələmdar*, *Dağ İsrafil* (S.Rəhimov) və s.

Limnonim*

Hidronimlərin bir növü – göl, axmaz adı. Məsələn, *Göy göl*, *Maralgöl*, *Sarıgöl*, *Ağgöl*, *Sarısu* (axmaz), *Qızılağac* (axmaz) və s.

Linqvistik anlayışlar sistemi

Linqvistik anlayışları əks etdirən sistem.

Lüğəvi vahid

Müəyyən lüğəvi mənaya malik olan söz və sabit birləşmə. Məsələn, *ata*, *su*, *gözəl*, *beş*, *mən*, *gəl*, *qulaq as*, *baş a düş* və s. kimi söz və birləşmənin hər biri bir lüğəvi vahiddir.

M

Matronim

Ana adı əsasında düzələn xüsusi ad. Məsələn, *Sonaoğlu*, *Nənəsoğlu*, *Pərioglu* və s.

Makrotoponim

Böyük, uzun əraziyə malik olan coğrafi obyektlərin adları. Məsələn, *Qafqaz*, *Orta Asiya*, *Sibir*, *Afrika* və s.

Qeyd: Bu cür adlar dünyada geniş işlənən tanınmış xüsusi adlar hesab olunur.

---

* *limun* yunanca – göl

Memuar-xatirə toponimi

Tarixi şəxsiyyətlərin, görkəmli partiya və dövlət, ictimai-siyasi xadimlərin, klassik yazıçıların adlarını özündə əbədiləşdirən toponim. Məsələn, *Babək, Nizami, Füzuli, Sabirabad, Cəfərabad* və s. oykonimlər.

Metaforik toponim

Bənzətmə yolu ilə yaradılmış toponim. Məsələn, *Göytəpə, Göydələn, Düzyurd, Daryurd, Qurudərə, Dikbaş, Dəyirmanadağ* və s.

Mikroetnonim

Hər hansı millətin yaranmasında iştirak edən qəbilələrin, tayfaların, tirələrin və etnik qrupların adları.

Mikrotoponim

Kiçik, yaxud məhdud dairədə yerli əhaliyə aydın olan adlar. Məsələn, Bakının mikrotoponimləri, Daşkəndin mikrotoponimləri, Tbilisinin mikrotoponimləri və s.

Qeyd: Mikrotoponim və makrotoponim terminləri nisbi şəkildə əks mənalar ifadə edən terminlərdir. Bunların sərhədi dəqiq müəyyən deyildir. Çünki müəyyən bir toponim bir bölgədə makrotoponim kimi, digər bölgədə mikrotoponim kimi xarakterizə edilə bilər.

Mifoloji ad

Əfsanəvi tarixi hadisə, şəxsiyyət adı ilə bağlı yaranmış xüsusi ad. Məsələn, *Andromeda, Əjdaha, Kentavr, Təkbuyunuz, Uçan Balıq, Herkules* (bürc adları); *Zümrüd quşu, Səməndər quşu, Qırat, Dürat* (zoonim); *Dədə Qorqud, Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirin* (antroponim).

Müasir ad

İnsanların müasir təfəkkürü, həyat tərzi, dünyagörüşü, məişəti ilə bağlı yaranmış xüsusi ad. Məsələn, *Azad, Yaşar, Solmaz, Qalib, Qorxmaz, Dönməz, Elçin* (şəxs adları), *Səmədabad, Sabirabad, Rüstəm Əliyev, Xanlar* (rayon və kənd adları), "*Qalibiyət bayrağı* " qəzeti və s.

Müqayisə

Təfəkkür növü. İki və daha artıq dərk edilən şeyin müqayisəsi prosesində oxşar və fərqli, ümumi və xüsusi cəhətlər əsasında mühakimə əldə edilir.

Müqayisəli onomalogiya

Tədqiqat prosesində onomastik vahidlərin ya dilin öz faktları, ya qohum, ya qohum olmayan dillərin faktları ilə müqayisə edilməsi.

Mürəkkəb ad

Ən azı iki leksemin birləşməsindən ibarət olan onomastik vahid. Məsələn, *Nərimanabad, Xatınbulaq, Xişkədərə, Xanlıqoba* (oykonim), *Əliməmməd, Ağadadaş, Abbasqulu, Adıgözəl, Aybəniz* və s. (antroponim), *Veronikanın saçları, Böyük Ayı bürcü, Kiçik Köpək bürcü, Şimal Tacı bürcü* (kosmonim) və s.

Müşahidə

Dilçiliyin tədqiqat üsullarından biri. Müşahidənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bunun vasitəsilə obyekt haqqında məlumat alınır.

Müştərək ad

Həm qız, həm oğlan adı, həm toponim, həm hidronim kimi işlənən xüsusi ad. Məsələn, *Məhəbbət, Sədaqət, Arzu, Hilal, Tərnan, Xurşid, İsmət, Bahar* və s. (şəxs adları), *Ağsu, Arıqtaran, Alvadı, Zəyəm, İstisu, Lerik, Lənkəran* (yer və çay adları).

N**Neoantroponim**

Son dövrlərdə yaranan yeni antroponimlər. Məsələn, *Vətən, Yenigül, Bəzəgül, Sülhiyyə, Sülhnurə* və s.

Nəzəri toponimika

Toponimik sistemdə mövcud olan qanunauyğunluqları elmi-nəzəri aspektdə şərh edən onomastik tədqiqat növü.

Nominasiya

Adlandırma prosesi.

Nəvazişli ad

Uşağın rəsmi şəxsi ata adının ata, ana, qohum, qardaş, bacı tərəfindən təhrif olunan forması. Məsələn, *Zeynal – Zeniş, İbrahim – İbiş, Zərifə – Zəriş, Zərqələm – Zəqi, Venera – Veniş* və s.
Qeyd: Bu hal daha çox qız adlarında özünü göstərir.

O**Oğlan adı**

Bax: kişi adı.

Oykonim*

Toponimlərin bir növü – yaşayış məntəqələrinin adları. Məsələn, *Əli Bayramlı şəhəri, Yevlax şəhəri, Mingəçevir şəhəri, Qazaxbəyli kəndi, Axtaçı kəndi, Kosalar kəndi, Nabran qəsəbəsi, Hövsan qəsəbəsi, Fort qəsəbəsi* və s.

---

* *oycos* yunanca – yaşayış məntəqəsi + *onoma* – ad.

Oykonim hidronimlər

Yaşayış məntəqələrinin adı əsasında yaranan hidronim. Məsələn, *Dəvəçi şəhəri – Dəvəçi çayı, Bəhrəmtəpə kəndi – Bəhrəmtəpə su qovşağı, Türklər kəndi – Türklər bulağı, Laçın qəsəbəsi – Laçın çayı* və s.

Omonim ad

Değişik və yazılışca eyni olan, lakin xüsusi adların müxtəlif qruplarında iştirak edən xüsusi sözlər. Məsələn, *Azad* (şəxs adı) – *Azad* (Goranboy rayonunda kənd); *Qaragöz* (şəxs adı) – *Qaragöz* (Zəngilan, Dəvəçi rayonlarında kənd) – *Qaragöz* (inək adı); *Qurbanzadə* (fəmiyyə) – *Qurbanzadə* (Goranboy rayonunda kənd); “*Bakı*” (məhəmnəxə) – *Bakı* (şəhər); *Zöhrə* (ulduz) – *Zöhrə* (qadın adı) və s.

Qeyd: Eyniadlı kənd, şəhər adları da omonim ad hesab edilə bilər.

Onomoloji nəzəriyyə

Bax: Onomastik nəzəriyyə.

Onomalogiya

Dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bir şöbəsi.

Onomalogiya nəzəriyyəsi

Terminlərlə ifadə olunmuş onomastik anlayışlar sistemi. Onomalogiya nəzəriyyəsi dilçiliyin ümumi elmi müddəaları əsasında müəyyənləşir. Bu nəzəriyyədə xüsusi ad, onun dildə təşəkkülü, inkişafı, xüsusiyyətləri və s. haqqında müddəalar irəli sürülür. Məsələn, toponimik sistemdə cərgə qanunu toponimist V.Nikonovun mülahizəsi əsasında meydana gəlmişdir.

Onomalogiyanın linqvistik-nəzəri əsasları

Xüsusi adlar haqqında dünya dilçiliyinin əldə etdiyi nəzəriyyə.

Onomalogiyanın obyektı

Onomastik tədqiqatda istifadə olunan dil vasitələrinin – xüsusi adların cəmi¹. Məsələn, şəxs adları, yer adları, su obyektı adları, heyvana verilən ləqəblər və s.

Onomalogiyanın fəlsəfi-nəzəri əsasları

Xüsusi adlar haqqında fəlsəfi təlim.

Onomastika

Dildəki xüsusi adların cəmi.

Onomastik anket

Əhali arasından, yaxud müxtəlif ərazidə yerləşən arxivlərdən yazılı yolla onomastik vahidləri toplamaq üçün suallardan ibarət sənəd. Bu sənəddən onomastik tədqiqatın anket üsulunda istifadə olunur.

Onomastik atlas

Müəyyən ərazidə yayılmış müxtəlif onomastik vahidləri təsvir edən atlas, xəritə.

Qeyd: İndiyə qədər Azərbaycanın onomastik atlası tərtib edilməmişdir.

Onomastik adaptasiya

Alınma onomastik vahidin keçdiyi dilə uyğunlaşdırılması.

Onomastik baza

Onomastik vahid ehtiyatı, bünövrəsi.

Onomastik vahid

Müstəqil mənaya malik olan hər hansı söz və söz birləşməsindən ibarət xüsusi ad. Məsələn, “Kirpi”, “Azərbay-

---

¹ Onomalogiyanın obyektı eyni zamanda başqa elmlərin də obyektı ola bilər.

can müəllimi”, “*Elm və həyat*” (qəzet və jurnal adları), *Təklə*, *Quşçu*, *Çaxırlı* (tayfa adları), *Ayaz*, *Qadir*, *Çiçək*, *Nərgiz* (şəxs adları), *Ağstafa*, *Qazax*, *Tovuz*, *Şəmkir* (yer adları) və s.

Onomastik əlaqə

Ata adı, oğul adı və fəmiyyə arasında əlaqə.

Onomastik kataloq

Onomastik vahidlərə aid sözlərin sistemli siyahısı.

Onomastik konsepsiya

Onomastik vahidlərə dair elmi mülahizə və ya onun sistemi. Onomoloqun irəli sürdüyü elmi fikir.

Onomastik leksika

Dildə xüsusi adların cəmi. Məsələn, Azərbaycan dilinin onomastik leksikası, rus dilinin onomastik leksikası və s.

Onomastik lüğət

Xüsusi adlar lüğəti. Məsələn, antroponimlər lüğəti, toponimlər lüğəti, kosmonimlər lüğəti, etnonimlər lüğəti, hidronimlər lüğəti, ktematonimlər lüğəti və s.

Onomastika nəzəriyyəsi

Terminlərlə ifadə olunmuş onomastik anlayışlar sistemi. Onomastik nəzəriyyə dilçiliyin ümumi elmi müddəaları əsasında müəyyən edilir. Onomastik nəzəriyyələr sistemi dilçiliyin şöbəsi olan onomalogiyanı əmələ gətirir.

Onomastikanın tarixi

Onomastik anlayışların və biliklərin tarixi aspektdə öyrənilməsi. Məsələn, tarixi onomastika, tarixi antroponimika və s.

Onomastikanın kateqoriyaları

Onomastikanın spesifik kateqoriyaları. Bunlar mövzu və məqsədlə bağlı formalaşmışdır. Məsələn, “şəxs adı” kateqoriyası, “ləqəb” kateqoriyası, “toponimik cərgə” kateqoriyası və s.

Onomastik analogiya

Onomastik hadisə və xüsusiyyətlərin oxşarlığıdır. Analogiya onomastik prosesin aydınlaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Onomastik arxaizm

Onomastik vahidlərin yaranmasında iştirak etmiş və müasir baxımdan arxaikləşmiş söz, ifadə, birləşmə və şəkilçilər. Məsələn, vaxtı ilə Azərbaycan antroponimlərinin yaranmasında fəal iştirak edən “molla”, “seyid”, “bəy”, “xan”, “ağa”, “xanım” və s. sözlər bu gün arxaikləşmiş hesab olunur.

Onomastik qanunlar

Dilçiliyin ümumi qanunlarına əsaslanan, xüsusi ad əmələ gətirən dil qanunauyğunluqları. Məsələn, onomastik cərgə qanunu, advermə qanunu, adyaratma qanunu, onomastik sistem qanunu və s.

Onomastik tədqiqatın metodikası

Bu növ tədqiqatda istifadə olunan metodların cəmi.

Onomastikləşmə

Apelyativ leksik vahidlərin xüsusi adlara çevrilməsi. Məsələn, “*dəyirman*”, “*bahar*”, “*aprel*”, “*oktyabr*” və s. ümumi adlar müasir Azərbaycan onomastikasında şəxs və yer adları kimi də iştirak edir.

Onomastik lüğət

Onomastik vahidlərin cəmləşdirilib kitab halına salınması. Onomastik lüğətlər müxtəlif prinsiplərlə hazırlanır. Burada onomastik anlayışların sistemi əks olunmalıdır. Məsələn, şəxs adları lüğəti, toponimlər lüğəti və s.

Onomastik müsahibə

Onomastik tədqiqatın əsas üsullarından biri. Bu üsulla müəyyən xüsusi ad haqqında məlumat əldə edilir. Müsahibə həm şifahi, həm də yazılı yolla aparılır. Bu işin keyfiyyəti sorğunun düzgün təşkilindən asılıdır.

Onomastik proses

Dildə ümumi sözlərin xüsusi adlara keçməsi prosesi. Məsələn, əmi, kişi – *Əmikişi*, atam, oğlan – *Atamoğlan*, ulduz – *Ulduz* və s.

Onomastik termin

Onomastik tədqiqata dair ən çox işlənən söz və ya ifadə. Məsələn, antroponim, etnonim, toponim, advermə, ad-yaratma, süni ad və s.

Onomastik terminlər sistemi

Onomastik anlayışları əks etdirən sistem.

Onomastik fakt

Həqiqiliyi sübut edilə bilən hər hansı onomastik hadisə, yaxud qanunauyğunluq. Elm üçün fakt zəruridir. Lakin toplanılmış faktların elmi təhlili ondan da vacibdir.

Onomastik xarakteristika

Xarakterizə edilən obyekt haqqında məlumatların cəmi.

Onomastik hadisə

Onomastik anlayışlar sistemində aydınlaşdırılan obyektiv dil hadisəsi. Məsələn, antroponimlərin yaranması, toponimlərin yaranması, hidronimlərin yaranması, bunların qarşılıqlı şəkildə bir-birinə keçməsi və s.

Onomastik hadisələr sistemi

Müəyyən əlaqələr, qarşılıqlı münasibətdə olan bütün onomastik hadisələrin cəmi.

Onomastik metod

Xüsusi adların elmi şəkildə öyrənilməsində istifadə edilən üsullar.

Onomastik mənbə

Xüsusi adların tədqiqi prosesində müraciət olunan mənbə. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələri, səyahətçilərin əsərləri, tarixi əsərlər, əhali, lüğətlər və s.

Onomastik mərkəz

Onomastik leksikanın toplanması, tədqiqi ilə məşğul olan elmi mərkəz.

Qeyd: Respublikada ilk dəfə olaraq APDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrası nəzdində Onomastik Mərkəz yaradılmışdır.

Onomastik model

Xüsusi adların quruluş mənzərəsi. Məsələn, *ad+ad*, *ad+şəkilçi*, *ad+ad+şəkilçi* və s.

Onomastik nəzəriyyə

Dildə xüsusi adların – onomastik vahidlərin dilçilik, tarixi, coğrafi, psixoloji, riyazi, sosioloji və s. cəhətdən araşdırılması nəticəsində meydana gələn qanunauyğunluqların elmi-nəzəri ifadəsi.

Onomastik proqram

Onomastik materialın toplanması üçün tərtib olunmuş proqram.

Qeyd: Bu cür proqram, əsasən, üç hissədən ibarət olur: a) giriş, izahat hissə; b) onomastik leksikanın toplanılmasına dair göstəriş; c) suallar.

Onomastikon

Xüsusi adlar lüğəti. Məsələn, toponimlər lüğəti, şəxs adları lüğəti, onomastik lüğət və s.

Qeyd: Azərbaycan dilçiliyində bu cür lüğətlərin yaradılmasına böyük ehtiyac vardır.

Onomastik problem

Xüsusi adların öyrənilməsi problemi.

Qeyd: Azərbaycan dilçiliyi qarşısında bir sıra onomastik problemlər durur. Məsələn, "Onomastik vahidlərin orfoqrafiyası və orfoepiyası", "Azərbaycan dili kosmonimləri", "Azərbaycan dilinin onomastik atlası", "Azərbaycan dilinin onomastik lüğəti", "Azərbaycan dili ktematonimləri" və s.

Onomastik proses

Dilin lesikasına daxil olan xüsusi adlar qrupu ilə bağlı mövcud hadisə və qanunauyğunluqlar. Məsələn, yeni doğulmuş uşaqlara valideynlərin gözəl və müasir səslənən adlar verməsi prosesi, müxtəlif yaşayış məntəqələrinə, küçələrə, prospektlərə, məktəblərə görkəmli şəxsiyyətlərin adlarının verilməsi prosesi və s.

Onomastik sahə

Hər bir xalqın onomastikasının müəyyən sahəsi, hissəsi. Məsələn, Azərbaycanın şimal rayonlarının toponimikası, Azərbaycan antropomimikası, Azərbaycanın qədim tayfa və qəbilə adları, "Dədə Qorqud" dastanında adlar və s.

Onomastik semantika

Sözlərin müxtəlif xüsusi ad mənalara bildirməsi. Məsələn, "Bakı" sözü müxtəlif semantikaya malikdir. *Bakı* – leksik mənası: "küləklər şəhəri", *Bakı* – şəhər adı, "Bakı" – mehmanxana adı, "Bakı" – qəzet adı, *Bakı* – şəxs adı, "Bakı" – univermaq adı və s.

Onomastik sistem

Müəyyən bir əraziyə, xalqa məxsus xüsusi adların yaranma qanunauyğunluqlarının cəmi. Məsələn, Azərbaycan dilinin onomastik sistemi, Orta Asiyanın onomastik sistemi və s.

Onomastik söz

Hər hansı yerin, şəxsin, tayfanın, su obyektinin, səma cisminin, idarə və təşkilatın, qəzet və jurnalın, əsərin və s. adını bildirən xüsusi söz.

Onomastik tədqiqat

Dilçilikdə xüsusi adların öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqat.

Onomastik cərgə

Eyni növ modellər əsasında əmələ gəlmiş onomastik vahidlər. Məsələn, morfoloji yolla əmələ gələn onomastik vahidlər (bir cərgə), leksik yolla əmələ gəlmiş onomastik vahidlər (bir cərgə), sintaktik yolla əmələ gəlmiş onomastik vahidlər (bir cərgə), *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn toponimlər (bir cərgə) və s.

Onomoloq

Xüsusi adların öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçı.

Oronim*

Yer səthinin müxtəlif formaları ilə bağlı (dağ, dərə, təpə, düzənlik) obyektlərin adlarını bildirən toponim növü. Məsələn, *Qoşqar dağı*, *Savalan dağı*, *İncə dərəsi*, *Mil düzü*, *Əliş təpəsi*, *Murovdağ* və s.

Orooykonim

Oronimlər əsasında yaranan oykonimlər (yaşayış, məntəqə adları). Məsələn, *Ağqışlaq*, *Ağyoxuş*, *Ağyazı* (kənd adları).

P**Pelaqonim****

Hidronimlərin dəniz adlarını bildirən bir növü. Məsələn, *Xəzər dənizi*, *Qara dəniz*, *Aralıq dənizi* və s.

Poetik ad

Bədii ədəbiyyatda işlənən xüsusi ad.

Qeyd: Bədii ədəbiyyatda xüsusi adlar öz həqiqi mənalardan başqa, müxtəlif üslubi çalarlarda işlənir və müəyyən ideyaya xidmət edir. Təmsillərdə və alleqorik əsərlərdə apelyativ leksikadan xüsusi ad məqsədilə istifadə edilir. Məsələn, M.Füzulinin "Meyvələrin söhbəti" əsərində Qovun, Ərik, Şaftalı, Q.Zakirin təmsillərində Tülkü, Şir, Çaqqal xüsusi adlar kimi işlənmişdir.

Poetik antroponim

Bədii ədəbiyyatda işlənən tayfa, qəbilə, şəxs adı, fəmiyyə, təxəllüs, ləqəb.

Qeyd: Azərbaycan ədəbiyyatında poetik antroponimin hər bir növünə aid zəngin dil faktları mövcuddur. Həmin adların

---

* yunanca *oros* – dağ + *onoma* – ad.

** yunanca *pelaqos* – dəniz.

---

fundamental tədqiqi dilçiliyimizin qarşısında aktual bir problem kimi durmaqdadır.

Poetik antroponimiya

Antroponimikanın bədii ədəbiyyatda işlənən vahidlərinin üslubi rolunu öyrənən bir bölmə.

Qeyd: Azərbaycan dilçiliyində bu sahə az öyrənilmişdir.

Poetik onomatogiya

Xüsusi adların bədii ədəbiyyatda işlənmə məqamla-rını, rolunu, müəyyən ideyaya xidmət etməsini, satirik və yumoristik çalarlarını öyrənən tədqiqat sahəsi.

Polindromik antroponim

Soldan sağa və sağdan sola eyni səs tərkibinə və eyni mənaya malik olan antroponim. Məsələn, *Ağa, Ata, Əzizə, Tələt* və s.

Polisonim*

Oykonimlərin şəhər adını bildirən bir növü. Məsələn, *Bakı, Sumqayıt, Mingəçevir* və s.

Potamonim**

Hidronimin çay adlarını bildirən növü. Məsələn, *Araz, Kür, Tərtərçay, Çoğazçay, Ağstafaçay, Şəmkirçay, Astara çayı* və s.

---

* *polis* yunanca – şəhər.

** *potamos* yunanca – çay.

R**Real onim**

Real obyektin, varlığın adını daşıyan xüsusi ad. Məsələn, *Əhməd, Məmməd, Aynur, Təranə* (şəxs adları), *Bakı, Qazax, Masallı* (yer adları), *Kür, Araz, Xəzər, Göy göl* (su obyekt adları), *Ay, Günəş, Mars, Yupiter* (səma cisimləri adları) və s.

Rəsmi ad

Dövlət və ya hər hansı bir təşkilat tərəfindən müəyyən sənədlə, əmrlə, qərarla təsdiq olunmuş xüsusi ad.

Qeyd: Azərbaycan Milli Məclisinin qanunvericilik aktları və digər rəsmi materiallar əsasında tərtib olunmuş inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan bütün rayon, şəhər, kənd, qəsəbə adları rəsmi adlardır. Bütün idarə və təşkilat, qəzet və jurnal adları, kosmonimlər rəsmi adlara daxildir. Dövlət VVAQ bürosunun təsdiq etdiyi şəxs adları, ata adları, fəsilialar rəsmidir.

S**Sadə ad**

Heç bir morfoloji və sintaktik əlaməti olmayan, bir kökdən ibarət xüsusi leksik ad. Məsələn, *Abad, Azad, Binə, Bucaq* (oykonim), *Qarğa, Qartal, Xaç, Xərçəng* (kosmonim), *Əli, Kərəm, Rüstəm, Nadir* (antroponim) və s.

Semantika

Onomastik vahidin ya bütövlükdə, ya da tərkib hissələrinin daşdığı məna çaları. Məsələn, elmi ədəbiyyatda *Araz* hidroniminin müxtəlif məna variantlarına rast gəlinir: iki axan çay, müqəddəs su, böyük su və s. *Bakı* toponiminin mənası “küləklər şəhəri” kimi izah olunur.

Semasiologiya

Dilçiliyin sözlərin, ifadələrin mənalarından və onların dəyişməsindən bəhs edən şöbəsi.

Substrat

Toponimik sistemdə qədim və ölü etnik qrupların dili ilə bağlı xüsusi təbəqə. Məsələn, Gürmux, Əlik, Bulduq, Hövsan, Gürgah və s.

Substantivləşmə*

Hər hansı bir nitq hissəsinə məxsus sözün ismin əlamət və xüsusiyyətlərini qəbul edərək xüsusi ada keçməsi. Məsələn, *Yaxşı, Gözəl, Qara, Sarı* (şəxs adları).

Sinxronik tədqiqat

Müəyyən əraziyə məxsus onomastik sistemin müasir mərhələdə və ya konkret bir dövrdə ümumi mənzərəsinin öyrənilməsi üsulu.

Sistemli yanaşma

Dil faktlarının elmi tədqiqində, təhlilində istifadə olunan vasitə.

Soyadı

Şəxsin hansı nəslə aid olduğunu bildirən onomastik vahid.

Söz

Dil vahidlərinin bir qrupunun adı. Söz anlayışı obyektivləşdirilib onun adı olur, əşya, şəxs, hal, hərəkət, hadisə, əlamət və keyfiyyət sözlə ifadə edilir.

---

* *substantions* latınca

Süni ad

Bədii əsərlərdə surətin xarakteri, zahiri görünüşü və s. ilə əlaqədar olaraq yaranan şəxs adları, ləqəblər, fəmilialar, yer adları və s. Məsələn, *Danabaş kəndi*, *İtqapan kəndi*, *Zurnalı kəndi*, *Dəcəlalabad kəndi*, *Vergülağa Nöqtəlarov*, *Ballıbadı* və s.

Speleonim

Oronimin - yeraltı yol, mədən, mağara, quyu, göl, su axını adlarını bildirən bir növü. Məsələn, *Azıx mağarası*, *Niaqara şlaləsi*, *Gürcüstan hərbi yolu* və s.

Ş**Şəxs adı**

Hər bir şəxsin daşdığı rəsmi və ya qeyri-rəsmi xüsusi ad. Məsələn, *Akif*, *Arif*, *Həsən*, *Dilqəm*, *Aynur*, *Mələykə*, *Sevil*, *Xumar*, *Mahirə* və s.

Qeyd: Rəsmi ad hər bir şəxsin yaş kağızında və ya pasportunda öz əksini tapır. Qeyri-rəsmi ad isə ancaq şifahi şəkildə ailədə və ya dost-tanış arasında işlənir. Hər kəsin bir rəsmi ad daşması məcburi və qanunauyğun haldır. Qeyri-rəsmi şəxs adı isə ola, olmaya da bilər.

T**Tatar onomalogiyası**

Tatar dilindəki onomastik vahidlərə dair nəzəri mülahizələr.

Tarixi onomalogiya

Onomastik vahidlərin ardıcıl olaraq müxtəlif tarixi dövrlərdə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi. Məsələn, *Xəzər*, *Bakı*,

---

Muğan, Azərbaycan, Abşeron toponimlərinin mənşəyi bu istiqamətdə öyrənilir.

Teoantroponim

İlahilik və ya əsətirlə bağlı antroponim. Məsələn, *Allah-verdi, İmamverdi, Tanrıverdi, Xudaverdi, Uluverdi, Yaradanqulu* və s.

Teonim*

Əsatiri ad. Məsələn, *Zeus, Afina, Afrodita* (yunan əsətlərində təsvir olunan tanrı adları), *Simürğ, Əhrimən* və s.

Təbii ad

Hər hansı bir tarixi dövrdə müvafiq onomastik dil qanunauyğunluqları əsasında təbii olaraq yaranmış xüsusi ad. Məsələn, *Qayalı, Qapanlı, Qəribli, Laləli, Kölgəli* (oykonimlər) və s.

Qeyd: Həmin oykonim modelləri əsasında indi də təbii xüsusi adlar meydana gəlir.

Təqvim ad

Əlamətdar tarixi hadisə və gün adı. Məsələn, *9 Yanvar – Qanlı bazar günü, 1 may Beynəlxalq Həmrəylik Günü, 9 may Qələbə Günü, 8 mart Beynəlxalq Qadınlar Günü* və s.

Təzə ad

Müasir dilin leksikası əsasında yeni yaranan ad. Bura ən çox ktematonimlər, idarə və təşkilat, redaksiya, bədii əsər, kinofilm, səhnə əsərləri adları daxildir.

---

* *teos* yunanca – tanrı, *səcdəgah* + *onoma* – ad.

Təsviri onomalogiya

Onomastik vahidləri sinxronik planda öyrənən şöbə.

Təsviri toponim

Relyefi, təbii şəraiti, iqlimi, bitki faunasını özündə əks etdirən toponim. Məsələn, *Kömürdəhnə* (Quba), *Göydərə* (Kəlbəcər), *Səbətkeçməz*, *Samanlıq* (Gədəbəy), *Sarıqamış* (Neftçala, Xanlar), *Çəmənli*, *Çuxurməhlə* (Ağdam) və s.

Tətbiqi onomalogiya

Onomalogiyanın müxtəlif istiqamətlərindən biri.

Qeyd: Bu istiqamətdə onomastik lüğətlər, atlaslar, anketlər hazırlanır.

Tətbiqi toponimika

Coğrafi adlara dair lüğətlərin tərtibi, toponimlərin transkripsiyası, transformasiyası, onların bir dildən başqa dilə çevrilməsi və s. məsələlərlə məşğul olan onomastik tədqiqat sahəsi.

Təxəllüs

Antroponimin bir növü. Yazıçı və şairlərin, ictimai-siyasi xadimlərin yaradıcılıq prosesində öz həqiqi adları ilə yanaşı, bəzən müstəqil ad kimi işlətdikləri antroponimik vahid. Məsələn, *Mikayıl Müşfiq*, *Abbas Səhhət*, *Nəbi Xəzri* və s.

Görkəmli şəxsiyyətlərin anadan olduqları yerin, yaxud mənsub olduqları tayfanın adını özünə təxəllüs götürməsi lap erkən orta əsrlərdən etibarən ənənə şəklini almışdır. *Nizami Gəncəvi*, *Xaqani Şirvani*, *Qövsü Təbrizi ilə yanaşı*, *Əhməd Ağqoyunlu*, *Bayrambəy Qacar*, *Qazıxan Təkəli*, *Cahanşah Qaraqoyunlu*, *Qılıncbəy Qaramanlı*, *Sevindikbəy Əfşar* və digər şəxslərin olduğu məlumdur.

Təhlil

Fakt, hadisə və prosesin fikrən bölüşdürülməsi, fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi. Hər bir elmi tədqiqat təhlildən başlayır. Buna görə də təhlil tədqiqat prosesində ilk mərhələ hesab olunur.

Tətbiiq toponimiya

Toponimiyanın lüğətçilik, statistika, stratiqrafiya, material toplamaq və s. ilə məşğul olan sahəsi.

Titul*

Mövqeyinə və xidmətlərinə görə dövlət tərəfindən adamlara verilən ad. Məsələn, *Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Əməkdar elm xadimi, Azərbaycanın xalq artisti*.

Topo izoqlos

Coğrafi adların eyni element əsasında qruplaşdığı xətt. Məsələn, leksik yolla düzələn toponimik xətt, morfoloji yolla düzələn toponimik xətt və s.

Toponim

Coğrafi obyekt adı bildirən xüsusi söz: oykonim, oronim, speleonim, aqronim, xoronim, urbanonim, drononim, drimonim.

Qeyd: Həmin terminlərin hər biri lüğətdə əlifba sırası ilə şərh edilmiş və onlara aid misallar verilmişdir.

Toponimika

Müəyyən bir əraziyə, regiona məxsus toponimlərin bütövlükdə cəmi. Məsələn, *Azərbaycanın şimal rayonlarının*

---

* *titulus* latınca – fəxri ad.

toponimikası, Azərbaycanın qərb rayonlarının toponimikası, Azərbaycanın şərq rayonlarının toponimikası və s.

Qeyd: Azərbaycan toponimikası məhz qeyd etdiyimiz bölgü üzrə tədqiq edilir.

Toponimiya

Onomastikanın toponimlərin yaranması, inkişafı, dəyişməsi qanunauyğunluqlarını öyrənən bölməsi.

Toponimik anket

Müəyyən bir ərazinin, regionun toponimlərini əhali arasında toplamaq üçün tərtib olunmuş rəsmi sənəd.

Toponimik areal

Eyni toponimik cərgənin yayılma sərhədi.

Toponimik determinativ

Yerli coğrafi terminlər.

Toponimik landşaft

Müəyyən əraziyə məxsus toponimik sistemin səciyyəvi mənzərəsi. Məsələn, Rusiyanın meşəlik zonasındakı toponimlər ən çox ağac növlərini bildirən sözlərdən yaranmışdır (*Sosnovka, Beryozovka, Dubrova, Xvoynaya* və s.). Azərbaycan toponimləri, əsasən, hidronim və etnonimlərlə bağlıdır.

Toponimik tədqiqat

Onomastik tədqiqatın toponimləri öyrənən sahəsi.

Qeyd: Toponimik tədqiqat Azərbaycan dilçiliyində onomastik tədqiqatın ən çox inkişaf etmiş sahəsidir.

Toponimik proses

Dildə ümumi sözlərin xüsusi yer adlarına keçməsi prosesi. Məsələn, bazar – *Bazar* (kənd), qızılca – *Qızılca* (kənd), qoşa – *Qoşa* (kənd), kilsə – *Kilsə* (kənd), nar bağı – *Narbağı* (kənd) və s.

Toponimik sistem

Müəyyən əraziyə, regiona məxsus toponimlərin elmi cəhətdən təhlili, qruplaşdırılması, cəmi, toplusu, təsnif olunması nəticəsində alınan sistem. Məsələn, Azərbaycanın şərq zonası rayonlarının toponimik sistemi, Gürcüstanın toponimik sistemi, Qazaxıstanın toponimik sistemi və s.

Toponimik spektor

Müəyyən ərazidə müxtəlif dillər əsasında yaranan coğrafi adlar təbəqəsi. Məsələn, Azərbaycanda Qafqaz dilləri ailəsinə məxsus coğrafi adlar təbəqəsi kimi.

Toponimik stratiqrafiya

Coğrafi adların müəyyən laylara ayrılması. Məsələn, Altay, Qafqaz və slavyan dilləri əsasında bu cür toponimik laylar yaranmışdır.

Toponimik tərkib

Toponimik-leksik, qrammatik, fonetik və dil mənsubiyyəti cəhətdən müəyyən hissəyə ayrılması. Məsələn, hər hansı toponimin fonetik cəhətdən tərkib hissələrinə bölünərək mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi. Yaxud hər hansı mürəkkəb toponimin tərəflərinin hansı leksik vahidlərdən düzəldiyini müəyyənləşdirmək və s.

Toponimik transkripsiya

Bir dilə məxsus toponimin başqa dilin əlifbası əsasında yazıya köçürülməsi. Məsələn, *Bakı – Бақы, Qazax – Казах, Naxçıvan – Нахичеван, Bəcirəvan – Баджираван* və s.

Topoformant

Toponimlərin yaranmasında iştirak edən şəkilçi. Məsələn, Azərbaycan toponimik sistemində *-lı (-li, -lu, -lü), -lar, -lər, -çı (-çi, -çu, -çü), -an, -ən* və s. şəkilçilər toponim yaradıcılığında fəal iştirak edir: *Qaravəl+li, Qaradon+lu, Xub-yar+lı, Qazan+çı, Quş+çu, Dəvə+çi, Seyid+lər, Dəli+lər* və s.

Toponimist

Xüsusi yer adlarının öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçı. Toponimlərin öyrənilməsi ilə dilçilərdən başqa tarixçi və coğrafiyaşünaslar da məşğul olurlar.

Türkmən onomastikası

Türkmən dilindəki onomastik vahidlərin cəmi.

U

Urbanonim

Şəhər tipli meydan, bazar (aqronim), prospekt, küçə, döngə, bulvar, sahilkənarı (qodonim), xüsusi bina, ərazi adı. Məsələn, *Azadlıq meydanı, Kömürçü bazarı, Pasaj bazarı, Təzə bazar, Moskva prospekti, Dənizkənarı bulvar, Dərnəgül, Günəşli, Əhmədli (yaşayış sahələri), Hökumət evi, Səadət sarayı, Xan sarayı, Qız qalası* və s.

Ümumi ad

Eynicinsli əşya və hadisələrin adlarını bildirən ümumi söz. Məsələn, *kitab* – çap məhsulu, *adam*, *insan* – yer üzünün ən şüurlü varlığı, *ağac* – bitki, *çiçək* – ətirli bitki, *inək* – qarabuynuzlu ev heyvanı və s.

Ümumelmi anlayışlar

Dilçilik elmində ünsiyyət vasitəsi olan, ümumi məqbul sayılan elmi anlayışlar.

Ümumi dilçilik

Dilin ümumi qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini öyrənən dilçilik növü.

Ümumi zoonim

Eynicinsli heyvan adlarını bildirən və zooloji leksika-ya məxsus apelyativ söz. Məsələn, *at*, *inək*, *maral*, *ilan*, *dəvə*, *qoyun*, *keçi*, *qarğa*, *qartal*, *sərçə*, *quş* və s.

Qeyd: Azərbaycan dilçiliyində ümumən zooloji leksika az öyrənilmiş sahə hesab olunur.

Ümumi leksika

Dildə mövcud olan həm apelyativ, həm də onomastik leksikanın cəmi.

Ümumi toponimika

Ayrı-ayrı regionların toponimik sistemini ümumiləşdirən, bütöv bir ərazinin, ölkənin toponimik mənzərəsini verən onomastik tədqiqat sahəsi. Məsələn, Azərbaycanın ümumi toponimikası, Qafqazın ümumi toponimikası, Orta Asiyanın ümumi toponimikası və s.

V**Versiya***

Hər hansı dastanın (yaxud, başqa bədii nümunələrin) bir-birindən bəzi fərqli cəhətləri ilə seçilən forması. Məsələn, “Koroğlu” dastanının bir neçə versiyası vardır. “Qurbani” dastanının *Diri*, *Gəncə* versiyaları məlumdur və s. Belə dəyişdirilmiş bədii əsərlərin dilində onomastik vahidlərin də fərqlənən cəhətləri müşahidə olunur.

Y**Yalançı etimologiya**

Bax: xalq etimologiyası.

Yeni ad

Yeni mədəni inkişafı əlaqədar yaranmış adlar. Məsələn, *Yeni kənd*, *Şən həyat kənd* (toponimlər).

Qeyd: Valideynlər övladlarına müasir adlar düşüniüb seçirlər. Məsələn, Günel, Aytən, Elçin, Elşən, Yaşar, Könül, İlqar və s.

Z**Zooantroponim**

Heyvan adlarından əmələ gəlmiş şəxs adları. Məsələn, *Maral*, *Ceyran*, *Aslan*, *Bəbir* və s.

Zooloji leksika

Dilin lüğət tərkibində heyvan adlarından ibarət söz qrupu. Məsələn, *pələng*, *at*, *it*, *qoyun*, *keçi* və s.

---

* *versio* latınca – növü dəyişdirilmiş deməkdir.

Zoonim*

Əsasən ev heyvanlarına, sirk heyvanlarına verilmiş xüsusi ad. Məsələn, *Alabaş*, *Bozlar* (it), *Məstan* (pişik), *Mərcan* (inək) və s.

Zoonimika

Müəyyən bir əraziyə məxsus zoonimlərin toplusu. Məsələn, *Azərbaycan zoonimikası*, *Qafqazın zoonimikası*, *Türkmənistanın zoonimikası*, *Özbəkistanın zoonimikası* və s.

Zootoponim

Heyvan adlarından əmələ gələn toponim. Məsələn, *Ayıtala*, *Qoyunbinəsi*, *Tülkü dərəsi*, *Qarğalıq*, *Atölən*, *Camışbatan* və s.

Zoohidronim

Heyvan adlarından əmələ gələn hidronimlər: *At gölü*, *Ağcüyür* (arx), *Dəvəgörünməz* (göl), *Ceyranbatan* (göl) və s.

8.03. ONOMASTİK TERMİNLƏR PROBLEMI SAHƏSİNDƏ LİŊVİSTİK VƏZİFƏLƏR

XXI əsr dünya elmlərinin sürətlə inkişafı dövrüdür. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq XX yüzilliyin mütərəqqi elmi ənənələri davam etdirilərək bütün elmlərdə yeni-yeni elm sahələri formalaşmaqdadır.

Elmi sahələrin yaranması, bunların daxilində elmi şəxslənmələr ciddi meydanların, prinsiplərin tələbləri əsasında yaranıb formalaşmaqdadır. Bu növ elmi proseslər Azərbaycan elmində də özünü göstərməkdədir.

---

* *zoon* yunanca – heyvan + *onoma* – ad, heyvan adı deməkdir.

Hazırda elmlərin inkişafı ilə əlaqədar elmsünasların, tədqiqatçıların qarşısında böyük vəzifələr durur. Belə vəzifələr onomoloq dilçiləri də düşündürür. XXI əsrin əsas onomastik tələblərindən biri termin məsələləri ilə bağlıdır. Bu sahədə dilçi-onomoloqların qarşısında aşağıdakı ümdə vəzifələrin icrası durur.

Birincisi – mövcud onomastik terminlər sisteminin keyfiyyətə artırılmasına mütəmadi olaraq fikir vermək, hər bir termini elmi nailiyyətlərə xidmət etmək sahəsinə görə istiqamətləndirmək. Termin dolaşılıqlığının elm üçün zərərli hadisə olduğunu göstərərək ona qarşı mübarizəni qüvvətləndirmək.

İkincisi – problem və tədqiqat mövzuları ilə bağlı terminlərin yaradılmasını ön plana çəkmək, fikrən tam dəqiqliyi ilə ifadə olunmasına xidmət edə biləcək terminlərin kəmiyyətə artmasına xüsusi qayğı ilə yanaşmaq.

Üçüncüsü – onomastika sahəsində terminlərin milli təməl üzərində yaradılmasına daha geniş yer vermək, doğma dilin nüfuzunun qorunmasına xüsusi əhəmiyyət vermək.

Nəhayət, termin problemi müasir elmin inkişafı naminə hər bir elmsünas və yaradıcı təfəkkürə malik olan tədqiqatçıların hər zaman diqqət mərkəzində yer tutmalıdır. Bu, dövrümüzün ən zəruri elmi tələblərindəndir.

IX FƏSİL

ONOMALİNGVİSTİK ELMİ TƏDQİQATLARIN TƏŞKİLİ VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Dünya elmlərinin ənənələrindən aydın olur ki, hər bir elmin inkişaf etdirilməsində müxtəlif növ *elmi-təşkilati işlər aparılmasının* rolu hər zaman böyük və son dərəcə gərəkli olmuşdur. İnsanların elmi yaradıcılıq sahəsindəki fəaliyyət dairəsində iki cəhət diqqəti daima cəlb etmişdir. Bunlardan biri ətraflı və dərin axtarışlarla elmi təfəkkürün gücü və təsiri əsasında cəmiyyət və təibətin açılmamış sirli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarıb təhlilini verməkdən; digəri isə əldə olunmuş elmi nailiyyətləri bütün cəmiyyətin – dünyaya insanların xidmətinə çatdırmaqdır. Deyilənlərin hər ikisi vəhdətdə olduqda insanların elmi-nəzəri və elmi-praktiki təfəkkürü daha geniş, daha qiymətli məhsuldarlıq göstərə bilmiş və bu proses indi də davam etməkdədir.

9.01. ONOMASTİK ELMİ TƏDQİQATLARIN TƏŞKİLİNİN FORMA VƏ YOLLARI

Maraqlı və səciyyəvi cəhətləri ilə seçilən onomastik tədqiqatların fundamental xarakter alması onun düzgün elmi təşkilindən çox asılıdır. Linqvistik elmin bu sahəsində aşağıdakı müxtəlif növlü elmi-təşkilati işlərin aparılması dilçiliyin onomalogiya şöbəsi üçün əhəmiyyətli olduğunu sübuta yetirmişdir.

Onomalogiyaya dair elmi-təşkilati işlərin ən başlıcaları bunlardır:

1. *Elmi cəmiyyət təşkil etmək;*
2. *Elmi mərkəz yaratmaq;*
3. *Elmi əlaqələndirmə şurası düzəltmək;*
4. *Konfrans və digər elmi məclislər keçirmək;*
5. *Elmi əlaqələr yaratmaq;*
6. *Elmi və əməli məsləhətlər vermək;*
7. *Elmi jurnal və məcmuələrin nəşrinə nail olmaq;*
8. *Xüsusi kurs və seminarlar təşkil etmək.*

9.02. ONOMASTİK ELMİ CƏMİYYƏT TƏŞKİL EDİLMƏSİ

Cəmiyyət anlayışı mahiyyətcə çox genişdir. Müasir dövrdə məqsəd və qayəsindən asılı olaraq müxtəlif növlü onlarca cəmiyyət yaranmış və fəaliyyətdədir. Bunların sırasında elmi məqsəd daşıyan cəmiyyətlər elm üçün ən gərəkli vasitələrdəndir.

Elm aləmində cəmiyyət bütöv bir elm və ya elm qrupuna, məsələn, fəlsəfə cəmiyyəti, pedaqogika cəmiyyəti, dilçilik cəmiyyəti və s. olduğu kimi, ayrılıqda elmin bu və ya digər bir sahəsinə aid də təşkil edilə bilər. Məsələn, *Onomastika cəmiyyəti*.

Azərbaycanşünaslıqda XX əsrin 80-ci illərində onomastikaya dair marağın daha da artıb gücləndiyi bir zamanda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində *Azərbaycan Onomastika Cəmiyyəti* yaradılmışdır. 1986-cı ildən fəaliyyətdə olan bu cəmiyyət Azərbaycan onomalogiyasının formalaşması və tərəqqi etməsində xüsusi rol oynamışdır.

Azərbaycan Onomastika Cəmiyyəti aşağıdakı məsələlərin reallaşmasına böyük təsir göstərmişdir:

1. Onomastik *Elmi Mərkəzin* meydana gəlməsinə;
2. Onomastika *Elmi məktəbinin* yaranmasına;
3. "Azərbaycan onomastikası problemləri" *məcmuəsinin* nəşrə başlamasına;
4. *Onomastika Gününün* müəyyənləşdirilməsinə. Respublikada hər il *sentyabr ayının 25-i* Onomastika Günü elan olunmuşdur.

Azərbaycan Onomastika Cəmiyyətinin qarşısında hələ bir çox mühüm vəzifələr – *elmi istiqamətlərin, problemlərin və mövzuların* dəqiqləşdirilməsi durur¹.

9.03. ONOMASTİK ELMİ MƏRKƏZ YARADILMASI

Onomastik tədqiqat üçün elmi mərkəz və ya laboratoriya yaratmaq öz faydasını göstərir. Avropa və Asiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrası nəzdində XX əsrin 80-ci illərində Onomastik Elmi Mərkəz yaradılmışdır.

Həmin elmi mərkəz vasitəsilə Azərbaycanın rayonlarında, habelə *Cənubi Azərbaycanda, Dağıstan və Gürcüstan respublikalarının* ərazisində onomastik materialın toplanılması, elmi təhlili planlaşdırılmışdır.

Hazırda Onomastik Elmi Mərkəz öz fəaliyyətini planlı şəkildə davam etdirərək ölkədə onomalinqivistik elmi işlərin inkişafına xüsusi xidmət göstərməkdədir.

¹ Afad Qurbanov. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. I cild. Bakı, 2004, səh. 180.

9.04. ONOMASTİK ƏLAQƏLƏNDİRMƏ ŞURASININ DÜZƏLDİLMƏSİ VƏ ONUN VƏZİFƏLƏRİ

Elmin hərtərəfli inkişaf etdirilməsində əlaqələndirmə şurası rolunun əvəzsizliyi elmi ictimaiyyətə məlum olan inkaredilməz aksiomdur.

Bütün elm sahələrində olduğu kimi, onomalinqvistik tədqiqatların təşkili və aparılmasında da bəzi qüsurlar, öz-başınalılar müşahidə olunur; işlənmiş bir sıra məsələlər yenidən tədqiqata cəlb olunur, ikinci dərəcəli, azəhəmiyyətli mövzular ön plana çəkilir, zəruri və böyük zəhmət tələb edən problematik məsələlər unudulur və s.

Elmi tədqiqatların dəqiq planlaşdırılması, düzgün istiqamətləndirilməsi və s. bu kimi *məsuliyyətli vəzifələr* ilk növbədə elmi əlaqələndirmə şurasının, onun, hər bir üzvünün üzərinə düşür.

Onomalinqvistik elmi-tədqiqat işləri, xalqın tarixən yaratdığı hər bir onomastik vahidə xüsusi ehtiyatla yanaşılıb hər faktın, hadisənin həqiqi elmi qiymətini verə bilmək onomoloqların ən başlıca vəzifəsi kimi heç vaxt unudulmamalıdır.

Bu, möhtəşəm Azərbaycan xalqının, onun qədim tarixinin, zəngin dilinin, yüksək inkişaf yolu keçmiş elminin tələbləridir.

9.05. ONOMASTİKAYA DAİR KONFRANS VƏ DİGƏR ELMİ MƏCLİSLƏRİN KEÇİRİLMƏSİ

Çoxsaylı onomalinqvistik problemlərin hərtərəfli, dərin və geniş öyrənilməsi üçün onomastikaya aid elmi məclislərin keçirilməsinin rolu və əhəmiyyəti son dərəcə böyük olur.

Bu və ya digər elmi məsələyə həsr edilmiş məclislərin mövzu və forma tələbi əsasında aşağıdakı növləri vardır:

1. *Konfrans*;
2. *Konqres*;
3. *Qurultay*;
4. *Simpozium*;
5. *Semirnar*;
6. *Müzakirə*.

Elmi məclislər iki formada – beynəlxalq və milli formada keçirilə bilər. Məsələn, beynəlxalq konfrans, beynəlxalq konqres; milli – Azərbaycan onomastikasına dair konfrans, özbək onomastikasına dair simpozium və s.

Elmi məclislərdən konfrans və konqres keçirmək ənənəsi dünya miqyasında daha geniş yayılmışdır.

XX əsrin II yarısında onomastika problemlərinə həsr olunmuş aşağıda göstərilən sahələrdə: 1962-ci ildə Ulyanovsk şəhərində, 1968-ci ildə Moskvada, 1969-cu ildə Qorkidə, 1971-ci ildə Ufada, 1973-cü ildə Saranskda, 1974-cü ildə Penza və s. yerlərdə beynəlxalq elmi konfranslar; ancaq iki yerdə – 1969-cu ildə Səmərqənd şəhərində və 1971-ci ildə Mahaçqalada beynəlxalq elmi seminar keçirilmişdir. Həmin elmi məclislərdə onomastikaya aid əldə olunmuş nəticələr geniş müzakirə edilmiş, onomastik tədqiqatlar sahəsində çatışmayan cəhətlər nəzərə çatdırılmışdır.

XX əsrin II yarısında Azərbaycan dili onomastikasının bir sahəsini təşkil edən toponimikaya həsr olunmuş iki elmi konfrans (1974 və 1981-ci illərdə) təşkil edilmişdir. Hər iki konfrans Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutu tərəfindən həyata keçirilmişdir. Həmin elmi konfransların işində dilçi alimlər də iştirak edib fikir söyləmişlər.

Azərbaycanda bütövlükdə onomastika problemlərinə həsr olunmuş *ilk konfrans* 1986-cı ildə keçmiş Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda keçirilmişdir.

Azərbaycan onomastikası sahəsində keçirilən bu ilk konfrans onomastikanın nəzəri və praktik cəhətləri barədə geniş fikir mübadiləsinə səbəb olmuşdur. Həmin konfransa qədər bu sahədə aparılan tədqiqat və araşdırmalar qarışıq, qeyri-mütəşəkkil, birtərəfli və fərqi xarakter daşmışdır. Bu tədqiqatlarda, əsasən, Azərbaycan toponimləri, qismən də antroponimlər öyrənilmişdir. Uzun müddət bu sahədə yığılan problemlər konfransın müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Konfrans göstərdi ki, onomastikanın tədqiqat obyektini olan digər xüsusi adlar qrupu – hidronimlər, etnonimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər, demək olar ki, tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Həmin konfransda onomastikanın müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş 150 məruzə dinlənilmişdir.

Konfransın tövsiyələrində 2000-ci ilədək keçiriləcək Azərbaycan onomastikasına həsr olunmuş elmi məclislərin tematikası müəyyənləşdirilmiş, bu sahədə perspektiv elmi-nəzəri, təşkilati, praktik iş planları verilmişdir.

1988-ci ilin aprel ayında ADPU-da keçirilən Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfrans daha yüksək elmi-nəzəri səviyyədə təşkil olunmuşdu. Konfransın ayrı-ayrı bölmələrində Azərbaycan toponimləri, etnonimləri, antroponimləri, hidronimləri, kosmonimləri, zoonimləri, ktematonimləri, habelə onomastikanın bir çox ümumi məsələlərinə həsr olunmuş məruzələr oxunmuşdu. Əvvəlki konfransdan fərqli olaraq, buraya dünyanın bir çox şəhərindən çoxlu mütəxəssislər gəlmişdi. Moskva, Alma-Ata, Daşkənd, Frunze, Aşqabad, Mahaçqala, Kazan, Kokand, Qızıl, Karşı, Tbilisi və başqa şəhərlərdən gələn onomoloqların məruzələrində türkdilli xalqların onomastikasının müxtəlif problemlərinə toxunulmuşdu.

Hər iki konfransda Azərbaycan onomastikasına dair tədqiqatların vəziyyəti təhlil edilmiş, onun elmi istiqaməti və vəzifələri daha da dəqiqləşdirilmişdir.

Elmin inkişafının təşkilində məclislərdən *konqres* daha təsirli və gərəklidir. Ənənəyə görə, dünya dilçilərinin konqresi 4–5 ildən bir çağırılır. XX əsrin 60–70-ci illərində (1967) Dilçilərin X Beynəlxalq konqresi Buxarestdə, XI Beynəlxalq konqresi isə (1972) İtaliyada öz işini aparmışdır.

Konqresdə müxtəlif ölkələrin yüzlərlə alimi iştirak etmiş və onlarca problemə toxunulmuşdur. Dilçilərin XI Beynəlxalq konqresində 50-dən artıq ölkənin alimi iştirak etmiş, 200-dən çox məruzə dinlənilib müzakirə olunmuşdur.

Konfrans, konqres və digər elmi məclislərdə bu və ya digər məsələlərin müzakirəsi zamanı alimlərin qarşılıqlı iştirakı əsasında onların fərdi tanışlığı yaranır, bu da gələcəkdə elmi əlaqələrin artmasına, genişlənməsinə səbəb olur.

1988-ci ildə İstanbulda millətlərarası *VI Türkoloji konqres* (19–23 sentyabr) keçirilmişdi. Bu konqresdə 33 ölkənin nümayəndəsi iştirak etmişdi. Konqresin dil bölməsində dilçiliyin ən maraqlı və aktual problemlərindən bəhs olunmuşdu. Burada türk dillərinin tarixinin müxtəlif problemlərinə toxunulmuş, bir sıra xalqların genealoji cəhətdən qohum dillərinin müəyyən tarixi inkişaf mərhələlərinə aid yeni tapıntılar, sübutlar və tədqiqatlar barədə ətraflı məlumatlar verilmişdi. Konqresdə Azərbaycan dilçiliyinin, onun *onomalogiya şöbəsinin* də müəyyən məsələlərindən bəhs olunmuşdu¹.

Beynəlxalq konqresdə iştirak edən dilçi alimlərimiz Azərbaycan elminin nailiyyətlərini nümayiş etdirərkən xarici ölkə alimləri Azərbaycan elminin vəziyyəti və yüksək inkişaf səviyyəsi ilə tanış ola bildilər.

---

¹ Afad Qurbanov. Türkoloqların VI İstanbul konqresi. "Azərbaycan müəllimi", Bakı, 9 dekabr, 1988.

Son olaraq xatırlatmaq istərdik ki, Azərbaycan filologiyasının inkişafı naminə elmi məclislərin yüksək səviyyədə təşkilinə böyük əhəmiyyət verilməsi onomoloqları düşündürən vacib məsələlər sırasında xüsusi yer tutmalıdır.

9.06. ONOMASTİK ELMİ ƏLAQƏLƏRİN YARADILMASI*

Elmlərarası əlaqə elmi ideyaların yayılması və inkişaf etdirilməsində ən önəmli vasitələrdəndir. Bu vasitələrin əhəmiyyəti və təsir gücü nəzərə alınaraq indiyə qədər bütün dünya elmləri arasında bu və ya digər formalarda əlaqələrə xüsusi yer verilir.

Elmlərarası əlaqə iki formada özünü göstərir: ölkədaxili və ölkəxarici əlaqələr.

1. Ölkədaxili onomastik elmi əlaqələr

Onomastik elmi əlaqələrin ilk növbədə dilçiliyə daha yaxın olan filologiya elmləri arasında yaradılması lazım gəlir. Onomastik elmi görüşlər, baxışlar filoloji elmi vəhdətdə öz yerini tapmalıdır. Buna görə də onomastik axtarış və tədqiqatlar prosesində bu qrup elmlərin tədqiqat prinsip və yollarına əsaslanmaq elmi işin düzgün və daha obyektiv icrasına xidmət göstərir.

Digər elmlərdən tarix və coğrafiya ilə onomastik əlaqələrə ehtiyac və tələblər daha çoxdur. Həmin elmlərin onomastik nailiyyətlərindən bixəbərlilik onomalogiyanın inkişafına ancaq öz mənfi təsirini göstərə bilər. Buna görə də yalnız üç elmin – *dilçilik, tarix və coğrafiyanın* vəhdəti əsasında fundamental onomastik tədqiqat işi yaratmağa nail olmaq mümkündür.

---

* Onomalogiyanın elmi əlaqələrindən monoqrafiyanın III fəslində geniş bəhs olunur.

Hazırda dilçi, tarixçi və coğrafların onomastik tədqiqatlar sahəsində möhkəm elmi əlaqə yaratdıqları aydın görünməkdədir. Bu sahədə *vəzifə* və əlaqələri daha da genişləndirmək və dərinləşdirmək zəruridir.

2. Ölkəxarici onomastik elmi əlaqələr

Dünya elmlərinin müasir inkişaf səviyyəsində elə bir ölkəyə rast gəlmək olmaz ki, onun başqa ölkələrdəki elm sahələrindən xəbəri olmasın.

Azərbaycan dilçiliyi elmində də elmi əlaqələrə xüsusi əhəmiyyət verilir. Azərbaycan dilçiliyi təşəkkül tapdığı vaxtdan dünya dilçiliyi ilə möhkəm əlaqə yaratmış və bu əlaqə hazırda da lazımi səviyyədə davam etdirilir. Ümumazərbaycan dilçiliyi və onun daxilində onomalogiya elmi şöbəsi *əlaqələr problemini* yüksək qiymətləndirərək həm türkdilli ölkələrlə, həm də başqa dil sisteminə malik bir çox ölkələrlə güclü əlaqə və əməkdaşlıq yaratmaq imkanları əldə etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyinin – onomalogiyasının dünya elmləri ilə olan əlaqələri get-gedə daha da genişlənir və möhkəmlənir. Bunun da nəticəsində Azərbaycan dilçiliyi – *onomalogiyası* dünya elminin ümuminkişaf gedişinə özünün müsbət təsirini göstərir.

9.07. ONOMASTİK ELMİ VƏ ƏMƏLİ MƏSLƏHƏTLƏR VERİLMƏSİ

Onomastikanın inkişafı ilə bağlı aparılan işlərdən biri də bu sahəyə dair məsləhətlərin verilməsidir. Ümumiyyətlə, dilçilik məsləhətləri içərisində ən çox ehtiyac duyulanı onomastik sahədədir. Onomastik məsləhətlər hamı üçün gərəklidir.

Onomastik məsləhətlərin iki istiqamətdə aparılması daha əhəmiyyətli nəticələndir. Bunlardan biri *elmi*, digəri isə tətbiqi, *əməli* məsləhətdir.

1. Onomastik elmi məsləhətlər

Onomastik tədqiqatlar keçən əsrin II yarısından başlandıği üçün ona dair elmi mülahizələrə, konfranslara böyük ehtiyac olmuşdur. Elmin bu sahəsində dolaşıqlıq, anlaşılmaqlıq, mövqe müxtəlifliyi geniş miqyasda özünü göstərmişdir. Bu məsələlərin düzgün qaydaya salınmasında yalnız elmi göstərişlərin, məsləhətlərin xidməti xüsusi olmuşdur. Belə elmi məsləhətlərə indi də ehtiyaclar az deyildir.

2. Onomastik əməli, tətbiqi məsləhətlər

Onomalogiya problemlərinə dair əməli məsləhətlərə keçən əsrdə olduğu kimi, XXI əsrdə də xüsusi ehtiyac hiss olunur. Təbii olaraq gələcəkdə də bu məsələ diqqət mərkəzində olacaqdır. Cəmiyyətin ümummənəvi mədəniyyətinin tərəqqisində bu məsələnin mövqeyi və rolu əvəzsizdir. Məlum olduğu kimi, mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən biri olan *antronimik mədəniyyətin* bünövrəsi buradan başlayır. Kütlə arasında, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə düzgün və gərəkli əməli onomastik məsləhətlər verilməsi xüsusi olaraq dilçi onomoloqlar tərəfindən heç vaxt unudulmayıb ön planda yer tutmalıdır. Bu, zamanın ən zəruri mədəni tələblərindən biridir.

9.08. ONOMASTİKAYA DAİR ELMİ MƏCMUƏ VƏ JURNAL NƏŞRİNƏ NAİL OLUNMASI

Cəmiyyət tarixində elmi biliklərin – kəşflərin, elmi sirlərin, nailiyyətlərin yayılması, kütlələrə çatdırılması

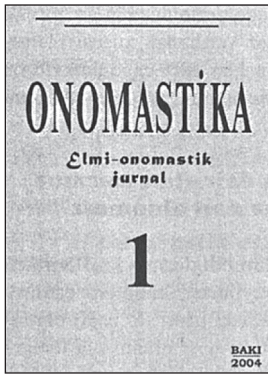
nəşriyyat və mətbuatla, çap işləri ilə bağlı olmuşdur. Elmi təfəkkür nailiyyətləri nəşr olunmaqla ümumxalqa çatır və onun sərvətinə çevrilir.

Onomastik biliklərin yayılması və təbliğində də, təbii olaraq, nəşriyyat xüsusi rola malikdir. Bu sahədəki onomastik nailiyyətlər mətbuat və nəşriyyat vasitəsilə yerinə yetirilə bilmişdir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrası nəzdindəki Onomastika Cəmiyyəti 1987-ci ildən *"Azərbaycan onomastikası problemləri"* məcmuəsinin çapına nail olmuş və indiyə qədər **11 cildi** çapdan çıxmışdır:

I cild – 1987, II cild – 1988, III cild – 1990, IV cild – 1993, V cild – 1995, VI cild – 1996, VII cild – 1999, VIII cild – 2000, IX cild – 2000, X cild – 2002, XI cild – 2003-cü il.

2004-cü ildən A.Qurbanovun təsis etdiyi *"Onomastika"* jurnalı çapa başlamışdır.

Bu elmi-onomastik jurnal Azərbaycan Onomastika Cəmiyyətinin prezidenti A.Qurbanovun "Onomastikanın tədqiqi xalqın və onun dilinin ətraflı öyrənilməsi deməkdir" adlı məqaləsi ilə başlayır. Burada jurnalın məqsəd və vəzifələri barədə baş redaktor məsləhətləri səslənir. Məqalədə deyilir: "Azərbaycan dili olduqca zəngin və rəngarəng onomastik tərkibə malikdir. Xalqımızın uzun əsr-

lər boyu yaratdığı onomastik vahidlərin kəmiyyət və keyfiyyət əlamətləri ölçüyəgəlməz dərəcədə genişdir. Hazırda dilçilik elminin onomalogiya şöbəsinin müəyyənləşdirdiyi yeddi qrupun hər birinə məxsus yüzlərlə onomastik vahid formalaşmış dilin ümumi lüğət tərkibində sabitləşmişdir.

Azərbaycan dilinin onomastik vahidləri apelyativ söz qruplarına nisbətən tədqiqata gec cəlb edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, onomastik vahidlərin öyrənilməsində də böyük elmi uğurlar əldə edilmişdir. Onomastik qruplardan *antroponim* və *toponimlər* daha geniş tədqiq olunmuş, onlarca elmi-tədqiqat əsəri – monoqrafiya, məqalə nəşr edilmiş, xeyli dissertasiya işləri müdafiə edilərək ümum-azərbaycan dilçiliyinin nəzəri təməlinin daha da möhkəmlənməsində xüsusi rol oynamışdır. Onomastikanın digər növlərindən az da olsa bəhs edilmiş, zoonim, kosmonim və ktematonimlərin xüsusiyyətləri açıqlanaraq maraqlı və linqvistik əhəmiyyətli əsərlər yaradılmışdır.

Böyük nailiyyətlər – yerinə yetirilən işlərlə yanaşı, onomastikanın bir sıra tədqiq olunması mövzularının problemləri hələ də öz həllini gözləməkdədir.

Bu sahədə ilk növbədə peşəkar onomoloqların üzərinə daha böyük vəzifələr düşür. Müasir onomastik axtarışlar, təhlil, üsul və metodlar yeniliklə səsleşməli və müasir zamanın tələblərinə cavab verə bilməlidir. Başqa elm sahələrində olduğu kimi, onomalogiyada da elmi əlaqələrin genişlənməsinə xüsusi yer vermək, faydalı təcrübələrdən bəhrələnmək gərəkdir. Məlum olduğuna görə, dünyada *2000-dən artıq elm ocağı* və obyektə onomastika problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olunur. Onlarla əlaqə yaratmaq Azərbaycan elminin ancaq xeyrinə ola bilər. Azərbaycan Onomastika Cəmiyyəti öz fəaliyyətində bu mühüm məsələyə geniş yer verir. Əminəm ki, belə elmi əlaqələr tədqiqatçılarımızın böyük uğurlar qazanmasında öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Fundamental onomastik nəzəri tədqiqat işlərinə nail olmaq yeganə elmi məqsədimiz olmalıdır.

Güman edirəm ki, *“Onomastika”* jurnalının səhifələrində müasir dilçilik elminin, xüsusilə türkoloji onoma-

---

logiyanın aktual problemlərinin işıqlandırılmasına xidmət edə bilən məqalələr özünə yer tapa biləcəkdir”¹.

9.09. ONOMALOGİYADAN XÜSUSİ KURS VƏ SEMİNARLARIN TƏŞKİL EDİLMƏSİ

Onomastik tədqiqat yalnız elmi-nəzəri deyil, həm də praktik-tətbiqi əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də onomastik tədqiqatın təbliği də diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Elmi tədqiqatın əldə olunmuş nəticələri əsasında XX əsrin 60-cı illərində onomastik leksikaya tədris marağı formalaşmışdır. Bu, onomastik biliyin təbliği edilməsinin ən səmərəli formalarından biri olmuşdur.

Ali məktəbdə ilk dəfə olaraq tələbələr onomastik nəzəriyyənin ünsürləri ilə “Ümumi dilçilik” fənnində tanış olurlar. Burada müstəqil şöbə kimi, onun digər dilçilik şöbələri arasındakı yeri və vəzifələri də müəyyənləşdirilir². Onomalogiyadan təşkil olunmuş xüsusi kurs və xüsusi seminarlar, seçmə fənlər tələbələrin onomastik biliyinin artmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda onomastika məsələlərinə dair³ bakalavr pilləsində hazırlanan buraxılış işləri və magistrlərin diplom işləri də onların biliklərinin, bu sahədə məlumatlarının dərinləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar onomastik biliyin, mədəniyyətin təbliği, geniş yayılması ilə yanaşı, həm də onomastik tədqiqatın metodları ilə daha yaxından tanış olmağa imkan yaradır.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq müasir dövrdə universitetlərdə Azərbaycan onomalogiyasına dair müstəqil

---

¹ Onomastika. Onomastik elmi jurnal. №1, Bakı, 2004.

² A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977, səh. 129.

³ Azərbaycan onomalogiyasının əsasları (Universitetlərdə magistr hazırlığı üçün proqram). Tərtibçi – prof. A.Qurbanov. Bakı, 2003.

fənn, xüsusi kurs və s. növ tədris fənlərinin yaradılmasına biganəlik heç cür əsaslandırıla bilməz.

1. Onomalogiyaya dair xüsusi kursun məqsədi və onun təşkili zəruriliyi

Xüsusi kurs ali məktəblərdə ixtisaslaşma üçün başlıca tədris formalarından biridir. Mövcud ədəbiyyatda xüsusi kurs anlayışı müxtəlif tərzdə ifadə olunur. Bəzən “xüsusi kurs” termini ilə yanaşı, “ixtisas kursu” da işlənir. Biz “xüsusi kurs” termininin işlənməsini daha məqsəduyğun bilirik.

Xüsusi kurs ali məktəb təcrübəsində yaranmış və tədris xarakteri almış xüsusi məşğələ növüdür. Bu məşğələ növü sırf nəzəri fənn kimi formalaşır. Yaranmış və rəsmiləşdirilmiş hər bir xüsusi kurs dilçilik fənləri sistemində daxil olur, burada özünə müəyyən mövqe qazanır.

Pedaqoji universitetlərin filologiya fakültələrində ixtisas fənlərindən xüsusi kurs yaratmağın mühüm məqsədi vardır. Bu məqsədləri aydınlaşdırmaqla yanaşı, onun təşkili və metodiki cəhətləri ilə bağlı bir sıra məsələləri də izah etmək mümkündür.

Onomalogiyadan xüsusi kurs təşkil etməkdə əsas məqsəd hərtərəfli və dərin biliyə malik yüksəkixtisaslı filoloq-müəllim yetişdirmək işinə imkan daxilində daha səmərəli təsir göstərməkdir. Müəyyən zəruri tələbat nəticəsində meydana çıxan və elmi-metodiki cəhətdən düzgün təşkil edilən xüsusi kursların dövrün tələblərinə cavab verən yüksək səviyyəli kadr yetişdirmək sahəsində əhəmiyyətli rol çoxdan ali məktəb təcrübəsində bəyənilmiş və özünü doğrultmuşdur. Buna görə də hər bir xüsusi kurs tələbələrin dilçilik biliklərinin dərinləşməsində, elmi dünyagörüşlərinin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməlidir. Eyni zamanda xüsusi kurs mövzularının tərbiyəvi xarakter daşmasına da fikir verilməlidir.

Təlimata görə, tədris planına əsasən təşkil olunmuş hər bir xüsusi kurs *məqbul qiymətlə* başa çatmalı, yekunlaşmalıdır.

Xüsusi kursun özünəməxsus tədris formaları mövcuddur. Bunlara *mühazirə, kollokvium, müsahibə* və *məqbul-la qiymətləndirilmə* daxildir. Bunların əsas kursdan fərqli cəhətləri və bir sıra çətinlikləri vardır. Belə vəziyyət xüsusi kursun məqsəd və vəzifələrindən irəli gəlir.

Mühazirə oxumaq. Xüsusi kursun şərh forması ümumi kursun eyni olmamalıdır. Əgər ümumi kursda məqbul hesab edilmiş məsələlər izah edilsə, proqram dairəsində məlumat verilsə, xüsusi kursda əksinə, müxtəlif konsepsiyalar, baxışlar şərh olunur və mühazirəçi bu məsələlərə öz mövqeyini bildirir. Bundan əlavə, tez-tez tarixi faktlara müraciət olunur, qohum dillərlə müqayisələr aparılır.

Xüsusi kursun mühazirəsinə verilən vacib tələblərdən biri də həmin problemlə bağlı elmi səhvləri meydana çıxarmaq, elmin nailiyyətləri ilə tələbələri tanış etmək, yeni fikirlərin necə formalaşdığını aydınlaşdırmaqdır.

Bununla müəllim həmin fənnə dair ümumi kurs mühazirəsindəki bilikləri əlaqələndirmiş və tamamlamış olur.

Burada bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi kurs mühazirəsini həmin fənnə dair ümumi mühazirə apararı müəllimə tapşırmaq olmaz. Çünki xüsusi kurs mühazirəsi müəllimdən daha çox elmi-pedaqoji və metodiki hazırlıq, ustalıq tələb edir.

Xüsusi kurs mühazirələrində yeni məlumatlar tələbələrə elə rəngarəng üsul və yollarla çatdırılmalıdır ki, onlar deyilən materialı şüurlu surətdə yadda saxlayıb mənimşəyə bilsinlər, müxtəlif bəhsləri və mövzuları bir-biri ilə əlaqələndirməyi, müqayisə etməyi bacarsınlar. Burada mühazirəyə aid sualların düzgün qoyuluşundan, faktların düzgün əlaqələndirilməsindən, tələbələri düşündürən problemlərin verilməsindən və s.-dən çox şey asılıdır.

Xüsusi kurs müəhazirəsinin əsas istiqaməti tələbələrə müstəqil elmi-tədqiqat apara bilməsinə kömək etmək, onlara faktlardan aydın nəticə çıxarmaq, elmi ümumiləşdirmələr aparmaq vərdişi aşılamaqdır. Əlbəttə, bu iş forması o zaman daha səmərəli nəticələr verə bilər ki, hər müəhazirənin sonunda növbəti müəhazirəyə aid müstəqil icrası mümkün olan aydın tapşırıqlar verilmiş olsun.

Kollokvium keçirmək. Latın sözü olan *kollokviumum* mənəsi “müsahibə” deməkdir. Burada məqsəd söhbət, sual-cavab əsnasında tələbənin biliyini müəyyən etməkdir. Bəzi ədəbiyyatlarda kollokvium imtahan növü kimi də göstərilir.

Kollokvium xüsusi kursun müəyyən hissəsi tədris edildikdən sonra aparılır. Kollokviumu müxtəlif formada təşkil etmək olar. Belə ki, müəllim əvvəlcədən tələbələrə hər birinə müəyyən mövzu verib onları hazırladırdıqdan sonra məruzələr dinlənilə bilər. Yaxud müəyyən bəhsin öyrənilməsindən sonra tələbələrə suallarla müraciət etmək olar. Hər iki halda tələbələr kollokvium prosesində öz müşahidələrinin nəticələrini izah edirlər. Kollokviumda dinləyicilərin hamısı iştirak etməlidir. Kollokvium tələbələrə həmin elm sahəsində formalaşmasını, materialı dərinləndirən mənimləməsini aşkara çıxarmalıdır.

Müsahibə aparmaq. Fərdi müsahibənin kollokviumla bağlı uyğun və fərqli cəhətləri vardır. Bu növ tədris üsulünün başlıca məqsədi aşağıdakılardır:

- a) *tələbələrə müstəqil düşünməyə öyrətmək;*
- b) *tələbədə müşahidəçilik qabiliyyətini inkişaf etdirmək;*
- c) *mənimləmələrlə məsələlərə dair tələbələrdə ümumiləşmə apara bilmək bacarığını artırmaq.*

Müsahibədə, kollokviumdan fərqli olaraq, dinləyicilərin hamısının iştirakı vacib deyildir.

Müsahibə prosesində tələbələrə suallar verilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin onomalogiyasına həsr olunmuş xüsusi kursa dair aşağıdakı sualları vermək olar:

1. Antroponimlərə dair: Antroponimlər necə yaranır? Addəyişmənin səbəbi nədir? Uşağa ad seçmə yolları hansılardır? Adlarda dialekt ünsürləri? Müəyyən ərazi üçün xarakterik adlar? Qədim tayfa və qəbilə adları əsasında yaranan antroponimlər? Hidronim, zoonim, toponim, fitonim, kosmonim və başqa dil vahidləri əsasında yaranan antroponimlər? Soyadlar və onların formantları? Soyadların yaranma səbəbləri? Ləqəblərin yaranma səbəbləri? Ləqəblərin işlənmə məqamları? Ləqəbdəyişmə və bunun səbəbləri? Ləqəbin kimlərə və kim tərəfindən verilməsi? Təxəllüslərin yaranma səbəbləri? Təxəllüslə ləqəbin fərqi? Və s.

2. Etnonimlərə dair: Hansı tayfa və qəbilə adlarını tanıyırsınız? Etnonimlərin tarixdə yeri? Onomastik vahidlərdə etnonimlərin izi? Təhrif olunmuş, deformasiyaya uğramış tayfa və qəbilə adları? Areal etnonimlər? Və s.

3. Toponimlərə dair: Leksikada toponimlərin yeri? Toponimlərin növləri? Toponimlər haqqında əfsanə və rəvayətlər? Bir neçə toponimin etimoloji izahı? Areal toponimlər? Toponimlərin dil tərkibi? Dil tərkibi aydın olmayan toponimlər? Qədim toponimlər? Və s.

4. Hidronimlərə dair: Hidronimlərin yaranma səbəbləri? Hidronimlərin növləri? Hidronimlər haqqında əfsanə və rəvayətlər? Hidronimlərə dair xalq etimologiyası? Hidronimlərin tələffüzündə dialekt və şivə ünsürləri? Areal hidronimlər? Qədim hidronimlər? Müasir hidronimlər?

5. Zoonimlərə dair: Zoonimlər necə yaranır? Ümumi zoonimlərlə xüsusi zoonimlərin fərqi? Heyvanlara advermə səbəbləri? Heyvanlara advermədə istifadə olunan sözlər?

6. Kosmonimlərə dair: Kosmonimlər necə yaranır? Ulduz adları? Bürc adları? Xalq kosmonimləri? Kosmo-

nimlərə dair əfsanə və rəvayətlər? Xalis Azərbaycan dilinə məxsus kosmonimlər?

7. Ktematonimlərə dair: Ktematonimlərin dildə rolu? Ktematonimlərin yaranma yolları? Ktematonimlərin qrammatik quruluşu? Ktematonimlərin yazılışı? Ktematonimlərdə ixtisar növləri? və s.

Belə suallar tələbələri dərin və müstəqil fikirləşməyə istiqamətləndirir.

Məqbullu qiymətləndirmək. Xüsusi kursun məqbulu öz xarakterinə görə əsas fənnin məqbulundan fərqli olmalıdır. Kurs tamamlandıqdan sonra məqbul təşkili keçirilir. Xüsusi kurs üzrə praktik və seminar məşğələləri keçirilmədiyindən tələbələrin materialı mənimsəmə səviyyəsinə qiymət vermək çətinləşir. Bunun üçün mühazirə prosesində müəllim əks əlaqə vasitəsilə tələbələrin biliklərini müəyyənləşdirə bilər. Məqbul zamanı tələbə oxuduğu ədəbiyyatın xülasəsini verir və xüsusi kursun məzmununa dair sualları aydınlaşdırır.

2. Xüsusi kursun mövzusu və məzmunu

Xüsusi kursun faydalı və təsirli olmasında müvafiq mövzu seçmək az rol oynamır. Elə buna görə də xüsusi kursun məsuliyyətlə düşünülmüş mövzusu ancaq kafedrada müzakirə və təsdiq olunduqdan sonra rəsmiləşdirilir. Xüsusi kursun mövzusuna uyğun proqram da əvvəlcədən hazırlanıb tələbələrə çatdırılmalıdır ki, bunun da nəticəsində onlar maraqlandıqları xüsusi kursu seçib və onu dinləməyə hazırlaşa bilsinlər.

Xüsusi kurs üçün mövzu müəyyənləşdirilərkən bir sıra cəhətlərə, prinsiplərə əməl etmək tələb olunur. Bunlar, təxminən, aşağıdakılardır:

1. Mövzunun aktuallığı. Xüsusi kurs üçün seçilmiş mövzu həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb etməlidir. Hər

bir xüsusi kurs dilçiliyin mühüm, əsaslı məsələlərinə toxunmalı, dilçiliyin nəzəriyyəsini təcrübə ilə əlaqələndirməlidir. Xüsusi kursda elə problemlər öz əksini tapmalıdır ki, onlar müasir dilçilik üçün vacib nəzəri əhəmiyyət kəsb etsin.

Mövzu praktik cəhətdən də əhəmiyyətli olmalıdır. Buna görə də xüsusi kurs praktik istiqamət almalıdır. Məsələn, tələbələri belə mövzu düşündürür: “yaşadığı kəndin adı”, “oxuduğu qrupdakı oğlan və qız adlarının mənası”, “xüsusi adların yazılışı və deyilişi” və s. Xüsusi kursun belə praktik istiqaməti tələbələrin nitq mədəniyyətinin inkişafına, dünyagörüşünün genişlənməsinə, linqvistik baxışlarının artmasına kömək edə bilər.

2. Mövzunun geniş olması. Xüsusi kurs üçün məsləhət bilinən mövzular mütləq geniş olmalıdır. Çünki xüsusi kurs kompleks mürəkkəb məsələləri, müxtəlif konsepsiyaları, mülahizələri, baxışları açmağa kömək etməlidir. Bu məsələlər ancaq geniş əhatəli mövzuların tədrisi prosesində həyata keçirilə bilər.

3. Mövzuya dair kifayət qədər ədəbiyyat olması. Xüsusi kurs üçün mövzu seçilərkən geniş ədəbiyyat olması zəruri şərtlərdəndir. Buna görə də bu mühüm tələbə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Hər bir xüsusi kursa dair dinləyicilər minimum ədəbiyyat əldə edə bilməli və bunlardan başlıcasını seçməlidirlər.

Xüsusi kurs üçün mövzu müəyyənləşdirilərkən bu cəhətlər nəzərə alınmazsa, məsləhət bilinən mövzular az əhəmiyyətli və faydasız ola bilər.

Xüsusi kurs üçün hansı mövzuları məsləhət bilmək olar? *Birincisi* – məlumdur ki, xüsusi kursun mövzusu çox zaman müəllimin öz elmi işi ilə əlaqədar müəyyənləşdirilir. Müəllim tədqiqat apardığı mövzunu xüsusi kurs mövzusu kimi məsləhət görə bilər. Belə olduqda o özünün nə üzərində işlədiyini elan edir, bu sahədə əldə etdiyi nəti-

---

cələri göstərir, başqa alimlərin mövqelərini aydınlaşdırır və mövzunun aktuallığını, imkanlarını, nəzəri və praktik əhəmiyyətini sübut etmiş olur. Lakin deməliyə ki, hər tədqiqat işi xüsusi kurs mövzusu ola bilməz. Məsələn, yazıçının bir əsərinin dil və üslub xüsusiyyətləri, yaxud bir kəndin ərazisindəki adlar xüsusi kurs mövzusu ola bilməz. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, belə mövzular geniş olmadığı üçün xüsusi kursun tələblərinə uyğun gəlmir. Həm də xüsusi kurs üçün elə mövzular seçilməlidir ki, dilin bir sıra qanunauyğunluqları, əlamət və xüsusiyyətləri, mühüm kateqoriyaları haqqında tələbələrə müəyyən təsəvvür yaratmaq mümkün olsun. Daha doğrusu, seçilmiş kurs tələbələrin bilik və dünyagörüşünü zənginləşdirməklə yanaşı, onların dilə marağını daha da artırsın.

İkincisi – ali məktəb təcrübəsindən aydın olduğu kimi, xüsusi kurs üçün qohum dillər mövzu götürülə bilər. Məsələn, Azərbaycan dili üçün qohum olan *türk, türkmən, qaqaüz, qazax, qaraqalpaq, qırğız, altay, noqay, tatar, xakas, özbək, başqır, qaraçay-balkar, qumuq, karaim, uyğur, tofal, salar, tuva, şor, çuvaş, yakut* və s. dillər filologiya fakültəsində xüsusi kurs kimi tədris edilib öyrənilə bilər. Belə mövzular filoloq-müəllimlərin hərtərəfli yetişdirilməsində az rol oynamır. Qohum dillərə dair xüsusi kurs təşkil etdikdə həmin dilin nümayəndəsini kurs oxumağa dəvət etmək daha məqsədəuyğundur. Ali məktəb tarixində bu təcrübə geniş yayılmış və bəyənilmişdir. Başqa respublikalardan məruzəçi dəvət etmək vacib bir problemin tədrisi ilə ali məktəblərarası əlaqənin möhkəmlənməsi və inkişafına da xüsusi kömək edə bilər.

Üçüncüsü – müasir dilçiliyin ən zəruri problemlərinə aid mövzuları xüsusi kurs üçün seçmək lazımdır. Məsələn, ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrası “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları”nı xüsusi kurs üçün məsləhət bilmişdir.

Xüsusi kurs üçün məsləhət bilinən hər bir mövzunun seçilmə səbəbi göstərilməli və əsaslandırılmalıdır. *“Azərbaycan onomalogiyasının əsasları”* üzrə xüsusi kurs seçilməsi üçün aşağıdakı cəhətlər əsas ola bilər:

Birincisi – onomastik vahidlərin öyrənilməsi filoloq-müəllim üçün hamıdan çox vacibdir. Son zamanlar bu problem diqqəti daha çox cəlb edir. Bu sahədə külli miqdarda elmi məqalə, tədqiqat işi, vəsait çap olunmuşdur. Həmin əsərlərdə çox müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər mövcuddur. Bunların ümumi xarakterini verməyə xüsusi ehtiyac vardır.

İkincisi – məlumdur ki, Azərbaycan onomastikası materialları hələ tam sistem halında toplanılmamışdır. Bu zəngin dil faktlarının toplanılmasında və tədqiqində tələbələr də iştirak edə bilərlər. Həmin kursun seçilməsi tələbələrdə bu sahəyə böyük maraq doğura bilər.

Üçüncüsü – onomastik materialın ətraflı öyrənilməsi xalqımızın və dilimizin tarixi bərdə tələbələrdə ətraflı təsəvvür yaradır. Xüsusilə onomastik vahidlərin və formantların areallığı onlarda beynəlmiləçilik ideyalarının möhkəmlənməsinə çox müsbət təsir göstərə bilər.

Dördüncüsü – bu kurs yüksək elmi-nəzəri və metodik səviyyədə keçilərsə, onomastik vahidlərin toplanması və öyrənilməsinə, habelə onomalogiyanın nəzəri problemlərinin inkişafına xeyli kömək göstərə bilər.

*“Azərbaycan onomalogiyasının əsasları”*ndan xüsusi kursa 70 saat nəzərdə tutmaq olar. Kursda aşağıdakı problemlərə toxunulmalıdır:

- a) *onomastikaya dair vacib əsərlərin xülasəsi;*
- b) *onomalogiya məsələlərinin şərhində yol verilmiş səhvləri aşkara çıxarmaq;*
- c) *bu növ dil materialları üzərində necə işləməyin yollarını göstərmək.*

Planlaşdırılmış hər bir xüsusi kurs həcmindən asılı olaraq bir və ya iki semestr müddətində keçilə bilər. Bu qayda "Azərbaycan onomalogiyasının əsasları"na da şamil edilə bilər.

Nümunə üçün Azərbaycan onomalogiyasının¹ problemlərinə dair xüsusi kursun təxmini məzmununu veririk.

Bu kurs giriş və iki bölmədən ibarət təşkil edilə bilər. Girişdə onomalogiyaya dair tədqiqatın əhəmiyyətindən, müasir onomastik tədqiqatın vəziyyəti, habelə onun qarşısında duran vəzifələrdən bəhs olunur.

Birinci bölmə onomalogiyanın ümumi nəzəri məsələlərinə həsr edilir. Bu bölmədə birinci növbədə *onomastika* və *onomalogiya* anlayışları şərh olunmalıdır. Çünki həmin terminlərin mənasını və bir-birindən fərqi tələbələr bilməsələr, kurs haqqında düzgün təsəvvür əldə edə bilməzlər.

Daha doğrusu, onlar bilməlidirlər ki, *onomastika* yunanca *onoma* – ad + *tica* – elm, advermə mahiyyəti deməkdir. Bu termin iki mənada işlənir: a) dilçiliyin xüsusi adları öyrənən sahəsi; b) dildəki xüsusi adların cəmi. *Onomalogiya* yunanca *onoma* + *logos* – elm, bilik deməkdir. Bu termin, bir qayda olaraq, dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bir şöbəsi mənasında işlənir və bu mənada *onomastika* sözünün mənası ilə sinonimləşir. Bunlardan başqa, onomalogiyanın ümumi nəzəri məsələlərinin şərh prosesinde onomalogiyaya aid terminlərlə tələbələri tanış etmək vacibdir. Onomalogiyanın nəzəri məsələlərinin şərhində onomastika anlayışı, onomastik leksika və dilin lüğət tərkibində onun mövqeyi, leksikanın sistem xarakteri, onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri, onomalogiya və onun növləri, ümumi və xüsusi onomalogiya, onomalogiyanın dilçiliyin

---

¹ Bax: A.Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Bakı, 1986, səh. 77.

şöbələri və başqa elmlərlə əlaqəsi, onomastik mənbə və onomastik materialın toplanması, onomastik materialın tədqiq və təhlil metodları və s. problemlər ardıcıl olaraq şərh olunmalıdır.

Elmi ədəbiyyatda “onomastika” və “onomalogiya” terminləri paralel sinonim termin kimi işlənir. Əslində, Azərbaycan dilində bunlar bir-birindən fərqli terminlərdir. Hərəsi başqa-başqa anlayışları bildirir. Yəni onomastika dedikdə, dildəki xüsusi adların cəmi başa düşülür. Məsələn, *Qaqauz onomastikası*, *Qafqaz onomastikası*, *Orta Asiya onomastikası*, *Şərq onomastikası* və s. Onomalogiya dedikdə, dildəki xüsusi adlardan bəhs edən elm şöbəsi nəzərdə tutulur. Məsələn, *Azərbaycan onomalogiyası*, *rus onomalogiyası*, *özbək onomalogiyası* və s.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini onomastik leksika təşkil edir. Azərbaycan dilinin yarandığı və formalaşdığı dövrdən etibarən onun lüğət tərkibində onomastik vahidlər xüsusi lay təşkil etmişdir.

Onomastik leksika sistem xarakter daşıyır. Yəni hər hansı bir dilin onomastikası müəyyən sistemlərdən ibarətdir və o, tədqiqata sistem halında cəlb edilir.

Dildəki hər bir onomastik vahid müəyyən linqvistik xüsusiyyətə malikdir. Buna görə də onların mənaları, qrammatik quruluşu, dil tərkibi, orfoqrafiyası, transkripsiyası və s. cəhətləri ancaq linqvistik araşdırmalar nəticəsində öyrənilir.

Onomastik leksikanı öyrənən onomalogiya artıq dilçiliyin xüsusi bir şöbəsi kimi formalaşmışdır. İndi onun bir sıra qrup və ya növləri də əmələ gəlmişdir. Bunlara antroponimika, etnonimika, toponimika, hidronimika, zoonimika, kosmonimika, ktematonimika və s. daxildir. Antroponimika dildəki şəxs adlarını, ləqəb, təxəllüs və fəmilialarını, toponimika yaşayış məntəqələrinin adlarını və torpaq

səthində olan başqa yer adlarını, etnonimika keçmiş tayfa və qəbilə adlarını, hidronimika su obyektlərinin adlarını, zoonimika heyvanlara verilmiş ləqəb-adları, kosmonimika səma cisimlərinin adlarını, ktematonimika maddi-mədəniyyət əşyalarının adlarını öyrənir.

Onomalogiyanın bir çox müxtəlif problemləri mövcuddur. Buraya tarixi onomastika, onomastikada sözyaratma, qrammatik quruluş, onomastik leksikanın dil tərkibi, onomastik vahidlərin etimologiyası, semantikasi, onomastik vahidlərin yaranması və dəyişməsi, orfoqrafiyası və orfoepiyası, transkripsiyası və s. problemlər daxildir.

Onomalogiya dilçiliyin dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, üslubiyat fənləri və morfologiya, sintaksis, fonetika, leksikologiya və başqa dilçilik şöbələri ilə əlaqəli şəkildə formalaşır. Onomalogiya eyni zamanda başqa elm sahələri, məsələn, tarix, coğrafiya, astronomiya və s. elmlərlə də əlaqəlidir.

Onomastik materiala müxtəlif mənbələrdə rast gəlinir. Buraya qədim maddi və mədəniyyət abidələri, şifahi və yazılı ədəbiyyat, canlı xalq danışığı, lüğətlər, ayrı-ayrı tarixçi, coğrafiyaşünas səyyahların əsərləri, inzibati-ərazi bölgüsü, kartotekalar və s. daxildir. Bu mənbələrdən onomastik materialın toplanması və qeydə alınmasının da özünəməxsus qayda və formaları vardır. Bu, olduqca çətin bir filoloji işdir. Burada dərin təfəkkür tərzii, müşahidə, müqayisə, analiz-sintez tələb olunur. İstər onomastik materialın yerlərdən birbaşa toplanması, istərsə də onların mənbə və məxəzlərdən axtarılması tədqiqatçıdan gərgin əmək, iradə, həvəslə işləmək tələb edir. Burada heç bir başdansovduluğa, səthiliyə yol vermək olmaz. Yerlərdən onomastik materialın toplanmasında anket üsulundan, texniki vasitələrdən və s. istifadə edilir. Təcrübə göstərir ki, yazılı mənbələrdən material toplayarkən daha ciddi və ehtiyatlı

---

olmaq lazımdır. Bəzən tədqiqatçı faktı ilk mənbədən götürməyə əhəmiyyət vermir, təsadüf olunan hər hansı yazılı mətndən nümunə seçir. Belə olduqda, yəni misal orijinaldan götürülmədikdə fakt təhrif olunur, tədqiq olunan dil hadisəsi həqiqi elmi şərhini tapmır.

Onomastik materialın özünəməxsus tədqiq və təhlil metodları vardır. Burada tarixi-müqayisəli, təsviri, statistik və başqa metodlar kara gəlir.

Kursun ikinci hissəsi *“Azərbaycan onomalogiyası məsələləri”* adlanır. Burada, əsasən, Azərbaycan onomalogiyasının öyrənilməsi tarixinə nəzər salınır, müasir Azərbaycan ədəbi dili onomastikasının tərkibi araşdırılır, Azərbaycan dili onomastik vahidləri təsnif edilir, Azərbaycan antroponimləri, etnonimləri, toponimləri, hidronimləri, zoonimləri, kosmonimləri, ktematonimləri və başqa xüsusi söz qruplarının zəngin dil faktları əsasında geniş linqvistik təhlili verilir.

Bundan sonra Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin yaranması və dəyişməsi, onomastik vahidlərin poetik və üslubi xüsusiyyətləri, onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfoepik problemləri və s. barədə mühazirə oxumaq olar.

Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsi tarixinin xülasəsi verilərkən göstərmək lazımdır ki, hər bir elm və ya elm sahəsinin tədqiqi tarixinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, elm tarixinə, onun inkişaf yoluna nəzər salındıqda görülmüş işlərin səviyyəsi müəyyənləşir, görülməyən işlər və onların istiqaməti aydınlaşır. Bundan sonra Azərbaycan onomastikasının türkoloji dilçilikdə və azərbaycanşünaslıqda öyrənilməsi vəziyyəti tarixi xronoloji ardıcılıqla şərh olunur.

Bundan sonra göstərmək lazım gəlir ki, Azərbaycan onomastik tədqiqatı, əsasən, XX əsrin 50–60-cı illərindən məqsədyönlü və sistemli xarakter daşımışdır. Bununla ya-

naşı, onomastika sahəsində yazılmış elmi məqalə, monoqrafiya, vəsait və dissertasiyaların xülasəsi verilməlidir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili onomastik leksikasının tərkibini şərh etmək və göstərmək lazımdır ki, burada qədim dövrlərdən yaranıb müxtəlif zamanlarda formalaşmış, inkişaf etmiş zəngin dil faktları mövcuddur. Bunları komponentlərinin miqdarına və dil mənsubiyyətinə görə araşdırmaq, təhlil etmək Azərbaycan onomastik leksikasının bir sıra qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsinə imkan verir. Bunun ardınca komponentlərinin miqdarına görə onomastik vahidlərin bir, iki, çoxkomponentli növlərinə dair müxtəlif misallar vermək olar. Dil mənsubiyyətinə görə Azərbaycan onomastikası vahidlərini iki qrupda təqdim etmək məsləhətdir:

1. *Azərbaycan dilinə aid milli onomastik vahidlər.*
2. *Başqa dillərə məxsus onomastik vahidlər.*

Tələbələrin nəzərini belə bir fakta cəlb etmək lazımdır ki, ümumilikdə götürüldükdə, Azərbaycan onomastik sisteminin **70-80 faizini milli dil vahidləri** təşkil edir. Yerdə qalan faizi isə monqol, ərəb, İran, Qafqaz, rus dillərinə mənsub onomastik vahidlərdən ibarətdir. Bu bölmədə alınma adların dilə gətirilməsində yazıçıların rolu, alınma adların mənimsənməsi, habelə dilimizdə rast gəlinən bir sıra hibrid onomastik vahidlərdən də danışmaq lazım gəlir.

Kursun ən böyük bəhsi *onomastik vahidlərin təsnifinə* həsr olunur. Elmi tədqiqatlar arenasında çoxdan təsdiq olunmuşdur ki, əsaslı təsnifat düzgün nəticələr alınması üçün etibarlı zəmin yaradır. Buna görə də dilin başqa sahələrində olduğu kimi, onomastik leksikanı da müəyyən təsnifat əsasında öyrənmək zərurət kimi meydana çıxır. Hələlik Azərbaycan onomastik leksikasını aşağıdakı təsnifata uyğun öyrənmək məsləhətdir: antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər.

Bundan sonra təsnifdə göstərilən hər bir xüsusi adlar qrupu haqqında ətraflı bəhs etmək vacibdir.

Azərbaycan antroponimləri. Azərbaycan antroponimik sistemində şəxs adları, ləqəblər, ata adı, familiyalar, təxəllüslər, titullar daxildir.

Şübhəsiz ki, bunların hər biri haqqında müəyyən həcmdə dil faktları əsasında məlumat vermək lazım gəlir. Bundan başqa, antroponimlərin real və poetik növlərinə dair xüsusi söhbət açmaq vacibdir. Bu, həqiqətən, dilimizin antroponimik sistemində bir qanunauyğunluq kimi özünü göstərir. Real adlara həyatda yaşayan insanların adları, familiyaları, təxəllüsləri, ləqəbləri və s. daxildir. Poetik adlar isə bədii əsərlərdə rast gəlinən adlardır ki, bunların da bir qismini şair və yazıçıların özləri uyduraraq “yara-dır”. Məsələn, Gülümsərov, Nöqtə-Vergülov, Vergülağa, Qaloşlu və s. adlar bu tipli uydurma ad hesab olunur.

Bundan başqa, bədii ədəbiyyatda əfsanəvi şəxs adlarına da tez-tez rast gəlinir. Məsələn, Dədə Qorqud, Koroğlu, Rüstəm Zal və s. belə adlardır.

Antroponimlərdən danışarkən müasir Azərbaycan antroponimlərini şərh etmək yaddan çıxmamalıdır.

Azərbaycan etnonimləri. Azərbaycan etnonimlərinin çox qədim tarixi vardır. İndiyədək bu etnonimlərin mənşəyi, semantikasi və s. cəhətləri ilə bağlı olaraq A.Bakıxanov, M.Vəliyev, Ə.Dəmirçizadə, Z.Bünyadov, M.Seyidov, Y.Yusifov, T.Hacıyev, V.Qukasyan, Q.Qeybullayev, Ə.Hüseynzadə, Ə.Əliyev və başqalarının əsərlərində, məqalələrin xülasəsi əsasında tələbələrdə Azərbaycan etnonimləri haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq olar. Bu prosesdə etnonimlərin leksik-semantik cəhətləri, fonetik əlamətləri, etimologiyası və s. problemlərinə daha çox yer verilməlidir.

Azərbaycan toponimləri. Azərbaycan toponimləri başqa onomastik söz qruplarına nisbətən daha geniş və də-

rin öyrənilmişdir. Buna görə də kursda Azərbaycan toponimlərinin ümumi mənzərəsi haqqında tələbələrdə aydın təsəvvür yaratmaq üçün daha geniş imkanlar vardır.

Tələbələrin diqqətini toponimləri daxili qruplarına – antropotoponimlər, etnotoponimlər, hidrotoponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər, ictimai-siyasi xarakterli toponimlər, memuar-xatirə toponimləri, kosmotoponimlər, təsviri toponimlər, habelə oykonimlər, xoronimlər, oronimlər və dromonimlərin şərhinə yönəltmək lazımdır.

Toponimlərdə areallıq məsələsi də diqqəti cəlb edir. Buna görə də tələbələrə Gürcüstan, Dağıstan, habelə İran ərazisində olan Azərbaycan toponimləri barədə ətraflı məlumat vermək olar¹. Yeri gəldikcə ayrı-ayrı toponimlərin etimologiyasının da açılmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu, tələbələrin təkəkkür tərzini daha da inkişaf etdirir, onlarda dilə, hər bir sözə şüurlu yanaşma bacarığı əmələ gətirir.

Azərbaycan hidronimləri. Bu bəhsi belə bir məlumatla başlamaq olar ki, onomalogiyada hidronimlər iki istiqamətdə tədqiq edilir: *a) toponimlərin bir növü kimi; b) xüsusi onomastik vahid kimi.* Onomastik tədqiqatda ikinci meylin doğruluğunu sübuta yetirmək üçün göstərmək lazımdır ki, hidronimlər toponimlərdən bir sıra fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Həm də hidronimlər toponimlərə nisbətən sabitdir, dəyişmir. Bundan sonra hidronimlərin növləri və qrupları haqqında məlumat vermək lazımdır. Hidronimlərin daxili qrupları kimi: antropohidronimlər, etnohidronimlər, topohidronimlər, zoohidronimlər, digər qruplarından – okeanonim, pelaqonim, limnonim, potamonim və helonim xüsusi söz qrupları şəklində şərh olunur. Bu zaman hidronimlərin linqvistik təhlili leksik-qrammatik xüsusiyyətlər əsasında aparılmalıdır.

---

¹ Bax: A.Qurbanov. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986, səh.50-70.

Azərbaycan zoonimləri. Onomastik vahidlərin bir qrupu da zoonimlərdir. Müşahidələr və anket sorğusu göstərir ki, zoonimlər dedikdə, əksərən bütün heyvan və quş növləri başa düşülür, sorğu anketlərində orta məktəb müəllimləri inək, camış, bildirçin, sığırcın, kəklik və s. onomastik vahid kimi təqdim edirlər. Tələbələrin də əksəriyyəti onomastik vahid kimi ümumi zoonimləri başa düşür. Buna görə də kursda ümumi və xüsusi zoonimlər üzərində ayrıca dayanmaq lazımdır. Tələbələri başa salmaq vacibdir ki, *ümumi zoonimlər növ bildirir*. Məsələn, quş növlərini bildirənlər: kəklik, durna, qırqovul, sərçə, göyərçin, bildirçin, qarğa, qartal, qaranquş, qumru və s.

Xüsusi zoonimlər isə heyvanlara verilən “ad” – “ləqəb” səciyyəli) adlardır. Məsələn, Sarıyal, Zilli, Qəmər (at adı), Alabaş, Dəmir, Topuş, Xallı (it adı) və s.

Bundan sonra Azərbaycan dilində heyvanlara ad – ləqəbvermə prinsipləri və zoonimlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri şərh olunur. Tələbələrin diqqətini belə bir maraqlı fakta yönəltmək olar ki, Azərbaycan etnik-tarixi inkişafı prosesində heyvan və quşların əksər növlərinə xüsusi ad – ləqəbvermədən geniş istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan kosmonimləri. Linqvistik baxımdan maraqlı fakt verə bilən kosmonimlərin, yəni səma cisimlərinin adlarının şərh tələbələrdə daha böyük maraq doğura bilər. Çünki hələ uşaqlıq və məktəbli yaş dövrlərindən onlar nənələrinin, bibilərinin dilindən eşitdikləri nağıllarda, atalar sözlərində, bayatılarda və başqa folklor nümunələrində, habelə klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində bu adlara dəfələrlə rast gəlmiş, onlar haqqında əfsanə və rəvayətlər eşitmiş, oxumuşlar. Klassik Şərqi ədəbiyyatında səma cisimləri həmişə obrazlaşdırılmış və məcazlarla təsvir olunmuşdur. Mühazirə prosesində müəllim *Əssar Təbrizinin* “Mehr və Müştəri”, *Nizaminin* “Yeddi gözəl”, “Leyli və Məcnun”

---

poemalarındakı astral obrazların səciyyəsinə verməlidir. Bundan başqa, “Şəms və Qəmər” nağılı, “Tahir – Zöhrə”, “Mehr və Mah”, “Xurşid və Mahmehri” dastanları da maraqlıdır. Bütün bunlardan sonra müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən kosmonimlər və onların xüsusiyyətləri, Azərbaycan xalq danışıq kosmonimləri və s. problemlərə də toxunmaq lazım gəlir. Yeri gəldikcə bir sıra kosmonimlərin etimologiyasının da şərhini vermək faydalı olar.

Azərbaycan ktematonimləri. *Ktematonim* termini dilçilikdə yeni termin olduğuna görə onu çox zaman izah etməkdə çətinlik çəkirlər. Buna görə də birinci növbədə həmin terminin mənasını izah etmək vacibdir. Bundan sonra bu terminin daşdığı anlayışı tələbələrə izah etmək olar. Göstərmək lazımdır ki, dilçilikdə maddi-mədəniyyət abidələrinin, elm və texnika, ədəbi-bədii əsərlərin, xüsusi əşyaların, fəxri adların, inzibati idarə, təşkilat və s. adını bildirən onomastik vahidlər ümumi şəkildə ktematonim hesab olunur. Bundan sonra ktematonimin növləri olan xrematonimlər, xrononimlər, ideonimlər, erqonimlər haqqında ətraflı məlumat vermək olar. Axırda, yaxşı olar ki, ktematonimlərin bəzi dil xüsusiyyətləri xarakterik faktlar əsasında şərh olunsun.

Kursun ən maraqlı bəhslərindən biri *“Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin yaranması və dəyişməsi”*dir. Burada tələbələrə dildəki belə bir obyektiv qanunauyğunluqlar barədə məlumat verilir ki, onomastik sistem leksik və semantik cəhətdən daim dəyişikliyə məruz qalır, birinin digərini əvəz etməsi, yeninin köhnəni sıradan çıxarması prosesi baş verir. Burada ümumi adlardan xüsusi adların əmələ gəlməsinə və bütün xüsusi adlar qrupuna dair misallar vermək mümkündür.

Onomastik vahidlərin yaranma yolları izah edilərkən dörd üsuldən bəhs olunmalıdır:

- a) *leksik üsulla yaranan onomastik vahidlər;*
- b) *semantik üsulla yaranan onomastik vahidlər;*
- c) *morfoloji üsulla yaranan onomastik vahidlər;*
- ç) *sintaktik üsulla yaranan onomastik vahidlər.*

Bu bəhisdə onomastik vahidlərin qrammatik qayda ilə yaranmasında nitq hissələrinin iştirakı, mürəkkəb adların yaranmasında fəal iştirak edən ünsürlər və s. problemlərə də toxunulmalıdır. Çünki xüsusi adları bunlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Onomastik vahidlərin dəyişməsi probleminin şərho dilçilik baxımından tələbələrdə marağ doğura bilər.

Onomastik vahidlərin poetik və üslubi xüsusiyyətləri dilçilikdə çox az araşdırılmışdır. Bununla bağlı olaraq müəllim xüsusi kursda bu problemə də mühüm yer verməli, onomastik vahidlərin üslubi imkanları, onomastik vahidlərdən istifadə olunmasının məqam və formaları, poetik adların üslubi rolu kimi məsələlər üzərində də dayanmalıdır.

Nəhayət, kursun sonunda müəllim onomastik vahidlərin *orfoqrafik və orfoepik problemlərindən* bəhs etməlidir. Çünki Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin özünəməxsus orfoqrafik və orfoepik xüsusiyyətləri vardır. Bu həm də tələbələrin, gələcək müəllimlərin nitq mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərə bilər.

Tələbələrə Azərbaycan onomastikasına dair zəngin biblioqrafiya da tövsiyə edilməlidir. Həmin biblioqrafiya bu sahəyə marağı olan tələbələrə faydalı istiqamət verə bilər.

Bir daha qeyd etməliyik ki, ali məktəblərin filologiya fakültələrində onomalogiya üzrə xüsusi kursun düzgülü və elmi təşkili, yüksək metodiki səviyyədə aparılması filoloq-mütəxəssislərin ixtisaslaşması, hərtərəfli inkişaf etmiş mütəxəssislər yetişdirmək məsələləri ilə möhkəm əlaqə-

dardır. Buna görə də qeyd edilən tədris forması tələbələrin həqiqi müəllim kimi əsaslı şəkildə hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynamalıdır.

3. Onomastikaya aid xüsusi seminarın məqsədi və onun təşkili vacibliyi

Xüsusi kurs kimi, “xüsusi seminar” anlayışı altında da ümumi fənlərdən fərqlənən məşğələ növü nəzərdə tutulur. Lakin öz xarakterinə görə xüsusi seminarlar xüsusi kursdan da fərqlənir. Xüsusi seminar elmi təcrübi tədris məşğələsidir. Belə məşğələ növü ancaq mühazirədə irəli sürülən məsələləri dərinləşdirmək məqsədilə aparılan seminarlardan tamamilə fərqlənir. Bu növ məşğələlər, demək olar ki, sırf tədris məşğələləri ilə elmi-tədqiqat işi arasında müəyyən mövqe tutur.

Yüksəkixtisaslı filoloq-müəllim yetişdirməkdə xüsusi seminarın mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu növ məşğələlərə geniş yol vermədən ali məktəbin qarşısında duran vəzifələri dövrün tələblərinə uyğun şəkildə yerinə yetirmək mümkün deyildir. Elə buna görə də ali pedaqoji məktəblərdə hərtərəfli inkişaf etmiş kadr hazırlanması prosesində xüsusi seminarlara böyük ehtiyac duyulur.

Bu növ tədris işinin konkret mahiyyəti nədən ibarətdir? Problemin mahiyyətini açmaq üçün aşağıdakı məsələlərə nəzər salmaq və onları qısa da olsa aydınlaşdırmaq kifayət edər.

- a) *Tələbənin müstəqil iş aparmaq fəaliyyətini inkişaf etdirməkdə xüsusi seminarın rolu.* Məlumdur ki, şəxsiyyətin ümumi intellektual inkişafında müstəqil iş aparmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uzun illərin təcrübəsinə əsaslanaraq yüksəkixtisaslı mütəxəssislər hazırlanması üçün ali məktəblərin tədris prosesində müstəqil iş geniş yer verilməsi tələb olunur.

Müstəqil işin təşkili mürəkkəb və məsuliyyətli sahədir. Belə ki, tədris prosesində işin təşkilindən çox şey asılı olur. Burada müstəqil iş elə qurulmalıdır ki, hər bir tələbə öz gücünə və bacarığına inansın. Məlumdur ki, inam insan şəxsiyyətinin ayrılmaz hissəsidir. O, insanın fəaliyyətində başlıca motivlərdən biridir. İnəm dilçilik üçün də zəruridir. Buna görə də dilçilikdən xüsusi seminar apararkən müəllim tələbələrdə *lingvistik inam*ın formalaşmasına şərait yaratmalıdır. Əgər bu, mümkün olsa, şübhəsiz ki, hər zaman tələbə və eləcə də gələcəkdə yaradıcı filoloq-müəllim öz məqsədinə nail ola biləcəkdir.

Ümumiyyətlə, seminar prosesində son dərəcə əhəmiyyətli olan tələbə və lingvistik inam problemi tədris işinin mərkəzində durmalı və inkişaf etdirilməlidir.

Hər bir seminar tələbələrin müstəqil işlərini daha fəal təşkil etməkdə mühüm rol oynamalıdır. Burada müstəqil işə həvəs və tələbədə iradəlilik yaratmaqla bərabər, müəyyən mövzu üzərində müstəqil işləməyin metodik məsələləri də əsaslı şəkildə öyrədilməlidir.

b) *Tələbənin dilə dair biliyinin daha da dərinləşdirilməsində xüsusi seminarın rolu.* İxtisaslı kadr hazırlığında *əsas fənlərin* rolu heç də azaldılmamalıdır. Əslində, tələbənin *əsas fənlərdən* aldığı biliklər hər vasitə ilə dərinləşdirilib möhkəmləndirilməlidir. Bu növ tədris məşğələsi tədris planındakı fənlərin müəyyən bölməsinin ətraflı öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etməlidir. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloqiyasından feil probleminə həsr olunan xüsusi seminar həmin məsələnin daha dərin və daha ətraflı mənimsənilməsinə kömək edir. Deməli, xüsusi seminarın əhəmiyyəti bir də onun vasitəsilə tələbələrə daha dərin bilik verilməsindədir. Tələbə xüsusi seminar məşğələsində iştirak etməklə əsas fəndən aldığı

biliyi tətbiq etmək imkanı da əldə edir. Bununla da xüsusi seminar tələbənin həmin fənnə dair biliyinin genişlənməsinə kömək edir.

- c) *Tələbələrdə elmi-tədqiqat meylinin inkişaf etdirilməsində xüsusi seminarın rolu.* Xüsusi seminarın əhəmiyyəti ancaq bu və ya başqa öyrənilmiş mövzunu dərinləşdirməkdən ibarət deyildir. Bu növ tədris məşğələləri eyni zamanda tələbələrdə öz ixtisasına dair elmi-tədqiqat meylini də gücləndirməlidir. Tələbənin ümumi fəaliyyətində elmi-tədqiqat işinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, elmi-tədqiqat tələbədə seçdiyi ixtisasa marağı artırır, onun dünyagörüşünü inkişaf etdirir, bilik və bacarığını daha da möhkəmləndirir.

Bu növ seminar *tələbələri elmi-tədqiqat işinə* hazırlamaqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən tədris məşğələsi olduğundan burada tədqiqatla bağlı bir sıra məsələlərə də diqqət artırılmalıdır. Hər şeydən əvvəl tələbədə elmi tədqiqat vərdişi və qabiliyyəti inkişaf etdirilməli, bununla bərabər tələbələrə elmi-tədqiqatın metodları öyrədilməlidir.

Ümumiyyətlə, hər bir xüsusi seminar elmi xarakterdə olmalı və tələbələrin ümumi inkişafında mühüm rol oynamalıdır.

Xüsusi seminarın yüksək keyfiyyətdə keçirilməsi üçün rəhbər müəllimin düzgün müəyyən edilməsinin rolu az deyildir. Müşahidələr aydın göstərir ki, bu növ tədris məşğələləri ancaq və ancaq təcrübəli və hazırlıqlı müəllimlərə həvalə edilməlidir. Tədris işi sahəsində püxtələşməmiş müəllim bu sahədə müvəffəq ola bilmir.

Xüsusi seminarın aparılmasında ən vacib cəhətlərdən biri ona *rəhbərlik* məsələsidir. Bu növ məşğələyə rəhbərlik etmək olduqca çətindir. Seminarın elmi-metodiki təşkili müəllimdən böyük zəhmət və pedaqoji ustalıq tələb edir. Buna görə də rəhbər müəllim bir tərəfdən özü hər

---

məşğələyə ciddi hazırlaşmalı, digər tərəfdən isə tələbələri bu seminara hazırlamalıdır. Belə qarşılıqlı hazırlıq işi aparılmadan yüksək səviyyədə xüsusi seminar təşkil etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də seminarın keçirilməsinə verilən metodiki tələblər ciddi şəkildə diqqət mərkəzində durmalı və onlara xüsusi əməl olunmalıdır.

Müəllim ilk növbədə tələbədə *müşahidəçilik qabiliyyəti* tərbiyə etməlidir. Müşahidə etməyi bacarmaq elmi tədqiqat üçün əvəzsiz cəhətdir. Düzgün müşahidə nəticəsində tələbə dilə dair faktlar toplaya bilir, topladığı materialı qruplaşdırır və elmi təhlildən keçirib mülahizə söyləyir.

Xüsusi seminarlarda müxtəlif tədris forma və metodlarına da müraciət olunur. Burada metodlar kompleksindən və eləcə də kombinə edilmiş metoddan da istifadə etmək ümumi işin xeyrinə olur. Elmi şəkildə təşkil olunan hər bir xüsusi seminarada – *müsaibə, müzakirə, izahat, çıxış, referat yazdırmaq* və s. kimi yollardan geniş istifadə olunur.

X FƏSİL

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASININ ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN

Hər bir elm sahəsinin tədqiqi tarixinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, elm tarixinə, onun inkişaf yoluna nəzər salındıqda görülmüş işlərin səviyyəsi müəyyənləşir, görülməyən işlər və onların istiqaməti aydınlaşır. Bu baxımdan Azərbaycan onomastikasının araşdırılması tarixini izləmək, onun tədqiqi vəziyyətini müəyyənləşdirmək də vacib məsələlərdəndir.

10.01. AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASININ ÜMUMTÜRKOLOJİ DİLÇİLİKDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

Azərbaycan onomastikası türkoloji dilçilikdə türkdilli xalqların onomastik leksikasının toplanması və öyrənilməsinin tərkib hissəsinə daxildir. Bu cəhətdən *M.Qaşqarlı*, *V.V.Radlov*, *V.V.Bartold*, *V.A.Qordlevski*, *A.N.Samoyloviçin* əsərləri diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan dilinin onomastik vahidləri hələ qədim dövrlərdən diqqəti cəlb etmişdir. Digər elm sahələri ilə yanaşı, dilçilikdə də bu kateqoriyaların təhlili özünə yer tapmışdır.

XI əsrin görkəmli türkoloqu Mahmud Qaşqarlı özünün məşhur “Divani-lüğət-it-türk” əsərində Azərbaycan dilinə aid onlarca xüsusi adın təhlilini vermişdir.

Bu xüsusi adlar içərisində toponimlər və etnonimlər diqqəti daha çox cəlb edir: “Mən onları istər müsəlman və

istərsə bütpərəst olsun, sıra ilə Rum yaxınlığından ta Şərqə qədər sadalayacağam. Əvvəla, Rum yaxınlığındakı birinci qəbilə Becənək, sonra Qıfcaq, Oğuz, Yəmak, Başqırt, Basmil, sonra Qay, sonra Yabaqu, sonra Tatar, sonra Qırğız; Qırğızlar Çin yaxınlığındadır. Bu qəbilələrin hamısı Rum yaxınlığından şərqə doğru sadalanmışlar. Sonra Cigil, sonra Toxsı, sonra Yağma, sonra İğraq, sonra Caruq, sonra Cumul, sonra Uyğur, sonra Tankut, sonra Xitay, yəni Çin, sonra Tapğıc, yəni Maçin. Bu qəbilələr Şimal və Cənub arasında sakindirlər”.

Mahmud Qaşqarlının xüsusi adlara dair verdiyi təhlillərdə xalq etimologiyasına daha çox yer verilir.

Elmi türkologiyanın banisi hesab olunan V.V.Radlov (1837–1918) türkdilli və monqol mənşəli onomastik vahidlərin öyrənilməsi və toplanması sahəsində xeyli iş görmüşdür¹. Onun əsərlərində Şimali Altay və Sibirdə rast gəlinən çoxlu miqdarda türk mənşəli toponim və hidronimlərin etimoloji təhlili verilmişdir. Bunların içərisində tərkibində “baş” sözü olan hidronimlərin etimoloji təhlili Azərbaycan onomastikası üçün daha maraqlı faktlar verir. Alimin “Uyğur xanlarının ad və titulları” adlı tarixi əsəri və N.F.Katanovla birlikdə hazırladığı “Türk tayfalarının el ədəbiyyatı nümunələrinin I–II cildlərində rast gəlinən xüsusi adların əlifba göstəricisi” Azərbaycan toponimləri, antroponimləri və etnonimlərinin tarixi cəhətdən araşdırılmasında etibarlı mənbə rolunu oynayır.

V.V.Radlov 1893–1911-ci illərdə “Türk şivələrinin lüğət təcrübəsi” adlı dördcildlik lüğət hazırlamışdır. Müasir

¹ Вах: В.В.Радлов. Титулы и имена уйгурских ханов. “Записки Восточного отделения русского археологического общества”, СПб, 1891, №5; Алфавитный указатель собственных имен встречающихся в I–II томах. “Образцов народной литературы тюркских племен”. СПб, 1888; Г.Ф.Благова, В.В.Радлов. Изучение топонимии Сибири. “Развитие методов топонимических исследований” məstüəsinə, səh.80-90; М.Мурзаев. Очерки топонимики. М., 1974, с.34-35.

Azərbaycan toponimik sistemində həmin lüğətdə rast gəlinən bir sıra coğrafi terminlər və yer adları vardır.

Məşhur türkoloqlardan biri olan V.V.Bartoldun əsərlərində də Azərbaycan onomastikasına dair bir sıra qiymətli fikirlər öz əksini tapmışdır. Onun qədim Azərbaycan paleotoponimləri barədə irəli sürdüyü fikirlər xalqımızın tarixi, dili, etnogenezinə dair maraqlı faktlar verir.

Rus şərqşünası **V.A.Qordlevski** (1876–1956) 50 ildən artıq elmi yaradıcılıq yolu keçmişdir. Bu müddətdə o, türkdilli xalqların tarixinin, dilinin öyrənilməsi sahəsində misilsiz iş görmüşdür. Başqa şərqşünas və türkoloqlardan fərqli olaraq, V.A.Qordlevski geniş linqvistik biliyə malik olmuş və türk dillərinin leksikasına aid çox zəngin faktik material toplayaraq hərtərəfli araşdırmalar aparmışdır. Onun bu araşdırmalarının bir qolunu onomastik leksika təşkil edir. Bu cəhətdən alimin 1910-cu ildə “Этнографическое обозрение” jurnalında çap etdirdiyi “Рождение ребенка и его воспитание” adlı məqaləsi və 1913-cü ildə çap etdirdiyi “К личной ономастике у османцев” adlı əsəri diqqəti cəlb edir. Alimin həmin əsərlərində türkdilli xalqlarda adqoyma adət-ənənəsi, adların mənşəyi, ləqəblər və s. onomastik problemlərə toxunulmuşdur. Bunlardan başqa, alimin “Seçilmiş əsərləri”ndə verilmiş şəxs adları, əşya və termin, yer adları göstəricilərində xeyli miqdarda Azərbaycan onomastikasına dair materiala rast gəlmək olur¹. Həmin sözlərin hamısı rus dili transkripsiyası əsasında verilsə də, onları açıq-aydın seçmək və dilimizə aid olduğunu müəyyənləşdirmək olur. Məsələn, aziz, doruqoy (əziz), ayran, aksakalı (ağsaqqal), alabaş, ambar, ata, afşar (əfşar), baba, bayram, başçı, beylik (bəylik), belök (bölük), elğ (yel), ilğ (il), nazir (nəzir), namaz, tayfa və s. sözlər olduğu kimi orada öz əksini tapmışdır.

---

¹ Вах: В.А.Гордлевски. Избранные сочинения. I (1960) və II (1961) cildlər.

V.A.Qordlevski türkdilli xalqlarda adqoyma ənənə-sindən danışarkən Dursun və Yetər adlarının qoyulma səbəblərinə toxunur. V.A.Qordlevskiyə görə, *Dursun* və *Yetər* adlarını valideyn dalbadal ölən uşaqlarından sonra oğlan və qıza verir. “Dursun” adı bu cəhətdən düzgün izah olunur. Lakin “Yetər” qız adına bu mövqedən yanaşmaqda V.A.Qordlevskinin fikri ilə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, türkdilli xalqlarda, o cümlədən azərbaycanlılarda *Yetər*, *Bəsti*, *Kifayət* qız adları ailədə dalbadal qız olduqda uşağa verilir. Bu fikri məşhur rus türkoloqu A.N.Samoyloviç də 1914-cü ildə çap etdirdiyi “К вопросу о наречии имени у турецких племен”¹ adlı məqaləsində təsdiq etmişdir. A.N.Samoyloviçin bir sıra əsərləri də Azərbaycan onomastikasının lingvistik təhlili üçün etibarlı faktlar verir².

Azərbaycan dilçilik elmi bir çox sahələrin elmi sərhəndə qabaqcıl mövqe tutur. Onun başlıca nailiyyətlərindən biri də onomastikaya dair ciddi elmi-tədqiqatların aparılması ilə bağlıdır. Belə ki, son illərdə onomastikanın müxtəlif problemlərinə dair onlarca elmi-tədqiqat əsəri yazılmış, bunlarda xüsusi adların – *onomastik vahidlərin nəzəriyyəsi* əsaslı şəkildə yaradılmışdır.

Məşhur türkoloq, akademik *A.N.Kononov* və professor N.A.Baskakovun əsərlərində türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan onomastikasının təhlilinə dair çox qiymətli fikirlər vardır. A.N.Kononov türk mənşəli toponimlərin semantikasını ilə bağlı bir sıra qanunauyğunluqları açıb göstərmişdir. Xüsusilə tərkibində “ağ” və “qara” sözləri olan toponimlərin çox geniş arealda yayılması və

¹ Вах: А.Н.Самойлович. К вопросу о наречии имени у турецких племен. “Живая старина”, СПб, 1914, №2, с.297.

² Вах: А.Н.Самойлович. К вопросу о наречии имени у турецких племен. “Живая старина”, СПб, 1911, с.297-300; А.Н.Самойлович. Запретные слова в языке казах-киргизской замужней женщины. “Живая старина”, СПб, 1915, с.161-168.

bu sözlərin hansı mənada işlənməsi barədə onun maraqlı fikirləri vardır¹.

N.A.Baskakov *"Türk mənşəli rus familiyaları"* adlı əsərini 1979-cu ildə kitab şəklində nəşr etdirmişdir². Bir sıra mənbələrdən istifadə etməklə müəllif türk mənşəli rus familiyalarını aşkara çıxararaq 4 qrupda vermişdir:

- 1) anadan olduğu, yaxud yaşadığı yerlə bağlı;
- 2) titulla bağlı;
- 3) xüsusi şəxs adı ilə bağlı;
- 4) ləqəblərlə bağlı yaranan familiyalar.

Bundan əlavə, N.A.Baskakov həmin familiyaların quruluşca növlərini nəzərdən keçirmiş və səciyyəvi qrammatik formalardan bəhs etmişdir.

Müasir türkoloji dilçilikdə də onomastika sahəsində az nailiyyət əldə edilməmişdir. Türk dillərindən Azərbaycan, qazax, qırğız, başqırd, tatar, türkmən, özbək, qaraçay, malkar, altay və başqa dillərin onomastikasının bir sıra məsələləri öz elmi şərhini tapmışdır³.

Azərbaycan onomastikasından bəzi türkoloji materiallarda yeri gəldikcə əlaqəli, müqayisəli şəkildə bəhs olunur⁴. Türkoloji ədəbiyyatda, əsasən, toponimlərə, qismən də antroponimlərə toxunulur, onlara aid xeyli ədəbiyyat mövcuddur. Bu əsərlərdə türkoloji onomastikanın nəzəri əsasları da öz əksini tapmışdır.

¹ Вах: А.Н.Кононов. О семантике слов "кара" и "акь" в тюркской географической терминологии. Изв. Отделения обществ наук АН Таджикской ССР, 1954, вып.5, с. 83-85.

² Вах: Н.А.Баскаков. Русские фамилии тюркского происхождения. М., 1979.

³ Вах: А.А.Сатыбалов. К вопросу о личной ономастике у кумыков. "Советское языкознание". Т.2, Л., 1936; Т.Жанузаков. Казак+ономастиканын кейбер меселере. "Казак тарихи мен диалектологиясынын меселелер", Алма-Ата, 1960; Г.Ф.Саттаров. Этапы развития и очередные задачи татарской ономастики. Казань, 1971.

⁴ Вах: А.Н.Кононов. О семантике слов "кара" и "акь" в тюркской географической терминологии. Изв. Отделения обществ наук АН Таджикской ССР, 1954, вып.5, с. 83-85; Н.А.Баскаков. Модели тюркской этнонимов и их типологическая классификация. "Ономастика Востока", М., 1980; В.А.Никонов. Размещение личных имен по полу у тюрко-язычных народов. "Советская тюркология", 1972, №2, с.63-67; Г.И.Донидзе. Глагольные топонимы в тюркских языках. "Топонимика Востока", М., 1964.

10.02. ONOMASTİKANIN AZƏRBAYCANŞÜNASLIQDA TƏDQIQI

Azərbaycan onomastikası xüsusi linqvistik tədqiqata son illərdə cəlb olunmuşdur. Bir sıra alimlər onomastikanı dilçiliyin tədqiqat obyektindən ayırmağa, təcrid etməyə çalışmışlar. Əslində isə onomastikanı dilçilikdən ayırmaq heç də məqsədəuyğun deyildir. Çünki onomastikanın (onomalogiyanın) *mövzusu dilçiliyin ümumi obyektindən təcrid olunmayan və bilavasitə onunla möhkəm bağlı olan məsələlər və hadisələrdir.*

Onomastik leksikanın ayrı-ayrı ünsürləri, xüsusilə Azərbaycan toponimləri haqqında müxtəlif qeyd və məqalələrə ayrı-ayrı mənbə və məxəzlərdə rast gəlmək olur.

Qafqaz Albaniyasının bəzi toponimləri haqqında ilk məlumatlara hələ antik dövrün müəlliflərinin, xüsusilə yunan və Roma yazıçılarının əsərlərində təsadüf edilir. Məsələn, Azərbaycan haqqında ətraflı məlumat verən ilk yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Strabon (23-cü ildə ölmüşdür) hələ iki min il qabaq *Qaspi, Girgan, Araz, Kür, Alazan, Qanıq hidronimləri, Sakasen (Şəkişen), Qaspi, Uti, Kambisen vilayətləri, Ayılan* (indiki Ağdam) şəhəri və digər toponimlərimiz barədə məlumat vermiş, hətta "Azərbaycan" və "Kür" poleotoponimlərinin mənşəyini də şərh etməyə cəhd göstərmişdir¹. Görkəmli Roma ensiklopedisti Böyük Plini (79-cu ildə həlak olmuşdur) *Qaspi, Araz, Kür, Alazan* poleohidronimlərilə yanaşı, Albaniyanın ozamankı paytaxtı *Qəbələ* şəhərinin adını da *Kabalaka* şəklində xatırladır². Onun müasiri, görkəmli yəhudi tarixçisi İosif Flavi isə nəinki *Naxçıvan* poleooykonimini, həmçinin onun barə-

¹ Вах: Страбон. География в 17 книгах. М., 1964, с.474, 481, 484, 494.

² Вах: Вестник древней истории. М., 1949, №2, с.297-298.

sindəki Nuh tufanı zamanı yaranması əfsanəsini də qeyd edir¹. Az sonra II əsrdə məşhur yunan coğrafiyaşünası və astronomu, geosentrik nəzəriyyənin banisi Klavdi Ptolomey təkcə Albaniyadakı 29 toponimi özünün “Coğrafiya” əsərinə daxil edir. Bunların içərisində *Qabala* (Qəbələ), *Naksuana* (Naxçıvan), *Bakiya*, *Teleyba*, *Şamekhiya* (bəlkə də Şamaxı), Albana və digər qədim oykonimlərimiz də var².

Azərbaycan toponimikası erkən orta əsr Cənubi Qafqaz mənbələrində öz əksini daha geniş şəkildə tapır. Məsələn, V əsr erməni tarixçiləri Favst Buzənd, Yeğişe, Parpli Lazar, Movses Xorenatsi və başqaları *Şəki*, *Kəngər*, *Girdman*, *Qaspi*, *Sünik*, *Uti vilayətlərini*, *Naxçıvan*, *Təbriz*, *Amadas*, *Qəbələ*, *Çul*, *Xunan*, *Xalxal*, *Balağakən* şəhərlərini, *Kəngər dağını*, *Kəngər dərəsini* və digər toponimlərimizi xatırladırlar. “VII əsr Ermənistan coğrafiyası”nda Azərbaycanın bütün vilayətlərinin, nahiyələrinin, şəhərlərinin, dağlarının, çay və göllərinin, həmçinin qəbilə və tayfalarının adları verilmişdir. Bu cəhətdən VII əsrin sonlarında yazılmış “Alban tarixi” xüsusi maraq doğurur. Çünki bu əsərdə Azərbaycan toponimikası ilə yanaşı, antroponimikası da öz əksini tapır. Albaniyanın min illik tarixinin ensiklopediyası olan bu kitabda hələ V əsrdə Azərbaycanda Qazan xanın, onun sirdaşı Qaun, VII əsrdə Avçi tarxanın, Çolpan (Venera) tarxanın, Alp Eltəpərin, Qonaqın, İl Yeçinin və başqalarının yaşadıkları qeyd edilir. *Türküstan* (Xəzər ölkəsi) toponiminə də ilk dəfə “Alban tarixi”ndə təsadüf edilir.

IX-XII əsrlərin ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində həmin dövrdə Azərbaycanın toponimləri haqqında çox zəngin məlumat vardır³. Bu əsərlərdə ilk dəfə olaraq

¹ Вах: Вестник древней истории. М., 1947, №4, с.275-277.

² Вах: Вестник древней истории. М., 1983, №1, с. 117-147.

³ N.M.Vəlixanlı. IX-XII əsr coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.

Şabran, Şirvan, Gəncə, Bakı, Bəcrəvan, Muğan, Musa qayası, Bəyləğan və bu kimi toponimlər qeyd olunur. Bütövlükdə isə Azərbaycanın poleotoponimiyası (təxminən 600 coğrafi ad) XIII əsr coğrafiyaşünası Yaqut əl-Həməvinin “Ölkə adlarının əlifba sırası ilə siyahısı” əsərində toplanmışdır. Bu əsəri Azərbaycan toponimlərinin ilk izahlı lüğəti hesab etmək olar. Azərbaycanda bəzi tayfa adlarının mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün XII əsr tarixçisi Rəşidəddinin əsərləri daha qiymətli mənbədir¹. Azərbaycan toponimikası barəsində orta əsrlər Avropa və rus səyyahlarının yol qeydlərində də qiymətli məlumatlar vardır².

* * *

XIX əsrin görkəmli coğrafiyaşünas səyyahı, ensiklopedik biliyə malik olan *Hacı Zeynalabdin Şirvani* (1780-1838) qədim Azərbaycan toponimləri barədə bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişdir. O, Azərbaycana səyahət edərkən topladığı materiallar və qeydlər əsasında *Azərbaycan, Bakı, Şamaxı, Şirvan, Gəncə, Quba, Şəki, Ağsu, Qəbələ, Şabran, Ordubad, Muğan, Bəyləğan, Sarı ada* və s. yer adlarının mənşəyinə dair fikir söyləmişdir. H.Z.Şirvani “Azərbaycan” sözünün haradan götürüldüyünün təhlilində yazır ki, qədimdə bu yerlərin hamısı, yəni *Şirvan, Muğan, Arran* və İran Azərbaycanı “Azerbeyqan” adlandırılmışdır. “Azer” – od, “beyqan” isə yer deməkdir. Yəni “Odlan yeri” və ya “Odlar ölkəsi” mənasındadır³. “*Bakı*” toponimi barədə yazır: “...Bakıya Bədikubə (küləklər şəhəri) deyilir. Ona görə ki, çox vaxt o torpaqdan külək əskik olmur. Bəzən elə küləklər əsir ki,

¹ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I, М.-Л., 1952; Джаму-ат-Тавай. Т. III, Баку, 1957.

² Путешественники об Азербайджане. Т. I, Баку, 1960.

³ Вах: Nurəddin Kərəmov. Odlar yurdunun səyyah və coğrafiyaşünasları. Bakı, Azərənşr, 1985, səh. 121.

oranın heyvanat və imarətlərinə də böyük zərər yetirir..."¹ "Təbriz" toponimi haqqında o yazır ki, Təbrizin mənası "qızdırma kəsən" deməkdir. Bəzi mənbələrə əsasən isə bu şəhərdə çoxlu kəhriz sularının axmasına görə onu Təbriz adlandırmışlar².

Azərbaycanda onomastik tədqiqatların tarixində A.Bakıxanovun böyük xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. O, bu haqda yazır: "Əgər ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları və qədim adları geniş surətdə tədqiq edilsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır"³, A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsərində bir sıra tayfa (*Zəngənə, Bayat, Çakərli* və s.) və yer adlarının (*Alpan, Zığ, Şamaxı, Quba* və s.) mənşəyi haqqında çox maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür.

XX əsrin əvvəllərində **K.F.Qan** Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın coğrafi adlarının mənşəyi haqqında xüsusi əsər yazmışdır⁴. Onun əsəri Qafqazda, bir növ, toponimlərin elmi şəkildə tədqiqinin əsasını qoymuşdur. Burada *Avşar, Ağdam, Bayıl, Bayqurt, Bazardüzü, Dədəli körpü, Dəmir-əparan çayı, Ağdaş, Arıqlı, Ağcaqala* və onlarca digər Azərbaycan toponimlərindən bəhs edilir. Lakin Azərbaycan dilini, onun fonetik və qrammatik quruluşunu, leksik vahidlərin semantikasını bilməyən K.F.Qan izahlarında tez-tez yanlışlıqlara, qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. Məsələn, *Əyləncəçay* hidroniminin birinci tərəfini "yericək", "iti gədən", *axar-baxar* adonimini "ora-bura", *baltanı* gürcü dilindəki "bali", *Balakəni* gürcü dilindəki "bela kana" "əkin sahəsi" kimi şərh edir.

¹ Bax: Nürəddin Kərəmov. Odlar yurdunun səyyah və coğrafiyaşünasları. Bakı, Azərənəşr, 1985, səh. 120.

² Bax: Nürəddin Kərəmov. Odlar yurdunun səyyah və coğrafiyaşünasları. Bakı, Azərənəşr, 1985, səh. 121.

³ A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951.

⁴ К.Ф.Ган. Опыт объяснения Кавказских географических названий. "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа". Вып. 40, Тифлис, 1909.

Azərbaycanda XX əsrin 30-cu illərindən dilçiliyin bir çox sahələri ilə bərabər onomastik tədqiqata da maraq xüsusilə artmışdır. Bu sahənin pionerlərindən biri *Məmmədhasən Vəliyevdir*. Azərbaycan tarixinin, etnoqrafiyasının və Azərbaycan dili tarixinin tədqiqində toponimlərin xüsusi əhəmiyyətindən ilk dəfə M.H.Vəliyev (Baharlı) özünün "Azərbaycan" (Bakı, 1921) və "Население Азербайджана" (Bakı, 1925) əsərlərində geniş bəhs etmişdir. Hər iki əsərdə müəllif Azərbaycan etnotoponimlərinin mənşəyinə xüsusi diqqət yetirir. Məhz onun əsərlərindən məlum olur ki, poleotoponimlərimizin, xüsusilə də poleooykonimlərimizin müəyyən hissəsinin əsasında türk mənşəli *qabila, tayfa, tirə və nəsil adları* durur. Buna ilk dəfə Baharlının tədqiq etdiyi *Ayrım, Bəydili, Baharlı, Bayandurlu, Boyat, Qarapapaq, Qaramanlı, Düyərli, Saatlı, Xələc, Cavanşir, Padar* və digər etnonimlər və etnotoponimlər misal ola bilər.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra *Q.M.Mamayevin* əsərlərində¹ coğrafi terminlər, onların toponimlərdə yeri, coğrafi adların transkripsiyası məsələləri araşdırılmışdır. Onun əsərləri sırf coğrafi səpkidə olsa da, ümumi şəkildə onomastik tədqiqat üçün əhəmiyyətlidir.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz əsər və mənbələrdə Azərbaycan onomastikası geniş və məqsədyönlü şəkildə tədqiq edilməmişdir. Yalnız 60-cı illərdən sonra bu sahədə aparılan tədqiqat daha sistemli xarakter daşıyır.

Azərbaycanda *etnonimlər* də xüsusi tədqiqat obyekti kimi çox az işlənmişdir. XX əsrdə etnonimlərə dair təxminən 25-ə qədər məqalə çap olunmuşdur. A.Bakıxanov, M.Vəliyev, Ə.Dəmirçizadə, Z.Bünyadov, M.Seyidov, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, Ə.Hüseynzadə, Ə.Əliyev və başqalarının əsərlərində etnonimlərə aid müəyyən mə-

¹ Г.М.Мамаев. Азербайджанские служебные слова, их вспомогательные обозначения в сложных названиях географических объектов. М., 1947; Г.М.Мамаев. "О правильной транскрипции названий географических объектов Азербайджанской ССР". Баку, 1950.

lumət əldə etmək olar. Bu, əslində, XIX əsrdən etibarən gələn ənənədir. Belə ki, В.Дорнун “Каспи”, N.Zeydlisin “Исторический обзор Бакинской губернии” əsərlərində çoxlu Azərbaycan tayfalarının adları çəkilir və onların tarixi, mənşəyi barədə maraqlı məlumatlar verilir¹.

Ауғ-ауғ топонимlərin мənşəyinin izahına həsr edilmiş bir sıra əsərlərdə, о cümlədən Z.Yampolskinin “Древнеазербайджанский этноним Гелы и этнические закономерности”², M.Насиуев, Т.Əhmədovun “Об этнониме тат”³, M.Seyidovun “Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin мənşəyi haqqında bəzi qeydlər”⁴, T.Насиуевin “Azərbaycanın qədim onomastikasına dair” (gümanlar, fərziyyələr)⁵, Ə.Hüseynzadənin “Ойконимы Закавказья, включающие этнонимы “Биченек”⁶, V.İ.Savinanın “Этнонимы и топонимии Ирана”⁷, Q.Qeybullayevin “Azərbaycanda qırçaq мənşəli etnonimlər haqqında”⁸, V.L.Qukasyanın “Azərbaycan filologiyası məsələləri”ndəki məqalələrində “kəngər”, “sabir”, “ağxəzər”, “onoğur”, “Dışhun”, “Ağhun” və digər qədim Azərbaycan etnonimlərinin tarixi və мənşəyi şərh edilmişdir⁹.

¹ Н.Зейдлиц. Исторический обзор Бакинской губернии. Тифлис, 1979; В.Дорн. Каспий. О походах русских в Табристан: СПб, 1875.

² З.Ямпольский. Древнеазербайджанский этноним Гелы и этнические закономерности. “Материалы научной конференции, посвященные изучению топонимии Азербайджана”. Баку, 1973.

³ М.Гаджиев, Т.Ахмедов. Об этнониме тат. “Материалы к сессии, посвященные итогам археологических и этнографических исследований 1970 г. в Азербайджане”. Баку, 1971.

⁴ M.Seyidov. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin мənşəyi haqqında bəzi qeydlər. “Материалы научной конференции, посвященные изучению топонимии Азербайджана”. Баку, 1973.

⁵ T.Насиуев. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair (gümanlar, fərziyyələr). Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış (mәcmuә), Bakı, 1984.

⁶ A.Гусейнзаде. Ойконимы Закавказья, включающие этнонимы “Биченек”. “Советская тюркология”, №5, 1982.

⁷ В.И.Савина. Этнонимы в топонимии Ирана. “Ономастика Востока” китабы. М., 1980.

⁸ Q.Qeybullayev. Azərbaycanında qırçaq мənşəli etnonimlər haqqında. Azərbaycan SSR EA məruzələri, №4, 1976.

⁹ V.L.Qukasyan. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər. “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, Bakı, 1983, səh. 35-62; В.Л.Гукасян. Азербайджанские полеотопонимы в Закавказских источниках. “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, II buraxılış, Bakı, 1984, səh.136-150.

T.Hacıyevin “Azərbaycanın qədim onomastikasına dair” adlı məqaləsində Azərbaycan xalqının təşəkkülündə fəal iştirak etmiş *lullubey, kaduş, kaspi, sak, bus, struxat, arizant, budi, maq, skif, uruz* və s. etnonimlərin semantik və morfoloji təhlili verilmişdir.

Ə.Hüseynzadə “Abşeron yarımadasının bəzi etnonimləri haqqında” adlı məqaləsində müəyyən tarixi etnoqrafik və dilçilik araşdırmaları əsasında bir sıra adların etnik mənsubiyyətini aydınlaşdıraraq *Zuğulba, Biləcəri, Abşeron, Əhmədli, Sabunçu, Türkan, Duvanlı, Corat, Saray, Sumqayıt* və s. etnotoponimlərlə barədə söhbət açır¹.

M.Seyidov “Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin etimoloji araşdırılması” adlı məqaləsində göstərir ki, *Ağqoyunlu* və *Qaraqoyunlu* qəbilə birləşmələrinin ulu babaları özlərinə bu adı qoyarkən və ya başqaları onları belə adlandırdırkən həmin qəbilə birləşməsinin, eləcə də ona bu adı verənlərin mifoloji təfəkkürünün hakim olduğu zamanda yaşamaları heç bir şübhə doğurmur. Alimin fikrincə, “qoyun – artım, məhsuldarlıq, quzulama” mifik inkişafının rəmzi olduğu üçün türkdilli qəbilələr onu özlərinə totem seçmiş və Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu etnonimləri də bununla bağlı yaranmışdır².

Keçmiş ümumittifaq və xarici ölkə miqyasında etnik onomastikanın tədqiqi çox geniş vüsət almışdır³. Keçmiş sovet xalqlarından azərbaycanlı, başqırd, buryat, qazax, kalmık, karakalpak, qumıq, tunqus, qaraçay, yaqut, Uzaq Şərqi xalqlarının çox qismi, xarici ölkə xalqlarından Vyetnam, Birma, Çin, Koreya və başqa xalqların etnonimlərinə

---

¹ Ə.Hüseynzadə. Abşeron yarımadasının bəzi etnonimləri haqqında. “Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları”. Bakı, 1973, səh.26-27.

² M.Seyidov. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin etimoloji araşdırılması. “Qobustan” jurnalı, №3, 1979.

³ Вах: Этническая ономастика. М., Наука”, 1984.

dair istər tarixi, istərsə də müasir təsviri tədqiqat istiqamətində araşdırmalar aparılmışdır.

Dilimizin onomastik leksikasında mühüm yer tutan *antroponimlər* (şəxs adları) dilçiliyimizdə xüsusi tədqiqat obyektini kimi az araşdırılan sahələrdəndir. Bu sahədə ilk addımlar XX əsrin 1960-cı illərindən atılmış və bir neçə maraqlı məqalə yazılmışdır. Şəxs adlarının xüsusiyyətinə dair bu sətirlərin müəllifinin bir sıra məqalələrində antroponimlərin müəyyən cəhətlərinə toxunulmuşdur¹.

1968-ci ilin aprel ayında Moskvada antroponimika məsələlərinə həsr olunmuş ümumittifaq müşavirəsi keçirilmişdir. Müşavirədə hüquqşünas, tarixçi və dilçi alimlər iştirak etmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində antroponimika məsələləri, demək olar ki, həmin müşavirədən sonra geniş şəkildə öyrənilməyə başlanılmışdır. Bu sahədə M.Adilov, T.Hacıyev, Z.Sadıxov, H.Həsənov, H.Əliyev, Q.Dadaşova, Ə.Tanrıverdiyev, A.Salahova, L.Quliyeva və başqaları xüsusi tədqiqat aparmış və ya elmi məqalələr yazmışlar.

“Adlar necə yaranmışdır?” kitabçasında² müəllif insan adlarının meydana çıxması, inkişafı, cəmiyyətdə əhəmiyyəti, şəxs adlarının keçmiş və müasir vəziyyəti kimi bir sıra kişi və qadın adlarının mənasını izah etməyə nail olmuşdur.

“Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” adlı kitabda³ adların əsası və semantik qrupları, müştərək adlar, polinim və polindromik adlar, adların abbreviasiyası, mənşəyi, familiya, təxəllüs, ləqəb və onların quruluşu, adqoyma ənənələri və s. bəhs olunmuşdur.

---

¹ Afad Qurbanov. Gürcüstandakı azərbaycanlı şəxs adları və onların xüsusiyyətləri. Tbilisi, 1956.

² Ş.Sədiyev. Adlar necə yaranmışdır? Bakı, 1969.

³ M.N.Çobanov. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi, “Qanatileba” nəşriyyatı, 1983.

“Söz və ad” kitabında¹ söz və adların yaranmasından, adların taleyindən, onların təsnifi, yazılışı və bədii əsərlərdə işlədilmə məsələlərindən danışılır.

Müəllif dilçiliyimizdə mübahisəli olan bəzi məsələləri dəqiqləşdirməyə səy göstərməklə söz və adın sərhədini müəyyənləşdirir, söz və əşya, söz və məfhum, əşya və ad kimi məntiqi kateqoriyaları dilçilik baxımından şərh edir.

“Ümumi antropnimika problemləri” adlı kitab da² Azərbaycan antropnimikasının son tədqiqatlarından biri kimi əhəmiyyətliyə malikdir. Burada müəllif düzgün olaraq onomastikanı dilçiliyin bir sahəsi kimi şərh etmiş, Azərbaycan antropnimikasının bir sıra nəzəri məsələlərini tədqiqata cəlb etmişdir. Əsərin “Türkologiyada şəxs adlarının tədqiqi” bölməsində türk dillərində şəxs adları, onların mənşəyi, inkişaf tarixinə, quruluşuna, semantikasına, xüsusiyyətlərinə dair zəngin material araşdırılmış, külli miqdarda türkoloji ədəbiyyatın xülasəsi verilmişdir. Kitabın “Qədim türk adları” bölməsi də dilçiliyimiz üçün yeni material verir.

XX əsrdən başlayaraq şəxs adları lüğətlərinin hazırlanması sahəsində xeyli iş görülmüşdür.

1985-ci ildə B.Abdullayevin “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” çap edilmişdir. Burada minə qədər şəxs adının izahı verilir. B.Abdullayev izahlı lüğətin prinsipləri əsasında Azərbaycan şəxs adlarının ilk izahlı lüğətini hazırlamışdır. Lakin bu lüğət özünün tərtibi etibarilə bütün Azərbaycan şəxs adlarını əhatə etməmişdir.

1986-cı ildə O.Mirzəyevin “Adlarımız” kitabı nəşr olunmuşdur. Kitab üç əsas hissədən ibarətdir. “Abbas və Şümşad” adlanan birinci hissədə 474 adın mənası şərh

---

¹ H.Həsənov. Söz və ad. Bakı, 1984.

² H.Əliyev. Ümumi antropnimika problemləri. Bakı, 1985.

---

olunur. "Adlarımız" adlanan ikinci hissədə 745 oğlan və 452 qız adının siyahısı verilmişdir. Kitabın üçüncü hissəsi "Düşüncələr, mülahizələr" adlanır. Burada müəllif xalqımızda adqoyma ənənəsi, yazılı ədəbiyyatda rast gəlinən ilk adlar, "Kitabi-Dədə Qorqud"un antroponimikası, dilimizə başqa dillərdən keçən antroponimlər, yeni həyat tərzinə uyğun təzə adların yaranması, poetik antroponimika və s. məsələlərdən bəhs edir. Bu lüğətdə də Azərbaycan adlarının hamısı öz əksini tapmamışdır. Burada həmçinin adların mənası, adqoyma ənənəsi və s. nəzəri məsələlərlə əlaqədar müəllifin şəxsi mülahizələrindən ibarət inandırıcı olmayan subyektiv fikirlər də öz əksini tapmışdır.

1987-ci ildə "Azərbaycan şəxs adları" (soraq kitabı) çapdan çıxmışdır (tərtib edənlər: M.Ş.Şirəliyev və başqaları). Bu kitabçanın nəşrində məqsəd ad seçməkdə valideynlərə və adları düzgün yazmaqda müvafiq idarə işçilərinə kömək etməkdir.

Kitabça iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə azərbaycanca-rusca adlar lüğəti verilir. Burada kişi və qadın adlarının qarşısında onların rusca transkripsiyası göstərilir.

İkinci hissədə adların mənşəyi və izahı verilir. Şübhəsiz, burada da bütün adlar əhatə olunmur. Gələcəkdə Azərbaycan antroponimlərini tam əhatə edən fundamental lüğət hazırlanmalıdır.

1999-cu ildə "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları kitabı nəşr olunmuşdur¹. Ə.Tanrıverdiyev bu əsərində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı antroponimlərdən bəhs etmiş, məsələnin tədqiqi tarixinə toxunmuş, dastandakı antroponimik vahidlərin mənşəyini elmi etimologiyanın müasir prinsipləri əsasında obyektiv şəkildə şərh etmişdir. Azərbaycan onomalogiyası tarixində bu

---

¹ Əzizxan Tanrıverdiyev. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. Bakı, "Elm", 1999.

monoqrafiya öz layiqli yerini tuta bilmişdir. Ümumiyyətlə, Ə.Tanrıverdiyev digər əsərlərində də tarixi onomalogiyaya dair elmi-prinsipial fikir və mülahizələrini irəli sürə bilmişdir.

Nəhayət, deməliyəm ki, Azərbaycan antroponimlərinə dair tədqiqat işlərinin bəzində ümumi nöqsan kimi özünü göstərən cəhətlər vardır. Həmin qüsurlar bundan ibarətdir ki, tədqiqatçılarımız bəzən bu məsələnin şərhində rus və Avropa dilçiliyinin təsirindən kənara çıxıb bilmirlər. Dilçiliyimizin ümumi məsələlərində bu cəhət nöqsan sayıla bilər. Lakin antroponimlər milli xarakter daşdığı üçün onların lingvistik təhlilində sırf milli dil xüsusiyyətlərini aşkar etmək vacibdir. Məsələn, son illərdə çap olunmuş ədəbiyyatda polinim antroponimlər, polindromik antroponimlər və s. terminlər, şübhəsiz ki, bu təsir nəticəsində yaranmışdır. Başqa dillərdən lazımsız terminləri götürüb zorla ona uyğun material seçmək, bircə, elmə heç bir fayda verə bilməz. Bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan antroponimlərini də dilimizin milli xüsusiyyətlərini aşkarlamaq baxımından araşdırmaq daha faydalı nəticələr verir. Rus dilçiliyində antroponimlərin tədqiqi, əsasən, bu istiqamətdə gedir¹.

Azərbaycan dilçiliyinin onomastika sahəsində ən çox işlənən, tədqiq olunan *toponimlərdir*. Bu məsələ ilə əlaqədar 300-dən çox məqalə və kitab nəşr olunmuşdur. Bunların bir qisminin müəllifi coğrafiyaçılar və tarixçilərdir. Azərbaycan dilçiliyində bu mövzuya həsr olunmuş 3 doktorluq işi²,

---

¹ Вах: Этнография имен. М., 1971.

² С.М.Моллазаде. Топонимия северных районов Азербайджана (лингвистическое исследование). А.Д.Д. Баку, 1978; М.А.Мамедов. Лингвистический анализ географических названий Азербайджана (на материале Ленкоранской зоны), А.Д.Д. Баку, 1982; Т.М.Ахмедов. Система Азербайджанской топонимии. А.Д.Д. Баку, 1987.

---

6 namizədlik dissertasiyası¹ yazılmış və müdafiə edilmişdir. Ə.Əliyevin tədqiqatı Azərbaycan dilçiliyində bu sahəyə həsr olunmuş ilk elmi iş kimi qiymətlidir. S.Mollazadənin dissertasiyası isə bu mövzuda ilk kompleks tədqiqat kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. S.Mollazadə burada Azərbaycanın böyük bir zonasının toponimik sistemini linqvistik tədqiqata cəlb etmiş, toponimlərin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini, etimologiyasını zəngin dil faktları əsasında şərh etmişdir. S.Mollazadə dissertasiyanın nəticələrini bir neçə kitabça və monoqrafiyada nəşr etdirmişdir².

Müəllif "Azərbaycan dilində coğrafi adlar necə yaranmışdır" kitabında Azərbaycanın Şəki zonası adlandırdığı Quba, Qusar, Balakən, Zaqatala, Qax, Vartaşen, Qutqaşen və Şəki rayonlarında bir neçə il ərzində topladığı faktlar əsasında coğrafi adların yaranma yollarını şərh etmişdir. S.Mollazadə coğrafi adların dilin tarixi inkişafı ilə bağlı yarandığını, onların qədimliyini, xalqın tarixini və dilin inkişaf mərhələlərini öyrənməkdə xüsusi rol oynadığını qeyd edir. Bunlardan başqa, kitabda Azərbaycan toponimlərinin əmələ gəlməsində rol oynayan bir çox topoformantlardan da bəhs olunur.

Dilçi alimlərimizdən Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, T.Hacıyev, A.Həsənov, A.Hacıyev və başqalarının əsərləri Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsi sahəsindəki boşluğa müəyyən dərəcədə aradan qaldırmışdır.

---

¹ А.И.Алиев. Топонимия западных районов Азербайджана. АҚД, Баку, 1975; А.Ш.Гаджиев. Лингвистический анализ топонимов восточной зоны районов (Сабирабадский, Саатлинский и Имишлинский) Азербайджанской ССР, АҚД, Баку, 1983; Ч.М.Мирзазаде. Топонимические названия Азербайджана в средневековых арабских географических источниках, АҚД, Баку, 1981; М.М.Аскеров. Структура и семантика Иранских топонимов Азербайджана, АҚД, Баку, 1984; Ф.Р.Халыгов. Топонимия районов Мильско-Карабахской равнины (на основе материалов Агдамского, Агджебединского и Бардинского районов). АҚД, Баку, 1984; Г.Э.Кулиева. Лингвистический анализ Азербайджанских топонимов в русских письменных источниках. АҚД, Баку, 1986.

² Вах: С.М.Моллазаде. Топонимия северных районов Азербайджана. Баку, 1979; S.M.Mollazadə. Azərbaycan dilində coğrafi adlar necə yaranmışdır. Bakı, 1979; S.M.Mollazadə. Coğrafi adlar və Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 1973.

Ə.Dəmirçizadə öz məqalələrində *Azərbaycan, Alban-Aran, Kaspi-Xəzər, Qafqaz* və s. poleotoponimlərin mənşəyi və etimologiyasının açılması sahəsində qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.

A.Axundov “Torpağın köksündə tarixin izləri” kitabında¹ toponimik areallara, qədim və orta əsrlər Azərbaycan toponimlərinə, sovet dövründə yaranmış yer adlarının etimoloji təhlilinə geniş yer vermişdir. Əsərdə *Bozdağ, Sarıdağ, Göytəpə, Ağburun, Ağdaş, Ağsu, Saatlı, Əlincə, Qobu, Biləcəri, Qaramanlı, Quşçu, Padar, Dəmirçilər, Qarabağ, Muğan, Azərbaycan, Kür, Araz, Naxçıvan* və s. coğrafi adlar linqvistik tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Ş.Sədiyev “Dil haqqında hekayələr” kitabı və bir sıra məqalələrində *Tərtər, Qarabağ* və s. poleotoponimlərin etimologiyasını araşdırmış, Azərbaycan toponimlərinin yaranma qanunauyğunluqlarından bəhs etmişdir.

V.Qukasyan Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövrünü və dil əlaqələri problemlərini araşdırarkən bir sıra poleotoponimlərin etimologiyasını şərh etmiş, eyni zamanda Azərbaycan poleotoponimlərinin müəyyən qismini tədqiq etmiş, tədqiqat prinsipləri barədə öz mülahizələrini söyləmişdir.

T.Hacıyev Azərbaycan dili və ədəbi dil tarixini araşdırarkən xüsusi adlardan, o cümlədən də toponimlərdən bəhs etmiş, onların yaranma yolları, mənşəyi və etimologiyasına dair maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür.

A.Həsənovun tədqiqatında da Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsi sahəsində müəyyən fikirlər və mülahizələr diqqəti cəlb edir.

T.Əhmədov “Azərbaycan poleotoponimiyası”² adlı kitabında dilçilik istiqamətində maraqlı araşdırmalar apar-

---

¹ A.Axundov. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983.

² T.Əhmədov. Azərbaycan poleotoponimiyası. Bakı, 1985.

---

mışdır. Əsərin girişində müəllif Azərbaycan toponimiyanın öyrənilməsi vəziyyətini şərh edir. Bundan sonra kitabda Azərbaycan poleotoponimləri və onlarda mühafizə olunmuş bəzi qədim türk (poleoazərbaycan) elementləri, Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövr elementləri (fonetik elementlər, leksik elementlər, leksik-semantik elementlər) məsələləri şərh olunur. Kitabın sonunda Azərbaycan toponimikasına dair zəngin ədəbiyyat siyahısı verilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsində coğrafiyaçılar və tarixçilər də xeyli iş görmüşlər.

Coğrafiyaçılar içərisində bu sahədə ən çox məşğul olan R.Yüzbaşovdur. O, Abşeron toponimlərinin mənşəyi, müasir Azərbaycan toponimlərinin xarakteristikası, Azərbaycan toponimləri və s. məsələlərlə bağlı çox maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür.

Coğrafiyaçılardan B.Budaqovun Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsi sahəsində xüsusi xidməti vardır. O özünün bir sıra məqalələrində Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsi sahəsində qarşıda duran vəzifələr, topoterminalar, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və toponimlərimiz kimi problemlərin həllinə çalışmışdır. Onun “Toxunulmaz müqəddəslər” adlı məqaləsi xüsusilə diqqəti cəlb edir¹. Müəllif, haqlı olaraq, coğrafi adları toxunulmaz müqəddəslər adlandırmışdır. Məqalədə toponimikanın coğrafi adların mənşəyindən bəhs edən elm olması, toponimikanın mövqeyi, coğrafi adların xüsusiyyətləri, toponimlərin yaranma prinsipləri, tədqiqi yolları haqqında məlumat verilmişdir. O, respublikada toponimik tədqiqatın nəticələrinə əsasən belə bir səciyyəvi fikir irəli sürür ki, Azərbaycanda türk mənşəli tayfaların adları toponimlərdə öz əksini tapmışdır. *Kəngər, Tərtər, Bolqar, Qıpçaq, Kolan, Su-*

---

¹ B.Budaqov. Toxunulmaz müqəddəslər. “Elm və həyat” jurnalı, №12, 1979.

var, Xəzər, Boyat, Padar, Xələc, Qanlı, Bəydili, Eymur, Qarxın və s. tayfa adları bu qəbildəndir. Müəllif indiyədək mənşəyi düz izah edilməyən *Sumqayıt, Corat, Saray, Duvannı, Sabunçu* və s. toponimlərin də türk mənşəli qədim tayfa adlarından əmələ gəlmiş fikrini irəli sürür.

N.Məmmədov “Azərbaycan SSR Muğan və Salyan düzənliklərinin coğrafi adlarının tədqiqi” mövzusunda 1975-ci ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir¹. Onun tədqiqatlarında bir sıra toponimlər öz elmi şərhini tapmışdır.

Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsində tarixçi alimlərin də müəyyən xidməti vardır. S.Aşurbəyli, Y.Yusifov, Z.Yampolski, K.Əliyev, Ə.Hüseynzadə, Q.Qeybullayev və başqaları xalqımızın tarixi, etnoqrafiyası ilə əlaqədar toponimləri öyrənməklə çox maraqlı fikir və mülahizələr söyləmişlər.

Z.Bünyadovun Şəki, Mingəçevir və s. toponimlər haqqında dediyi fikirlər öz elmiliyi və inandırıcı olması ilə diqqəti cəlb edir.

S.Aşurbəyli “Bakı toponimi” məqaləsində Bakı şəhərinin ən qədim adının *Xunsar* olduğunu qeyd edir². Müəllifin fikrincə, həmin toponimin mənası “günəşə doğru çevrilmiş” deməkdir. O, belə bir ehtimal irəli sürür ki, “Bakı” sözü vaxtilə bu ərazidə yaşamış və *baqaqlar* adlanan tayfanın adından əmələ gəlmişdir. Məlumdur ki, bir sıra tədqiqatçılar “Bakı” sözünün mənasını “küləklər şəhəri”, “təpədə yaşayış yeri” kimi izah edirlər. S.Aşurbəyli bu fikirlərin heç biri ilə razılaşmır. Müəyyən arxeoloji məlumatlara əsaslanan müəllif Bakının çox qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

---

¹ Вах: Н.Г.Мамедов. Исследование географических названий Муганской и Сальянской равнин Азербайджанской ССР. АҚД, Баку, 1975.

² S.Aşurbəyli. “Bakı ” toponimi, “Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, 1973.

Y.Yusifov öz məqalələrində *Albaniya, Arran, Quba* və s. toponimlərin mənşəyini elmi şəkildə əsaslandırmağa nail olmuşdur.

Y.Yusifovun S.Kərimovla birlikdə nəşr etdirdiyi "Toponimikanın əsasları" (*prof. A.M.Qurbanovun redaktəsiylə. Bakı, Maarif, 1987*) kitabı bu sahədə Azərbaycan dilində hazırlanan ilk dərslikdir. Burada toponimikanın ümumi nəzəri məsələləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı respublikaların toponimiyasının qısa xarakteristikası verilir. Dərslikdə Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsi tarixi, toponimik fonu, arealları, formantları, stratiqrafiyası, bəzi toponimlərin mənşəyi və s. məsələlər işıqlandırılmışdır.

K.Əliyev "Xəzərin qədim adları" adlı məqaləsində qədim adlardan bəhs edir¹. O, Xəzər dənizinin "Qaspi" adının ilk dəfə iki min beş yüz il əvvəl yazılmış mənbədə çəkildiyini göstərir. Müəllifin fikrincə, eramızdan əvvəl VI əsrdən başlamış I əsrə qədər Xəzər dənizinin iki adı olmuşdur: *Qaspi* və *Gurgan*. Müəllifin ümumi fikri belədir ki, Xəzərin müxtəlif adları onun sahillərində yaşayan tayfaların adları ilə əlaqədar yaranmışdır.

Azərbaycan toponimləri və hidronimlərinin qədimliyini sübuta yetirmək, tarixi mənbələrdə onları araşdırmaq, qədim variantlarını müəyyənləşdirmək, toponimlərdə qədim tayfa izlərini müəyyənləşdirmək kimi problemlər tarixçilərin tədqiqatlarında əsas yer tutur.

Bu baxımdan Q.Qeybullayevin tədqiqatları daha maraqlıdır. Azərbaycan etnotoponimlərinin öyrənilməsi sahəsində o, xeyli iş görmüşdür. Onun müxtəlif illərdə çap olunmuş "Azərbaycan toponimiyasında ərəb təbəqəsi haqqında", "Azərbaycanda qırpaq mənşəli etnotoponimlər haqqında", "Bəzi coğrafi adların mənşəyi", "Salyan

---

¹ Bax: K.Əliyev. Xəzərin qədim adları. "Elm və həyat" jurnalı, №2, 1970.

sözünün mənşəyi”, “Azərbaycan toponimiyasında bəzi etnotoponimlər haqqında” və s. məqalələri bu cəhətdən qiymətlidir. “Azərbaycan toponimiyasında ərəb təbəqəsi haqqında” adlı məqaləsində Azərbaycan toponimikasında ayrıca lay təşkil edən toponimlər araşdırılır¹. Müəllif ərəb təbəqəsinə aid coğrafi adları iki yerə ayırır:

- 1) Ərəb işğalı dövründə buraya köçürülmüş ərəb tayfalarının adını əks etdirən sözlər. Məsələn, *Ərəb-Bəsrə*, *Ərəb-Kufə*, *Ərəb-Şaşi*, *Xilla*, *Xeybər*, *Mosul* və s.;
- 2) Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərdən yaranmış adlar: *Amsar* (Quba rayonu), *Arbatan* (Salyan rayonu), *Qərah* (Dəvəçi rayonu), *Dər* (Ordubad rayonu), *Ərəfsə* (Culfa rayonu), *Ərəş*, *Əxşan* (Ağdam rayonu), *Zeyvə*, *Zirə*, *Zuğulba* (Bakı), *Gənzə* (Ordubad) və s. Tədqiqatçı ərəb təbəqəsinə mənsub toponimləri külli tarixi mənbələr əsasında araşdırır. Bu tipli tədqiqatlar Azərbaycan toponimlərinin etimologiyası, mənşəyinin izahı və başqa istiqamətdə araşdırılması üçün çox böyük fayda verə bilər.

Bu müsbət cəhətlərlə yanaşı, Azərbaycan toponimikasının tədqiqində bir sıra yanlış meyillər də vardır. Bunların bəzisi haqqında rus onomoloqu V.A.Nikonovun fikri ilə razılaşmaq olar². Digər yanlış meyil isə bəzi tədqiqatlarda toponimlərin izahının təsviri xarakter daşmasıdır. Məsələn, “Laçın” toponimi sadəcə olaraq quş adı ilə əlaqələndirilir. Şübhəsiz, bu cür əlaqələndirmələr elmi həqiqətə uyğun gəlmir.

Onomoloq Tofiq Əhmədov “Azərbaycan toponimikasının əsasları” adlı fundamental əsərini 1991-ci ildə çap

¹ Bax: Q.Qeybullayev. Azərbaycan toponimiyasında ərəb təbəqəsi haqqında. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, №1, 1976.

² Bax: В.А.Никонов. “Состояние и задачи ономастических исследований Кавказа. “Вопросы языкознания” журналы, №4, 1975, с. 106-109.

etdirmişdir¹. Bu əsərdə Azərbaycan toponimikasının linqvistik xüsusiyyətləri yüksək keyfiyyətdə açıqlanmış, bəzi qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Coğrafiyaşünas Məmmədov Nadir Gülməmməd oğlunun *“Azərbaycanın yer adları (oronimlər)”* əsəri² 1993-cü ildə nəşr olunmuşdur. Nadir Məmmədov istər bu əsərində, istərsə də 1999-cu ildə tamamladığı *“Azərbaycan Respublikasının oronimləri”* monoqrafiyasında dəqiq tədqiqatçılıq bacarığı ilə onomastik vahidlərin coğrafi və linqvistik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırma bilmişdir. Xüsusilə ikinci əsərdə iki elmin – dilçilik və coğrafiyanın tədqiqat vəhdətləri aydın görünür ki, bu da əsərin keyfiyyətinin artmasında böyük rol oynamışdır.

Onomalogiya ilə bağlı çap olunan əsərlərdən biri Vaqif İsrailovun *“Azərbaycan oronim və hidronimlərinin Gürcüstan arealı”* kitabıdır³. Onomalogiya üçün qiymətli tədqiqat işi olan bu əsər Azərbaycan xalqı tarixinin ən vacib məsələlərinin aydınlaşdırılmasına həsr olunmuşdur. Heç kəsə sirr deyil ki, qədimdə, özü də lap uzaq keçmişdə azərbaycanlıların yaşadıkları yer-yurda indi göz tikən bədnamlar meydana çıxır. Onlara ən tutarlı cavab ərazidəki yer-yurd adlarının elmi-tarixi şərhidir. V.İsrailovun iki bölmədən ibarət olan bu kitabının birinci bölməsində Gürcüstan arealında olan azərbaycandilli (türk mənşəli) oronim və hidronimlər leksik-semantik xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırılır; ikinci bölmədə bunların tarixən yaranma yolları aydınlaşdırılır. Bu aktual mövzu tədqiqatçıdan özünün tam şərhini gözləyir. Biz buna əminik!

---

¹ T.Əhmədov. Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı, 1991.

² N.Məmmədov. Azərbaycanın yer adları (oronimlər). Bakı, 1993; N.Məmmədov. Azərbaycan Respublikasının oronimləri. Bakı, 1999.

³ Vaqif İsrailov. Azərbaycan oronim və hidronimlərinin Gürcüstan arealı. Bakı, 1999.

Azərbaycan toponimik sisteminin morfoloji və sintaktik quruluşu hələ özünün həqiqi təhlilini tapmamışdır. İndiyədək bu istiqamətdə aparılan linqvistik təhlillər dilimizin leksikasına daxil olan ümumi sözlərin qrammatik təhlilinin eynidir. Əslində, elə ola bilməz ki, toponimik leksikanın özünəməxsus qrammatik qayda-qanunları olmasın. Axı bu və ya digər sözdən və topoformantdan düzələn toponim hər hansı bir coğrafi obyektin adına, ünvanına çevrildəndən sonra həmin sözlə assosiativ əlaqəsini kəsir. O söz dildə inkişaf edib yeni mənalar da kəsb edə bilər, ilkin mənasından uzaqlaşsa da bilər, nəhayət, dilin leksik tərkibinin arxaizmlər cərgəsinə də keçə bilər. Odur ki, toponimikanın qanunauyğunluqları bütün hallarda dilin ümumi sözlərə aid qanunauyğunluqları ilə eyni deyil və eyni ola da bilməz. Məhz toponimi tədqiq edən dilçi, tarixçi, yaxud coğrafiyaşünas birinci növbədə məhz toponimikanın səciyyəvi qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmağa, dərk etməyə çalışmalıdır.

Qərbi Azərbaycanda, Gürcüstan, Dağıstan və İran ərazisindəki Azərbaycan dilinə məxsus və ümumiyyətlə, türk mənşəli toponimlərin tədqiqinə çox böyük ehtiyac duyulur.

XX əsrdə bir neçə toponimik lüğət çap olunmuşdur. Lakin hal-hazırda bütövlükdə Azərbaycan toponimikasını tam əhatə edən izahlı toponimik lüğət hazırlanmamışdır.

Azərbaycan *hidronimlərinin* öyrənilməsi sahəsində az iş görülmüşdür. Ə.Dəmirçizadənin¹ “*Qaspi*”, “*Xəzər*”, “*Qafqaz*” sözlərinin etimologiyası”, K.Əliyevin² “*Xəzərin qədim adları*”, N.Məmmədovun³ “*Muğanın coğrafi adları*

¹ Ə.Dəmirçizadə. “*Qaspi*”, “*Xəzər*”, “*Qafqaz*” sözlərinin etimologiyası. V.İ.Lenin adına APl-nin əsərləri, 7-ci cild, 1959.

² K.Əliyev. *Xəzərin qədim adları*. “*Elm və həyat*” jurnalı, №2, 1970.

³ N.Məmmədov. *Muğanın coğrafi adları haqqında bəzi qeydlər: arx adları*. *Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası*, №3; N.Məmmədov. *Muğanın hidronimiyası haqqında*. Coğrafiya İnstitutunun IX elmi konfransının materialları. Bakı, 1971.

haqqında bəzi qeydlər: “arx adları”, “Muğanın hidronimiya-sı haqqında” və s. məqalələrində Azərbaycan hidronimikası haqqında az da olsa məlumat vardır. İndiyə qədər hidronimlər toponimlərlə qarışıq şəkildə öyrənilir. Lakin dilimizdə bütöv leksik lay təşkil edən hidronimlərin özünəməxsus yaranma prinsipləri və qanunauyğunluqları olduğunu nəzərə alsaq, onu onomastikanın ayrıca bir sahəsi, qolu kimi tədqiq etməliyik. Bu istiqamətdə dissertasiya mövzusu da götürülmüşdür. Azərbaycan hidronimləri dedikdə dəniz, göl, çay, axmaz, kanal, bataqlıq, bulaq, şələlə, arx və s. obyektlərin adları nəzərdə tutulur. Azərbaycan onomastikasına daxil olan hidronim vahidlər etnonimlər, antroponimlər və toponimlərə nisbətən az toplanmışdır. Azərbaycan onomastikasının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri hidronimləri toplamaq, lüğətini tərtib etmək, onların mənşəyini və yaranma prinsiplərini elmi şəkildə aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Dilimizin leksikasında işlənən *kosmonimlərə* (səma cisimlərinin adı), *zoonimlərə* (heyvan və quş adları), *ktematonimlərə* (idarə və təşkilat, mehmanxana, restoran, qəzet, jurnal, bədii, elmi əsər və s.)* dair, demək olar ki, indiyə qədər geniş tədqiqat işi aparılmamışdır. Azərbaycan dilçiliyinin bu sahəsində müəyyən boşluq hiss olunmaqdadır.

10.03. XXI ƏSR AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ ONOMALOGİYA PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ VƏZİFƏLƏR

Azərbaycan dilçiliyinin mühüm şöbələrindən biri olan onomalogiya sahəsində XX əsrin ortalarında müəyyənləşdirilərək götürülmüş elmi istiqamətlər XXI yüzillik-

---

* Bu sahədə A.Hacıyev xeyli tədqiqat işi aparmış və maraqlı nəticələrə gəlmişdir.

də də müvəffəqiyyətlə davam etdirilməkdədir. Əsrin ilk illərində nəzəri və tətbiqi onomalogiya üzrə onlarca dəyərli, fundamental əsərlər meydana gəlmiş, bir sıra aktual mövzular namizədlik və doktorluq işi kimi hazırlanıb müdafiə olunmuşdur. Yetişən *onomoloq elmi kadrlar* Azərbaycan dilçiliyində xüsusi mövqeyə malikdirlər.

XXI əsrin ilk illərinin onomastik tədqiqatları bir neçə cəhətdən səciyyəlidir.

Birincisi tarixi onomalogiya mövzularının tədqiqinə marağın güclənməsidir. Orxon-Yenisey yazılı abidələri, Dədə Qorqud kitabı, bəzi klassik yazıçıların əsərləri onomastik mövqedən tədqiqata cəlb edilmişdir. Əbülfəz Quliyevin, Sevinc Əliyevanın əsərləri bu istiqamətdə aparılan qiymətli tədqiqatlardandır.

Sevinc Əliyevanın "*Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər*"¹ monoqrafiyası tarixi onomalogiya sahəsində diqqəti çəkən dəyərli əsərlər cərgəsindədir. Məlumdur ki, Orxon-Yenisey abidələri bir çox tədqiqatçıların nəzərlərini cəlb etmiş və bu abidələr barədə müxtəlif səpkidə fikirlər söylənilmişdir. S.Əliyeva bu barədəki mövcud tədqiqatları diqqətlə izləmiş, ümumiləşmələr aparmış və tədqiqatı üçün düzgün elmi istiqamət müəyyənləşdirmişdir. Əsərdə xüsusi adların – toponimlərin müasir elmi prinsiplər əsasında şərh verilmişdir. Uğurla başa çatdırılan bu cür monoqrafik işlərin Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmək olar.

Hazırda tarixi onomalogiya sahəsində tədqiqat işlərinə xüsusi yer verilməsi Azərbaycan dilçiliyinin gündəliyində duran çox mühüm məsələlərdən hesab edilməlidir.

İkincisi ölkəxarici Azərbaycan toponim və hidronimlərinin qeydə alınub linqvistik təhlil olunmasıdır. Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan), Gürcüstanda, İranda və di-

¹ Sevinc Əliyeva. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. Bakı, "Elm", 2003.

gər yerlərdə yüzlərlə Azərbaycan yer-yurd, çay-dərə və s. adları vardır. Bunlar xalqın tarixinin, dilinin bir çox mühüm məsələlərini özündə əks etdirən mənəvi xəzinə ünsürləridir.

XXI əsrin Azərbaycan durumu həmin ünsürlərin hər birinin qeydə alınmasını tələb edir. Bu işdə dilçilərin üzərinə daha böyük vəzifələr düşür. Aparılan işlərdən İbrahim Bayramovun Qərbi Azərbaycana aid onomoloji işi diqqəti daha çox cəlb edir¹. Onun "*Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri*" adlı irihəcmli əsəri, demək olar ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində işğal olunmuş ərazilərdə türk mənşəli adları tam əhatə edə bilməmişdir. Həmin ərazilərdə makrotoponimlərlə yanaşı, kənd və şəhər tipli məntəqələrdə, onların ətraflarında çoxsaylı mikrotoponimlər də, təbii olaraq, mövcuddur. Həmin onomastik vahidlərin elmə cəlb olunması da Azərbaycan dili və tarixi üçün çox gərəkli olar.

İbrahim Bayramovun adıçəkilən kitabı onomalogiya tarixində uğurla yazılmış fundamental əsərlərdəndir. Onomalogiya sahəsində bu yolu davam etdirməyə arzu və ehtiyaclar hələ az deyildir.

Ölkəxarici onomastik vahidlərin Gürcüstan və İran ərazisində də qeydə alınması, təhlil edilməsi prosesinin gücləndirilməsi zərurət təşkil edir.

Üçüncüsü ölkədaxili onomastik vahidlərin kompleks öyrənilməsidir. Bu istiqamətdə aparılan işlər də çox maraqlıdır. Onomoloqlar tərəfindən xeyli iş görülmüşdür. Adil Bağirovun əsərlərində bu növ tədqiqatların keyfiyyətləri aydın görünür. Onun "*Naxçıvanın hidronimləri*"² kitabı su obyektlərinin, "*Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri*"³ quru yer obyektlərinin adlarının şərhinə həsr olunmuşdur. Bununla yanaşı, antroponimlər

¹ İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, "Elm", 2002.

² Adil Bağirov. Naxçıvanın hidronimləri. Bakı, "Elm", 2000.

³ Adil Bağirov. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, "Elm", 2002.

də unudulmamışdır. Müəllif topladığı və geniş linqvistik təhlilini verdiyi onomastik vahidləri tətbiqi onomalogiya prinsiplərinə müvafiq kitab (sözlük) halına salmışdır¹.

A.Bağirovun əsərləri onun məsuliyyətli, dəqiq və məhsuldar tədqiqatçılıq keyfiyyətlərinə malik olduğunu aydın göstərir.

Dördüncüsü ümumiləşdirici tədqiqat işlərinin aparılması, biblioqrafiya yaradılmasıdır. Onomalogiyaya aid ayrı-ayrı mövzular üzrə elmi işlər aparılması XX əsr üçün çox xarakterik olmuşdur. XXI əsrin ilk illərindən isə tədqiqatda ümumiləşdirici işlər geniş yer almağa istiqamətlənmişdir.

Bu sahədə folklor onomastikasının tədqiqinə həsr olunmuş Fikrət Xalıqovun "*Folklor onomastikası*" əsəri elmi cəhətdən diqqəti özünə çəkir².

Bəşincisi geniş mövzulara müraciət olunmasıdır. Mövzu genişliyi, çoxəhatəliyi elmin inkişaf səviyyə və sürəti ilə bağlı keyfiyyətlərdəndir. Böyük türk dünyası zəngin antroponimik xəzinəyə malikdir. Bu cəhəti nəzərə alaraq ümumtürk antroponimikasını bütövlükdə və əlaqəli tədqiq etmək ehtiyacı meydana gəlmiş və müəyyən işlər görülmüşdür. A.Qurbanovun "*Ümumtürk antroponimikası*"na dair "*Ortaq müsəlman adları*"³, "Türk xalqlarında advermə ənənələri" əsərləri bu qəbildəndir.

Azərbaycan onomastik ədəbiyyatının qısa xülasəsi göstərir ki, dilçiliyimiz bu sahədə müəyyən nəticələr əldə etmişdir. Lakin hələ də Azərbaycan onomastikasının istər ümumi məsələlərinin, istərsə də ayrı-ayrı sahələrinin elmi tədqiqi dilçiliyimiz qarşısında aktual bir problem kimi durur.

Onomastikaya dair axtarış və tədqiqatlar tarixi yaşatmaq deməkdir!

---

¹ Adil Bağirov. Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü. Bakı, "Nurlan", 2003.

² Fikrət Xalıqov. Folklor onomastikası. Bakı, 1998.

³ Afad Qurbanov. Türk xalqlarında advermə ənənələri. Bakı, 2002.

XI FƏSİL

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ ONOMASTİK LEKSİKASININ TƏRKİBİ

Azərbaycan dilinə məxsus onomastik leksikanı tərkibinə görə araşdırdıqda məlum olur ki, burada qədim dövrlərdən yaranıb müxtəlif zamanlarda formalaşmış, inkişaf etmiş zəngin dil faktları mövcuddur. Bunları komponentlərinin miqdarına və dil mənsubiyyətinə görə araşdırmaq, təhlil etmək Azərbaycan onomastik leksikasının bir sıra qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsinə imkan verir.

11.01. KOMPONENTLƏRİN MİQDARINA GÖRƏ ONOMASTİK LEKSİKANIN TƏRKİBİ

Onomastik leksikanın bu cəhətdən araşdırılması qədim və müasir, sadə və mürəkkəb dil vahidlərinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində onomastik vahidlər komponentlərinin miqdarına görə çoxmüxtəliflik təşkil edir.

- a) *Bir sözdən* (komponentdən) *ibarət xüsusi adlar* – *Asəf, Alxas, Babək, Bədəl, Həcər, Emin, Əjdər, Natiq, Ramiz, Talib, Sona, Sevda, Vasif, İsmayıl, İlqar, Səməd, Sevinc, Arzu, Osman, Azad, Ülkər, Könül, Zöhrə, Zümrüd, Reyhan, Valeh, Rafiq, Qulam, Elçin, Tərən, Hikmət, Qəmər* və s. (şəxs adları); *Şəki, Bərdə, Gəncə, Qazax, Şuşa, Tovuz, Zəyəm,*

Padar, Nehrəm, Oxud, Çaylı, Xələc, Qax, Quşçu, Dəlləkli, Ərəb, Zarat, Zeyvə, Zəylik, Kürdlər, Kolanı, Kürd, Ləki, Lahic, Laçın, Muğan, Nabran, Surra, Təklə, Tatar, Ucar və s. (yer adları); *Araz, Kür, Xəzər, Coğaz, Gilan* və s. (su obyekt adları); *Arabaçı, Buğa, Vaşaq, Qalxan, Qarğa, Qoç, Delfin, Dovşan, Durna, Əqrəb, Əjdaha, İlan, Mişar, Milçək, Saat, Soba, Tərəzi, Tülkü, Xərçəng, Şir* və s. (səma cisimlərinin adları); *Bayat, Oğuz, Qırçaq, Səlcuq, Türkmən, Tatar, Surra, Padar, Qazax* və s. (tayfa adları).

Müşahidələr göstərir ki, birsözlülük şəxs adlarında çoxluq, yer adlarında, su obyektləri və başqa xüsusi adlar qrupunda azlıq təşkil edir. Bu onunla bağlıdır ki, şəxs adlarının bəlkə də yaranma tarixi başqa xüsusi adlardan qədimdir. Həm də dil tarixi göstərir ki, ilk əvvəllər sadə tipli dil vahidləri əmələ gəlmiş, sonralar dildə mürəkkəbləşmə prosesi getmişdir. Məsələn, prof.Ə.Dəmirçizadə müəyyən etmişdir ki, ancaq bir kökdən ibarət olan sözlər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tərkibinin 80 faizindən çoxunu təşkil edir.¹

Lakin, ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında şəxs adları istisna olmaqla, birkomponentlik çox yer tutmur. Dilimizdə müasir şəxs adlarının bəlkə də 90 faizə qədər birkomponentlidir. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, müasir dilimizdə indi birkomponentli hesab etdiyimiz bir sıra xüsusi adlar etimoloji cəhətdən linqvistik təhlilə cəlb edilsə, bunların əksəriyyətinin mənşəcə iki və daha artıq ünsürdən ibarət olduğu meydana çıxı bilər.

b) **İkikomponentli xüsusi adlar** – ağac/qala>Ağacqala, ağ/bulaq>Ağbulaq, ağ/daban>Ağdaban, ağ/yataq>Ağyataq, ağ+ca/kənd>Ağcakənd, aydın/bulaq>Aydınbulaq, burun/qovaq>Burunqovaq, baş/keçid>Başkeçid,

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, “Maarif”, 1979, səh.127.

qabaq/təpə>Qabaqtəpə, qara/baba>Qarababa, döy+mə/dərə>Döymədərə, isti/bulaq>İstibulaq, kənar/çay>Kənarçay, körpü/kənd>Körpükənd, köhnə/qışlaq>Köhnəqışlaq, mal/binə+si>Malbinəsi, meşə/baş>Meşəbaş, mıǵı/dərə>Mıǵıdərə, pərdi/qır+an>Pərdiqıran, sal/daş>Saldaş, çal/daş>Çaldaş, səbət/keç+məz>Səbatkeçməz, sərin/bulaq>Sərinbulaq, təpə/məhlə>Təpəməhlə, tövlə/dərə>Tövlədərə, almalı/tala>Almalıtala, üç/təpə>Üçtəpə, üç/oğlan>Üçoğlan, haça/qaya>Haçaqaya, çay/arıx+ı>Çayarıxı, şirin/su>Şirinsu, Əkbər/məhlə>Əkbərməhlə, Vəli/uşağ+ı>Vəliuşağı, bala/təklə>Balatəklə, baş/göynük>Başgöynük, bir+inci/aşırıq+lı>Birinci Aşırıqlı, aşağı/qum+lu>Aşağı Qumlu, otuz/iki+lər>Otuzikilər, böyük/söyüd+lü>Böyük Söyüdlü, yuxarı/tala>Yuxarı Tala (yer adları); Məmməd/Cəfər>Məmmədcəfər, Məmməd/Hüseyn>Məmmədhüseyn, Qulam/Hüseyn>Qulamhüseyn, ağa/Səməd>Ağasəməd, ağa/Hüseyn>Ağahüseyn, Hüseyn/ağa>Hüseynağa, ay/gün>Aygün, ay/tən>Aytən, ay/nur>Aynur, gül/təkin>Gültəkin, gül/nar>Gülнар, yaz/gül>Yazgül, mirzə/ağa>Mirzəğa, gül/naz>Gülnaz, Əziz/ağa>Əzizəğa, xan/oğlan>Xanoğlan, qız/bəs>Qızbəs, qız/yetər>Qızıyetər, qız/tamam>Qıztamam, gül/əndam>Güləndam, gül/bəniz>Gülbəniz və s. (şəxs adları); qızıl/balıq>Qızılbalıq, ilan/daşyan>İlandaşyan, kiçik/ayı>Kiçik Ayı, kiçik/köpək>Kiçik Köpək, kiçik/şir>Kiçik Şir, tazı/köpəyi>Tazı Köpəyi, uç+an/balıq>Uçan Balıq, üç/bucaq>Üçbucaq, cənub/balıǵı>Cənub Balıǵı, şimal/tacı>Şimal Tacı və s. (səma cisimlərinin adları); göy/göl>Göy göl, maral/göl>Maralgöl, sarı/su>Sarısua, qara/su>Qarasua və s. (su obyektlərinin adları); hökumət/ev+ı>Hökumət evi, səadət/sarayı>Səadət sarayı, qızıl/şərq>"Qızıl Şərq", qız/qala+sı>Qız qalası, xan/saray+ı>Xan sarayı, fəxri/xiyaban>Fəxri xiyaban və s. (bir qrup xüsusi adlar).

Bu növ adların komponentləri isimlər (ümumi, xüsusi), sifətlər, saylar və feillərlə ifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəxs adlarında ikikomponentlilik olduqca azdır.

Müasir dövrdə, əsasən, aşağıdakı ikikomponentli adlara təsadüf edilir: *Gülnaz, Gülğəz, Aygün, Mirzağa, Əlihüseyn, Əzizağa, Saritel, Yazgül, Elnarə, Ağasahib, Aytən, Gültəkin, Təzəgül, Qızılgül, Xanoğlan, Dürdanə, Elşad, Qızbəs, Məmmadağa, Ayxanım, Güləndam, Gülbətin, Musaxan, Gülxanım, Muradxan, Aləmzər, Ağamoğlan, Gülmayə, Gülcahan, Bəstiqız, Güllqədəm, Zərxanım, Ruhəngül, Aynur, Ziyadxan, Gülsabah, Elsevər, Aygül, Əlisa, Gülbəniz, Aybəniz, Ələkbər* və s.

Göründüyü kimi, bu sözlərin əksəriyyəti müsbət xarakterli xoş əhvali-ruhiyyə doğuran adlardır.

Bir cəhət də diqqəti cəlb edir ki, müasir şəxs adlarında üç, dörd və daha çox komponentlilərə təsadüf edilmir.

c) **Çoxkomponentli xüsusi adlar** – Quba+lı/bala/oğlan>*Qubalı Balaoğlan*, öküz/ov/tala>*Öküzovtala*, azad/qara/qoyun+lu>*Azad Qaraqoyunlu*, ağa/kişi/bəy+li\>*Ağakışibəyli*, ağa/şirin/oba>*Ağaşirinoba*, ağ/dam/kənd>*Ağdamkənd*, aşağı/ağa+sı/bəy+li>*Aşağı Ağasibəyli*, aşağı/hacı/qasım+lı>*Aşağı Hacıqasımlı*, baş/güney/pəyə>*Baş Güneypəyə*, bəy/Əhməd/yurd>*Bəyəhmədyurd*, birinci/şor/dəhnə>*Birinci Şordəhnə*, böyük/qara/murad>*Böyük Qaramurad*, dəyə/qara/bulaq>*Dəyə Qarabulaq*, dövlət/Əli/bəy+li>*Dövlətəlibəyli*, düz/Tahir/oba>*Düztahiroba*, Eyvaz/xan/bəy+li>*Eyvazxanbəyli*, Əli/qulu/uşağı>*Əliquluuşağı*, ərəb/qardaş/bəy+li>*Ərəbqardaşbəyli*, ikinci/şah/sev+ən>*İkinci Şahsevən*, yeni/daş/kənd>*Yeni Daşkənd*, yuxarı/uzun/oba>*Yuxarı Uzunoba*, kiçik/qara/murad>*Kiçik Qaramurad*, orta/ceyran/çöl>*Orta Ceyrançöl*, xala/

tala/binə>*Xalatalabinə*, xırman/qaynar/binə>*Xırmanqaynarbinə*, hacı/qara/qaş+lı>*Hacı Qaraqaşlı*, aşağı/imam/qulu/kənd>*Aşağı İmamqulukənd*, mirzə/xan/qara/qoyun+lu>*Mirzəxanqaraqoyunlu*, Hacı/Əbdür/Rəhman/oba>*Hacı Əbdür Rəhman oba* və s. (yer adları). *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Təhsili Nazirliyi, Azərbaycan Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Dövlət Texnika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Nəşriyyatı, Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsi* (idarə və təşkilat adları).

Göründüyü kimi, çoxkomponentlilik, əsasən, yer adları, idarə və təşkilat adlarında özünü göstərir. Başqa xüsus adlar qrupunda bu tipli adlar yox dərəcəsinədir.

Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş belə adlar, əsasən, təyini söz birləşmələri əsasında yaranıb formalaşmışdır.

Xüsusi adlardakı çoxkomponentlilik dilə ağırlıq gətirir, istər şifahi, istərsə də yazılı nitqi çətinləşdirir. Bunu nəzərə alaraq çox vaxt şifahi və yazılı nitqdə çoxkomponentli idarə və təşkilat adları ixtisar şəklində işlənir. Məsələn, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, ADU, Azərnaşr* və s.

11.02. DİL MƏNSUBİYYƏTİNƏ GÖRƏ ONOMASTİK LEKSİKANIN TƏRKİBİ

Azərbaycan Respublikası çoxxalqlı və çoxmillətli respublikadır. Burada azərbaycanlılardan başqa rus, gürcü, tat, talış, ləzgi, lahıç, yəhudi, avar, udin, kürd və s. xalqlar da yaşayır. Buna görə də, təbii olaraq, Azərbaycan

Respublikası ərazisində dil baxımından çox mürəkkəb və müxtəlif onomastik vahidlər formalaşmış meydana çıxmışdır.

Müasir dilimizdəki onomastik vahidlər üç qismə ayrılır: milli onomastik vahidlər, alınma – əcnəbi onomastik vahidlər, hibrid onomastik vahidlər.

1. Azərbaycan dilinə aid milli onomastik vahidlər

Azərbaycan dili milli dil vahidləri hesabına formalaşaraq bugünkü rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qalxmışdır. Leksik tərkibində milli vahidlərinin çoxluğuna görə Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin dillərindən biri hesab oluna bilər. Ümumiyyətlə, hər bir milli dilin əsasını milli dil vahidləri təşkil edir. Bu vahidlər xalqın tarixi ilə bağlı yaranır, dildə hüquq qazanır və yaşayır. Qədim Azərbaycan yazılı abidələrini, folklor materiallarını araşdırdıqda məlum olur ki, bu gün dilimizdə işlənən milli dil vahidlərinin əksəriyyətinin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Xüsusilə onomastik vahidlərin milliliyi və qədimliyi daha aydın şəkildə özünü göstərir.

Müasir Azərbaycan dili onomastik sisteminin əsas hissəsini dilimizin qayda-qanunlarına uyğun yaranmış milli xüsusi adlar təşkil edir. Azərbaycanın şərq zonasında yerləşən Sabirabad, Saatlı, İmişli rayonlarının toponimlərinin dil tərkibinə görə təhlili göstərir ki, regionun toponimlərinin 84,6 faizi Azərbaycan dilinə mənsubdur.

Bu cür hesablamalar Azərbaycan toponimik sisteminə milli toponimlərin üstünlüyünü sübut edir.

Tədqiqat eyni zamanda göstərir ki, Azərbaycan xalqına məxsus insan adlarının əksəriyyətini ərəb-fars mənşəli

---

sözlər təşkil edir. Lakin bu o demək deyildir ki, həmin adlar alınmadır. Əgər belə nəticə çıxarsaq, şübhəsiz, Azərbaycan antroponimik sistemi haqqında çox yanlış təsəvvürdə olarıq. Məsələn, müasir Azərbaycan şəxs adlarından sayılan *Təranə, Məzahir, Gülnar, Kifayət, Mehman, Nailə, Vüqar, Rəna, Dilarə, Mehriban, Xatirə, Arzu, Gülarə, İradə, Şəfiqə, Yeganə, Mahirə, Mətanət, Mübariz, Mehparə, Mələhət, Vəfa, Rəhman, İlhamə, Könül* və s. adlar işləklik dərəcəsinə görə dilimizdə üstünlük təşkil edir. Lakin ərəblərdə, farslarda bu adların əksəriyyətinə heç təsadüf olunmur. Buna görə də həmin sözlər xüsusi adlar kimi artıq dilimizdə milliləşmişdir. Bu cəhətdən Azərbaycan antroponimik sistemində də milli dil vahidləri 70 faizdən çoxunu təşkil edir.

Azərbaycan tayfa və qəbilə adları və hidronimləri, demək olar ki, 100 faiz milli dil vahidləri əsasında yaranmışdır.

Bunlardan başqa, Azərbaycan xalq kosmonimləri, zoonimləri, fitonimlərinin əksəriyyəti də milli xarakterlidir.

Ümumilikdə götürdükdə, Azərbaycan onomastik sisteminin 70-80 faizini milli dil vahidləri təşkil edir. Şübhəsiz, bunlar hələlik təxmini hesablamaların nəticəsidir. Gələcəkdə Azərbaycan onomastik sistemində aparılan tədqiqatlar bu bərdə daha dəqiq nəticələr əldə edəcəkdir.

2. Başqa dillərə məxsus onomastik vahidlər

Dünyada *6000-ə qədər dil* vardır.¹ Bunlardan ən geniş yayılanı rus, ingilis, fransız, ərəb, yapon, alman, hind,

---

¹ *Qeyd:* Bəzi elmi və kütləvi ədəbiyyatda dünya dillərinin sayı müxtəlif miqdarda göstərilir. Fransa Elmlər Akademiyasının 1982-ci il məlumatlarına əsasən dünya əhalisi 2796 dildə danışır. YUNESKO-nun məlumatına görə isə, bütün dünyada 6000-ə qədər dil mövcuddur.

---

benqal, Çin dilləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dillər dünyanın başqa dillərinə nə qədər nüfuz etsə, təsir göstərsə də, özləri də bu təsirdən kənarda qalmamış, başqa dillər hesabına öz lüğət tərkibini daha da zənginləşdirmişdir. Dilçilikdə belə bir qəti fikir var ki, dünyada mövcud olan dillərin heç birinin lüğət tərkibi saf, yəni ancaq öz sözdündən ibarət deyildir. Buradan belə nəticə çıxır ki, dillərin bir-birindən söz alıb-verməsi təbii, obyektiv, qanunauyğun hadisədir. Bu proses dillərin inkişafına, əsasən, müsbət təsir göstərir.

Bir dildən başqasına söz keçməsi prosesi müxtəlif səbəblərdən baş verir. Bu səbəblər, əsasən, xalqların və millətlərin ictimai-siyasi, tarixi, elmi, mədəni, ədəbi, ticarət əlaqələridir. Bunlardan başqa, tarixdə uzun müddət hökm sürən istismarçılıq müharibələri də bu prosesdə rol oynayır.

Azərbaycan xalqının öz tarixi boyu dünyanın bir çox xalqları ilə ictimai-siyasi, tarixi, elmi, mədəni, ədəbi, ticarət əlaqələri olmuşdur. Bunlardan başqa, IX əsrdən başlayaraq uzun müddət ərəblərin, farsların Azərbaycanda işğalçılıq müharibələri aparmaları xalqımızın iqtisadi, siyasi, mədəni, ədəbi həyatına mənfi təsir göstərdiyi kimi, dilinə də mənfi nüfuz etmişdir. Bu nüfuzun təsiri hələ də qalmaqdadır. Bir sıra dünya xalqları ilə mütərəqqi əlaqələri Azərbaycan dilinin bu gün qüdrətli dil kimi formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Bütün bunların nəticəsində dilimizin leksikasına başqa lüğəvi vahidlərlə bərabər bir sıra onomastik vahidlər də daxil olmuşdur. Onların dilimizə keçmə tarixi olduqca müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. Dilimizin onomastik

sistemini müəyyən dövrlər üzrə araşdırıb tədqiq etmək, başqa dillərə məxsus xüsusi adların mənşəyini müəyyənləşdirməklə çox mühüm elmi nəticələrə gəlmək olar. Müasir Azərbaycan dilçiliyi bu barədə hələ öz sözünü deməmişdir.

Ümumiyyətlə, bəzi tədqiqatlarda sözlərin dil tərkibinə görə təhlilində “dil mənsubiyyəti məlum olmayan” adı altında bir qrup verilir. Bizcə, bu, elmi cəhətdən düzgün prinsip deyildir. Dünya dillərindən kənar heç bir söz ola bilməz. Bu cəhətdən hər bir onomastik vahid müəyyən bir dilə mənsubdur. Buna görə də regionun onomastik vahidlərini dil tərkibinə görə təhlil etməzdən əvvəl həmin ərazinin tarixinə dərinədən bələd olmaq vacibdir. Həmin ərazidə tarixən kimlər məskən salmış, başqa yerlərdən kimlər buraya gəlmiş, həmin ərazidə hansı tarixi hadisələr baş vermiş, həmin ərazinin əhalisi hansı xalqlarla əlaqə saxlamışdır və s. kimi məsələlər mütləq araşdırılmalıdır. Bundan sonra həmin regionun onomastik vahidləri dil tərkibinə görə düzgün istiqamətdə araşdırıla bilər.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki alınma onomastik vahidlər dil tərkibinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) **Monqol dilinə mənsub onomastik vahidlər** – *Sulduz, Tarxan, Oqtay* (şəxs adları);
- 2) **Ərəb dilinə mənsub onomastik vahidlər.** Azərbaycan onomastik sistemində ərəb dilinə mənsub onomastik vahidlərin keçməsinin qədim tarixi vardır. Bu proses, əsasən, VII əsrdə ərəblərin Orta Asiyaya və Qafqaza işğal etdikləri dövrdən etibarən başlamışdır. Ərəb dilinə məxsus onomastik vahidlər müxtəlif xüsusi adlar qrupunu təşkil edir:

a) **Yer adları:** *Ərəb, Ərəbbəsərə, Ərəbbəşdəli, Cavad, Sıma-da, Baqqal, Qahab, Qarxun, Ərəfsə, Ərdəbilə, Əxşam, Zeyvə, Zeyd, Zəngənə, Zərrab, Zinzahal, Zuxur, İzmara, Yaşma, Kəbirli, Maarif, Səfi, Seyidlər, Tofiqi, Xələc, Xəlfələr, Xələsə, Xəlfəli, Çərəkə, Şıxlar, Şıxlı və s.*

b) **Şəxs adları:** *Əhməd, İsmət, Mustafa, Kamil, Vaqif, Valeh, Vazeh, Vahid, Vəkil, Vəsmə, Vəsilə, Vüsal, Vilayət, Qabil, Qafar, Qafur, Qəmər, Qərib, Qılman, Qulam, Qüdrət, Qüdsi, Eynulla, Etibar, Əbülfəz, Əbülfət, Əlif, Ədalət, Əmrulla, Əşrəf, İlham, Namiq, Şakir, Şamil və s.*

c) **Səma cisimlərinin adları:** *Bətəlgəyze, Dübb, Əldebaran, Əltair, Əlfəqqə, Mərkab, Mərak və s.*

3) **İran qrupu dillərinə məxsus onomastik vahidlər.**

Azərbaycan dilindəki bu vahidlər respublikanın ərazisində fars, tat, talışdilli əhalinin yaşaması ilə bağlıdır. Ən başlıcası isə, bu proses XIII-XIV əsrlərdən farsların Azərbaycanda hakimiyyət başına keçməsi ilə əlaqədardır. Həmin dövrdən etibarən ərəb dili get-gedə nüfuzdan düşmüş, fars dili rəsmi dövlət dili kimi böyük nüfuz qazanmışdı. Müasir Azərbaycan dilindəki fars dilinə məxsus onomastik vahidlərin əksəriyyəti həmin dövrlərdə yaranmışdır. Məsələn, *Bəcirəvan, Burvənd, Rəncbər, Yağləvənd, Ləki, Laləzar* və s. (yer adları); *Abhəyat, Abgül, Azər, Bahadır, Aftab, Qəhrəman, Qönçə, Qubad, Dilqəm, Dilruba, Əjdər, Zərəngiz, Jalə, Əhliman, Zərqələm, Zərintac, Zərnigar, İsmixan, Yadigar* və s. (şəxs adları).

Bundan başqa, hal-hazırda Azərbaycanın cənub zonasında çoxlu talışdilli toponimlər vardır. Məsələn, *Kitoba, Otaqkəran, Noyabud, Şəmətük, Ovala, Xıçaso, Sipiyaəlfətik,*

Vənəşikəm, Tüləküvan, Azaru, Bursut, Dəstər, Balbau, Vələparço, Anbabu (Astara rayonu), Vərov, Horavar, Ənvəgül, Jiy, Ləzran, Horonu, Separadi, Avaş, Honuba (Yardımlı rayonu), Pendi, Jindi, Ambu, Barzavü, Nisli, Xozavi, Zeynono, Venadi, Coqara, Mastail, Murra (Lerik rayonu), Haftoni, Viyan, Güvə, Nil, Nüvədi, Şürük, Şuvi, Eşlə, Şonakon, Viravul, Mikolan (Lənkəran rayonu) və s.

Həmin zonada yerləşən toponimlərin 70-80 faizini təhlil edilən toponimlər əhatə edir.

Bakı ətrafında bir sıra təhlil edilən toponimlər mövcuddur. Məsələn, *Şubanı, Zuğulba, Zirə, Dübəndi, Gürqan, Şüvəlan, Biləcəri, Balaxanı, Bilgəh, Kürdəxanı* və s.

İsmayilli rayonu ərazisində rast gəlinən bəzi yer adları da İran qrupu dillərinə aid toponimlərdəndir. Məsələn, *Ərəkit, Qərçə, Uştal, Mücühəftəran, Keşxurt, Kənzə, Balik, Güyüm, Əhən, Duvaryan, Qaydam, Ximran, Bilistan, Bəhliyan, Kirk, Mingə* və s.

Göründüyü kimi, bu toponimlərin heç birinin mənasını həmin dilləri bilməyən adam başa düşə bilmir. Fikrimizcə, bu toponimlərin lüğətini hazırlamaq həm Azərbaycan elmi üçün, xüsusilə Azərbaycan lüğətçiliyi üçün, həm də xalqımızın ictimai-siyasi tarixi üçün faydalı olar.

Şərqi ölkələrində geniş yayılmış bir sıra onomastik vahidlər vardır ki, bunlara bizim dildə də rast gəlinir. Məsələn, Məhəmməd, Mustafa, Əhməd, Mahmud, Hafiz, Əli, Abdulla və s. şəxs adları bu tiplidir. Ümumiyyətlə, belə areal onomastik vahidlərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də Azərbaycan onomastikasının vacib problemlərindəndir.

- 4) **Qafqaz dillərinə mənsub onomastik vahidlər.** Azərbaycanın şimal zonasında Qafqaz dillərinə mənsub xalqlar, bəzi kiçik etnik qruplar yaşayır. Bunlara gürcülər, ləzgilər, ingiloylar, saxurlar, avarlar və s. daxildir. Azərbaycan onomastik leksikasında həmin dillərə məxsus bir sıra yer, şəxs və s. adları vardır:

a) yer adları: *Bedağar, Qaysa, Abtit, Katex, Solban, Tükü, Şambul* (Balakən rayonu), *Camut, Muxas, Tərket, Ər-mənət* (Vartaşen rayonu), *İngiloy, Kenequtan, Tuğal, Tapğit, Şotavar, İbaxlı, Zəmə, Marsan* (Qax rayonu), *Verxiyan, Qandax, Qass, Meşleş, Mamrux, Paşan, Matsex, Muxax, Siliban* (Zaqatala rayonu) və s.;

b) şəxs adları: *Aftandil, Şaliko, Dariko, Tamara.*

- 5) **Rus dilinə mənsub onomastik vahidlər.** Azərbaycan dili leksikasına rus dilinə məxsus onomastik vahidlərin və ya omoforantların daxil olması prosesi, əsasən, XIX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Bu, Çar Rusiyasının Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti ilə əlaqədardır. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda yaranmış ilk rus kəndlərinin sakinləri başlıca olaraq müxtəlif dini təriqətlərə – malanot, duxobor, batistlərə məxsus əhalidən ibarət olmuşlar.¹ Bu onunla əlaqədar idi ki, keçən əsrin 20-30-cu illərindən etibarən Rusiyanın mərkəzi rayonlarında rus kəndliləri içərisində müxtəlif dini təriqətçilik hərəkatı baş verirdi. Təriqətçilik hərəkatının genişlənməyindən qorxuya düşən çar hökuməti bu kəndliləri Rusiya imperi-

¹ Вах: Путешественники об Азербайджане. Том I, Баку, 1960. с.346.

yasının ucqarlarına, o cümlədən Azərbaycana köçürməyə başladı.¹

XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən Rusiyanın Poltava, Saratov, Tambov, Orenburq quberniyalarından Azərbaycana rus ailələri köçürülməyə başladı. Bunun nəticəsində bir neçə rus kəndləri yarandı.² Belə kəndlərə respublikamızın bir sıra rayonlarında, xüsusilə Sabirabad, Saatlı, Quba, İmişli, İsmayılı, Gədəbəy, Xaçmaz, Cəlilabad və Şamaxıda rast gəlmək olur. Həmin kənd adları, əsasən, rus şəxs adları və rus dili topoformantları əsasında əmələ gəlmişdir. Məsələn, *Novonikolayevka*, *Yelenovka*, *Vladimirovka*, *Petrovavlovka*, *Rustov* (Quba rayonu), *Kuybişev*, *Poltavka*, *Semyonovka*, *Suvorovka* (İmişli rayonu), *İvanovka* (İsmayılı rayonu), *Slavyanka*, *Qorelsk*, *Novoqorelovka*, *Novospasovka*, *Komentern*, *Novosaratovka* (Gədəbəy rayonu), *Kulibinka*, *Arxangelovka*, *Novomixaylovka*, *Kirovka*, *Tatyonovka*, *Novoqrajdanovka*, *Konstantinovka*, *Novotroitskoye* (Saatlı rayonu), *Kulinovka*, *Pokrovka*, *Novodonetskoye* (Sabirabad rayonu) və s.

Bunlardan başqa, bir sıra rus sözləri vasitəsilə Azərbaycan şəxs adları əmələ gəlmişdir. Məsələn, *Sovet*, *Soyuz*, *Komsomol*, *Prikaz*, *Raykom*, *Narkom* və s. Bu adlar Azərbaycan antroponimlər sistemi üçün xarakterik deyildir.

Alınma adların dilə gəlməsində yazıçının rolu. Məlumdur ki, bədii ədəbiyyatın mövzu dairəsi hədsiz-hüduzsuzdur. Yazıçı hadisələri təkcə öz yaşadığı zaman, məkan daxilində yox, müxtəlif yerlərdən və tarixi dövr-

---

¹ Вах: И.Л.Сегал. Русское поселение в Елизаветпольской губернии, Елизаветполь, 1890, с.1.

² Вах: Н.Ə.Орудов. Azərbaycanda rus toponimlərinin əmələ gəlməsi haqqında (XIX və XX əsrin əvvəllərində). "Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə dair həsr edilmiş elmi konfransın materialları". Bakı, 1973.

---

lərdən qələmə ala bilər. Buna görə də bədii əsərin dilində işlənən sözlərin leksik tərkibində, xüsusilə dil tərkibində müxtəliflik olur. Məsələn, görkəmli Azərbaycan dramaturqu M.F.Axundov hələ XIX əsrdə özünün "Müsyö Jordan" əsərində mövzu dairəsini genişləndirərək Avropa ilə əlaqələndirmişdir. *Müsyö Jordan* Avropa mənşəli addır. Yazıçı onu olduğu kimi işlətməmişdir. C.Məmmədquluzadənin "Dəli yığıncağı" əsərindəki doktor *Lalbyuz* da alınma addır. Lakin yazıçı onu dəyişdirərək işlətməmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bu proses daha zəngin şəkildə baş verir. Müasir ədəbiyyatımızda rus, alman, ingilis, ərəb, fars, türk və s. dillərə aid yer adları, şəxs adları, çay və göl adları, qəbilə, tayfa adları və s. xüsusi adlar qrupu kimi işlənir.

Alınma adların mənimsənilməsi. Başqa dillərdən götürülmə adlar iki formada mənimsənilir:

a) *Əslində olduğu kimi.* Xüsusi adların bu formada mənimsənilməsi ən çox qəzet və jurnal dilində özünü göstərir. Müxtəlif beynəlxalq hadisələrdən bəhs edən yazılarda onomastik vahidlərin çox qismi əslində olduğu kimi verilir. Şübhəsiz, bu zaman Azərbaycan dili orfoqrafiyası əsas götürülür.

b) *Müəyyən dəyişikliklə.* Alınma adların müəyyən dəyişikliklə mənimsənilməsi müxtəlif formada baş verir:

- 1) **Semantik dəyişiklik.** Bəzi alınma ümumi sözlər dilimizdə xüsusi ad kimi işlənir. Məsələn, ərəb dilinə məxsus *vüqar* ("ağırlıq", "ciddiyyət"), *vüsal* ("qovuşma", "birləşmə"), *qadir* ("qüdrətli", "qüvvətli"), *qasim* ("bölən", "bölüşdürən") və s.; fars dilinə məxsus *gönçə* ("açılmamış gül"), *delbazi* ("ürək əyləndirmə", "qəlb

oynatma"), *deleşad* ("şad ürək"), *dürdanə* ("dürr, inci dənəsi") və s. bu kimi dilimizdə ən işlək şəxs adları rolunda çıxış edir: *Vüqar, Vüsal, Qadir, Qasım, Qönçə, Dilbazi, Dilşad, Dürdanə*.

- 2) Fonetik dəyişikliklə. Məsələn, qumri (ə) – *Qumru*, ğulam (ə) – *Qulam*, delğəm (f) – *Dilqəm*, delbər – *Dilbər*, lale (f) – *Lalə*, qolestan (f) – *Gülüstan*, Məsumə (ə) – *Məsmə*, nəbat (f) – *Nabat*, nəqi (ə) – *Naği*, rəuf (ə) – *Rauf*, təqi (ə) – *Taği* və s.

Təəssüf ki, bu cür fonetik dəyişikliklərin başvermə zamanı, səbəbləri və digər cəhətləri dilçiliyimiz üçün hələ qeyri-dəqiqdir.

3. Hibrid onomastik vahidlər

Azərbaycan onomastik leksikasının dil tərkibinə görə kiçik bir hissəsini hibrid adlar təşkil edir. Dilçilikdə iki müxtəlif dilə məxsus sözün qovuşması nəticəsində əmələ gələn leksik vahidlər hibrid söz adlanır. Bu dil hadisəsi onomastik leksikada da baş verir. Qeyd etmək lazımdır ki, hibrid adlara respublikamızın, əsasən, müxtəlifdilli əhaliyə məxsus ərazisində, xüsusilə Talış, Qarabağ, Şəki zonalarında daha çox rast gəlmək olur. Məsələn, *Aşağı Bradi, Köhnə Orand, Yuxarı Velik* (Lerik rayonu), *Daştatük, Yuxarı Apu, Köhnə Gəgir, Bala Şürük* (Lənkəran rayonu), *Banbaşı, Qızılavar, Şatıroba, Hişgədərə* (Masallı rayonu), *Xələftala, İlisu* (Qax rayonu), *İsnovqışlaq, Qrızdəhnə, Asmarqışlaq, Ərməkiqışlaq, Qımuqışlaq, Qımulqazma, Küsnətqazma, Çartəpə, Orta Xuç, Aşağı Xuç* (Quba rayonu).

Hibrid onomastik vahidlər tərəflərin dil mənsubiyyətinə görə iki qrupa bölünür:

a) Azərbaycan və alınma sözlərin qovuşmasından yaranmış hibridlər. Məsələn, *Alunit+dağ¹*, *Amsar+qışlar*, *Aran+zəmin*, *Aşağı+Bradi*, *Beret+binə*, *Zərgər+qıyıqçı*, *Zuxul+oba*, *Yuxarı Bilnə*, *Yuxarı Bradi* və s. (yer adları); *Allah+verdi*, *Aslan+əli*, *Ata+məhəmməd*, *Bala+zahid*, *Bala+rza*, *Bala+sadiq*, *Qara+vəli*, *El+murad*, *Əziz+ağa* və s. (şəxs adları).

b) Ancaq qeyri-dillərə məxsus sözlərin qovuşması əsasında formalaşan hibrid vahidlər. Məsələn, *Lütfi-yar* – lütfi (ə)+yar (f), *Mehrəli* – Mehr (f)+Əli (ə), *Mərdəli* – mərd (f)+Əli (ə), *Mirabbas* – mir (f)+Abbas (ə), *Mirzəmurad* – Mirzə (f)+Murad (ə) və s. (şəxs adları).

Hibridləşmə prosesi indi də davam edir. Lakin bu dil hadisəsi geniş miqyasda intişar tapa bilmir.

---

¹ Fərqli verilmiş tərəflər – komponentlər Azərbaycan dilinə məxsusdur.

BİBLİOQRAFIYA

NƏZƏRİ ONOMALOGİYAYA DAİR

Türksistemli dillərdə

Azərbaycan dilində

1. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986.
2. Afad Qurbanov. Dilçi onomoloqların vəzifələri. "Azərbaycan müəllimi". 14 yanvar, 1987.
3. Afad Qurbanov. Azərbaycan dili onomastik leksikasının tədqiqi problemləri. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası. №4, 1987.
4. Afad Qurbanov. Poetik onomastika. Bakı, 1988.
5. Afad Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988.
6. Afad Qurbanov. Ümumtürk antroponimiyası tarixi. Bakı, 1997.
7. Afad Qurbanov və onun onomastika məktəbi. Bakı, 1999.
8. Afad Qurbanov. Türk antroponimlərinin inkişaf dövrləri. Bakı, 2000.
9. Afad Qurbanov. Ortaq müsəlman adları. Bakı, 2000.
10. Afad Qurbanov. Dünyada türk adları. Bakı, 2000.
11. Afad Qurbanov. Türk xalqlarında advermə ənənələri. Bakı, 2002.
12. Ağamusa Axundov. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983.
13. Allahverdi Hacıyev. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi. Bakı, 1990.
14. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. I cild (Baş redaktoru A. Qurbanov), Bakı, 1987.
15. Azərbaycan onomastikası problemləri. II cild (Baş redaktoru A. Qurbanov), Bakı, 1988.
16. Azərbaycan onomastikası problemləri. III cild (Baş redaktoru A. Qurbanov), Bakı, 1990.
17. Azərbaycan onomastikası problemləri. IV cild (Baş redaktoru A. Qurbanov), Bakı, 1993.

18. Azərbaycan onomastikası problemləri. V cild (Baş redaktoru A.Qurbanov), Bakı, 1995.
19. Azərbaycan onomastikası problemləri. VI cild (Baş redaktoru A.Qurbanov), Bakı, 1996.
20. Azərbaycan onomastikası problemləri. VII cild (Baş redaktoru A.Qurbanov), Bakı, 1999.
21. Azərbaycan onomastikası problemləri. VIII cild (Baş redaktoru A.Qurbanov), Bakı, 2000.
22. Azərbaycan onomastikası problemləri. IX cild (Baş redaktoru A.Qurbanov), Bakı, 2000.
23. Azərbaycan onomastikası problemləri. X cild (Baş redaktoru A.Qurbanov), Bakı, 2000.
24. Azərbaycan onomastikası problemləri. XI cild (Baş redaktoru A.Qurbanov), Bakı, 2003.
25. Budaq Budaqov. Toxunulmaz müqəddəslər. "Elm və həyat", №12, 1979.
26. Elbrus Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999.
27. Əbdüləzəl Dəmirçizadə. 50 söz. Bakı, 1968.
28. Əbülfəz Quliyev. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. DDA, Bakı, 2003.
29. Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993.
30. Əzizxan Tanrıverdiyev. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı, 1996.
31. Fəruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, 1993.
32. Fikrət Xəlqov. Folklor onomastikası. I və II hissə, Bakı, 1998.
33. Fəzullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, 1992.
34. İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin qrupları haqqında. AOR, №7, Bakı, 1999.
35. Həsən Əliyev. Ümumi antroponimika problemləri. Bakı, 1985.
36. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
37. Qara Məşədiyev. Toponim və terminlərin ortaq və oxşar xüsusiyyətləri. AOP, №7, Bakı, 2000.
38. Qeybullayev Qeybullayev. Coğrafi adlar, tarixi mənbələr. "Elm və həyat", №11, 1975.
39. Qeybullayev Qeybullayev. Azərbaycan toponimlərinin tədqiq edilməsi prinsipləri haqqında. Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, №1, 1976.

40. Lev Qumilyov. Qədim türklər. Bakı, 1993.
41. Mürsəl Həkimov. "Koroğlu" dastanında işlənən şəxs adları. AOP, №3, Bakı, 1990.
42. Nadir Məmmədov. Azərbaycan oronimiyası. Bakı, 1999.
43. Nəbi Əsgərov. Azərbaycan hidronimləri. Bakı, 2002.
44. Onomastika. Elmi-onomastik jurnal. Bakı, №2, 2004.
45. Roza Eyvazova. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995.
46. Sevinc Əliyeva. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. Bakı, 2003.
47. Tarixi Dərbəndnamə. Tiflis, 1898.
48. Tofiq Əhmədov. Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı, 1991.
49. Yunis Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. I-II cildlər, Bakı, 1979-1981.

Başqırd dilində

50. Ушбулатов Н. Хезере башкорт теле. Уфа, 1962.

Qaraçay dilində

51. Алиев У. Карачай дили грамматикасы. II к. Черкасск, 1958.

Qazax dilində

52. Айтым Әбгірахманов. Топонимика жене этимология. Алматы, 1975.

Noqay dilində

53. Исхаков Ф., Курманалиев М. Ногай тил. Грозный, 1951.
54. Джаубекова С. Ногай тилининь грамматикасы. Черкасск, 1954.

Özbək dilində

55. Эрнст Бегматов. Узбек исимлари. Тошкент, 1991.
56. Шаабдурахманов Ш. Узбек адовий тили ва узбек халқ шевалары. Тошкент, 1962.

Türk dilində

57. Meherrem Ergin. Türk dili. İstanbul, 1987.
58. Tahsin Banguoğlu. Türkçenin Qrameri. Ankara, 1983.

Türkmən dilində

59. Ataeva X. Türkmen dilinin leksikasının öz içki resurslarının xasabına ösümi. Çərjəv, 1961.
60. Azımov P. Türkmen dilinin kəbir meseleleri xakında. Aşqabad, 1953.
61. Xıdırov M. Türkmen dilinin tarixindən materiallar. Aşqabad, 1962.

Digərsistemli dillərdə**Alman dilində**

62. I. Neumann. Gedanken zum "Problem "Berufsbezeichnung-Berufsname". In.: Namenkundliche informationen, Beiheft 4/1982.
63. E. Forstermann. Altdentsches Namenbuch. Bonn, 1916.

Belorus dilində

64. Бирыла М.В. Белоруская антропонимия. Ч. I, Минск, 1966.
65. Бирыла М.В. Белоруская антропонимия. Ч. II, Минск, 1969.
66. Бирыла М.В. Белоруская антропонимия. Ч. III, Минск, 1982.

İngilis dilində

67. Reaney P.N. A Dictionary of British Surnames. London, 1958.
68. Sorensen N.S. The Meaning of Prorer Names in Moden English. Corenhagen, 1963.
69. Ekwall E. The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names. Oxford, 1964.

Rus dilində

70. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М., 1979.
71. Баскаков Н.А. Этнонимы алтайцев, киргизов, тувинцев и хакасов как источник этнических связей этих народов между собой. "Ономастика Киргизии". Ч. I, Фрунзе, 1985.
72. Бегматов Г. Антропонимика узбекского языка. Ташкент, 1965.
73. Булгарова М.А. Ногайская топонимия. Ставрополь, 1999.

74. Гусейнзаде А. Об этнонимах Абшеронского полуострова Джорат, Сарай, Сумгаит. "Советская тюркология", №2, 1973.
75. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
76. Еремеев Д.Е. Этногенез турок. М., 1971.
77. Койчубаев Е.К. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974.
78. Корш Ф.Е. Классификация турецких племен по языкам. 1910.
79. Курогло С.С. Личные имена у гагаузов. В кн. Историческая ономастика. М., 1977.
80. Лосов А. Философия имени. Москва, 1927.
81. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента. М., 1963.
82. Мустафаева Г.Г. Лингвостилистические особенности антропонимов в Азербайджанской литературе. Б., 2002.
83. Никонов В.А. Введение в топонимику. М., 1965.
84. Никонов В.А. Имя и общество. М., 1974.
85. Никонов В.А. География фамилий. М., 1998.
86. Ономастика. М., 1969.
87. Ономастика Востока. М., 1980.
88. Ономастика и грамматика. М., 1981.
89. Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976.
90. Ономастика Средней Азии. М., 1978.
91. Саттаров Г. Сословные титулы и древнетатарские личные имена. Сб. Ономастика Поволжье. Ульяновск, 1969.
92. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М., 1973.
93. Суперанская А.В. Имя через века и страны. М., 1991.
94. Суперанская А.В. Структура имени собственного. М., 1969.
95. Тенишев Э.Р. Саларские тексты. М., 1964.
96. Языки и топонимия. Томск 1980.

Ukrayn dilində

97. Родько Ю.К. Довідник українських прізвищ. Київ, 1968.

TƏTBİQİ ONOMALOGİYAYA DAİR

Azərbaycan dilində

1. Afad Qurbanov. Azərbaycanlı adları lüğəti. Bakı, 2002.
2. Azərbaycan onomalogiyasına dair bibliografiya. I cild (A.Qurbanovun redaktorluğu ilə), Bakı, 1998.
3. Azərbaycan onomalogiyasına dair bibliografiya. II cild (A.Qurbanovun redaktorluğu ilə), Bakı, 2000.
4. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, AE, 1999.
5. Azərbaycan şəxs adları (tərtibçilər M.Şirəliyev və b.). Bakı, 1987.
6. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (1927). Bakı, 2001.
7. Onomalogiyaya dair elmi-metodik göstərişlər (tərtib edən A.Qurbanov). Bakı, 2001.
8. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (1928-ci il). Bakı, 2001.

Başqa türk dillərində

Tatar dilində

9. Диалектологический словарь II, Казань, 1953.

Türk dilində

10. Adil Erol. Adlarımız. Ankara, 1989.
11. Türkçe sözlük. I (A-J) II (K-Z).

Türkmən dilində

12. Soltanşa Ataniyazov. Türkmenistanın toponimik sözləri. Aşqabad, 1960.
13. Soltanşa Ataniyazov. Türkmenistanın düşündürimli qeoqrafik adlar sozluqi. Aşqabad, 1980.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
I FƏSİL. ONOMALOGİYANIN ÜMUMNƏZƏRİ	
MƏSƏLƏLƏRİNDƏN	9
1.01. Onomastika və onomalogiya anlayışları	11
1.02. Onomastik leksikanın dilin lüğət tərkibində mövqeyi	12
1.03. Onomastik leksikanın sistem xarakteri	14
1.04. Onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri	17
1.05. Onomastikadan bəhs edən dilçilik şöbəsi	22
II FƏSİL. ONOMALOGİYANIN ƏSASLARI İLƏ	
BAĞLI BƏZİ PROBLEMLƏR	23
2.01. Onomalogiyanın nəzəri əsasları	23
1. Onomalogiyanın fəlsəfi-nəzəri əsasları	24
2. Onomalogiyanın linqvistik-nəzəri əsasları	28
2.02. Onomalogiyanın yarımşöbələri	29
2.03. Onomalogiyanın növləri	38
1. Təsviri onomalogiya	39
2. Tarixi onomalogiya	40
3. Müqayisəli onomalogiya	42
2.06. Onomalogiyanın konkret problemləri	44
III FƏSİL. ONOMALOGİYANIN ELMİ ƏLAQƏLƏRİ	49
3.01. Dilçiliyin digər müstəqil şöbələri ilə əlaqəsi	50
3.02. Başqa elm sahələri ilə əlaqəsi	51
3.03. Onomalogiya və ədəbiyyatşünaslıq	51
3.04. Onomalogiya və tarix	53
3.05. Onomalogiya və etnoqrafiya	54
3.06. Onomalogiya və sosiologiya	55

3.07.	Onomalogiya və coğrafiya	56
3.08.	Onomalogiya və astronomiya	57
3.09.	Onomalogiya və epiqrafika	58
3.10.	Onomalogiya və estetika	59
IV FƏSİL.	ONOMASTİK MƏNBƏ VƏ MƏXƏZLƏR	61
4.01.	Onomastik mənbələrin aydınlaşdırılması	61
4.02.	Onomastik mənbə anlayışı	61
4.03.	Onomastik mənbələrin təsnifi	63
4.04.	Onomastik mənbələrin xarakteristikası	66
1.	Qədim abidələr onomastik mənbə kimi	66
2.	Yazılı ədəbiyyat onomastik mənbə kimi	67
3.	Şifahi ədəbiyyat (folklor) onomastik mənbə kimi	67
4.	Aşıq ədəbiyyatı onomastik mənbə kimi	68
5.	Elmi ədəbiyyat onomastik mənbə kimi	69
6.	Qədim və müasir lüğətlər onomastik mənbə kimi	70
7.	Qədim və müasir xəritələr onomastik mənbə kimi	70
8.	Dialekt və şivələr onomastik mənbə kimi	71
9.	Qohum dillər onomastik mənbə kimi	72
10.	Başqa sistemli dillər onomastik mənbə kimi	72
11.	Tarixi sənədlər və qeydlər onomastik mənbə kimi	73
12.	Arxiv materialları onomastik mənbə kimi	74
13.	Dövlət kartotekaları onomastik mənbə kimi	74
14.	Dövri mətbuat onomastik mənbə kimi	74
4.05.	Onomastik mənbələr üzərində işin bəzi prinsipləri	75
V FƏSİL.	ONOMASTİK TƏDQIQAT ÜÇÜN MATERIAL TOPLAMAĞIN FORMA VƏ ÜSULLARI	77
5.01.	Şifahi mənbələrdən onomastik materialın toplanması və qeydə alınması	82
1.	Anket üsulu ilə	82

5.02. Yerlərdə informatorlarla iş	86
5.03. Yazılı mənbələrdən onomastik materialın seçilməsi və qeydə alınması	97
5.04. Onomastik fond	98

VI FƏSİL. ONOMALİNGVİSTİK TƏDQIQATIN METODLARI	101
6.01. Onomastik elmi araşdırmaların xarakteri	101
6.02. Onomastik elmi-tədqiqat metodları	105
1. Təsviri metod	106
2. Tarixi metod	108
3. Müqayisəli metod	110
4. Üslubi metod	111
5. Kəmiyyət metodu	112
6. Areal metod	113
6.03. Onomalogiya və xalq etimologiyası	114

VII FƏSİL. ONOMASTİK LÜĞƏT PROBLEMİ LÜĞƏT VƏ LÜĞƏTÇİLİK HAQQINDA	124
7.01. Onomastik lüğət anlayışı	125
7.02. Onomastik lüğətlərin quruluşu və tərtibi prinsipləri	127
7.03. Onomastik lüğətlərin növləri	128
1. Antroponimik lüğət	129
2. Toponimik lüğət	132

VIII FƏSİL. ONOMALOGİYA TERMİNLƏRİ SİSTEMİ VƏ ONUN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ	134
8.01. Ümumlingvistik terminlər sistemində onomastik terminlərin mövqeyi	134
8.02. Dəqiqləşdirilmiş bəzi onomastik terminlər	135
8.03. Onomastik terminlər problemi sahəsində lingvistik vəzifələr	186

IX FƏSİL.	ONOMALİNQVİSTİK ELMİ TƏDQIQATLARIN TƏŞKİLİ VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ	188
9.01.	Onomastik elmi tədqiqatların təşkilinin forma və yolları	188
9.02.	Onomastik elmi cəmiyyət təşkil edilməsi	189
9.03.	Onomastik Elmi Mərkəz yaradılması	190
9.04.	Onomastik Əlaqələndirmə Şurasının düzəldilməsi və onun vəzifələri	191
9.05.	Onomastikaya dair konfrans və digər elmi məclislərin keçirilməsi	191
9.06.	Onomastik elmi əlaqələrin yaradılması	195
	1. Ölkədaxili onomastik elmi əlaqələr	195
	2. Ölkəxarici onomastik elmi əlaqələr	196
9.07.	Onomastik elmi və əməli məsləhətlər verilməsi	196
	1. Onomastik elmi məsləhətlər	197
	2. Onomastik əməli, tətbiqi məsləhətlər	197
9.08.	Onomastikaya dair elmi məcmuə və jurnal nəşrinə nail olunması	197
9.09.	Onomalogiyadan xüsusi kurs və seminarların təşkil edilməsi	200
	1. Onomalogiyaya dair xüsusi kursun məqsədi və onun təşkili zəruriliyi	201
	2. Xüsusi kursun mövzusu və məzmunu	205
	3. Onomastikaya aid xüsusi seminarın məqsədi və onun təşkili vacibliyi	219

X FƏSİL.	AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASININ ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN	223
10.01.	Azərbaycan onomastikasının ümumtürkoloji dilçilikdə öyrənilməsi	223
10.02.	Onomastikanın azərbaycanşünaslıqda tədqiqi	228
10.03.	XXI əsr Azərbaycan dilçiliyində onomalogiya problemlərinin tədqiqi və vəzifələr	247

XI FƏSİL.	MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ	
	ONOMASTİK LEKSİKASININ TƏRKİBİ	251
	11.01. Komponentlərin miqdarına görə	
	onomastik leksikanın tərkibi	251
	11.02. Dil mənsubiyyətinə görə onomastik	
	leksikanın tərkibi	255
BİBLİOQRAFIYA		267

Afad Qurbanov
Azərbaycan onomalogiyasının əsasları
I cild

Dizayn: Novruz Novruzov
Texniki tərtibat: Gülnar Səfərova,
Vüsal Qurbanlı, Rüstəm Əliyev
Məsul katib: Jalə Muradova
Korrektor: Kəmalə Cəfərova

Çapa imzalanmış: 10.01.2019.
Kağız biçimi: 84x108 1/32.
Ümumi həcmi: 17.5 ç.v.
Sayı: 1000 nüsxə.
Ofset çap üsulu.
Sərbəst qiymətlə.

www.afadgurbanov.az

Kitab "İmak" (İstanbul, Türkiyə) mətbəəsində çap edilmişdir.

